

ТАРАС
ШЕВЧЕНКО

II
ТВОРИ

ПОВНЕ ВИДАННЯ ТВОРІВ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

АВТОПОРТРЕТ ШЕВЧЕНКА З 1844 Р.
(за власноручним офортом 1860 р.)

ПОВНЕ ВИДАННЯ ТВОРІВ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Т. ШЕВЧЕНКО

ТОМ II

ПОЕЗІЇ 1843—47 РР.

ЗА РЕДАКЦІЄЮ ПАВЛА ЗАЙЦЕВА

ДРУГЕ ВИДАННЯ

diasporiana.org.ua

Видавництво

Миколи

Денисюка

Чікаго

1961

TARAS SHEVCHENKO

WORKS

VOLUME II

MYKOLA DENYSIUK PUBLISHING COMPANY
CHICAGO, 1961

Всі права застережені

Library of Congress Catalog Card Number: 59-12164

Copyright, 1961.

Mykola Denysiuk Publishing Company, Chicago, Ill.

MANUFACTURED IN THE U S A

Другий том повного видання творів Т. Шевченка — це поезії 1843—47 рр., написані в добі між першою подорожжю поета на Україну після 13-літньої розлуки з батьківщиною та виїздом його на заслання.

Це — доба остаточного зформування світогляду Шевченка. Ідеологія, що її витворив поет унаслідок чи то життєвого досвіду, чи впертої та невтомної самоосвіти, чи врешті властивого геніям духового прозріння, — знаходить тут свій яскравий вислів. Поезії того часу не для друку писані. Це вогненні, пересякнуті гнівом пророка-месника оди та поеми, що виливались без усякої надії на можливість побачити їх видрукowanими, а тому й без потреби вбирати думки в компромісові форми.

Яскравий національно - революційний зміст цих творів був причиною, що для більшості українського народу в межах б. російської імперії, де, за геніяльним висловом Шевченка, „від молдавнина до фіна на всіх язиках все мовчало“, — вони аж до 1907 року були незнані. Видавали їх або в межах б. Австрії (у Львові та в Празі), або в Женеві, і тільки нечисленні українські інтелігенти їх знали й читали. Революційний рух 1905—1906 років у Росії лише на короткий час зробив їх приступними ширшим верствам народу, для якого писав їх

поет — повне видання „Кобзаря“ скоро було сконфісковане, і тільки повстання незалежної України в 1917 році зняло з революційно-національної музи Шевченка заборону, що на ній тяжила.

Твори ці ще недокладно й невсебічно вивчені. Ще й досі не виданий їх точний, без усяких змін та поправок, текст, що був би докладною репродукцією рукописів Департаменту Поліції, в архіві якого знайшли собі на довгі роки могилу найбільш поправні автографи творів поета 1843—47 рр., писаних перед засланням. Проте й на підставі знаних уже матеріалів та більш-менш докладно опублікованих текстів редакція постаралася дати якнайбільш критично, в межах можливостей, перевірений основний текст і зібрати до нього по змозі всі знані відміни. Усі друковані тексти вперше використано з такою, як тут, докладністю та повнотою, а редактор тексту подає при цьому й освітлює деякі факти, незнані перед тим або неправильно освітлені. Над упорядкуванням варіантів погрудився для нашого видання п. І. Дубицький.

Додані поясняльні статті освітлюють і працю над текстом, і зміст найважливіших творів та їх історичне тло.

I.

ТРИ ЛІТА

(1843—1845)

»Отцы наши согрѣшиша, и нѣсть ихъ,
Мы же беззаконя ихъ подъяхомъ.
Раби обладаша нами, избевающаго
Нѣсть отъ руку ихъ.
Князи въ рукахъ ихъ повѣшени быша,
Старѣйшины не прославишася.
Избраннїи плачь подъяша, и юноши
Въ кладѣ изнемогоша.
И старцы отъ вратъ оскудѣша, избраннїи
отъ пѣсней своихъ умолкоша»
Мслитва Іеремїї пророка.

ТРИ ЛІТА.

І день — не день, і йде — не йде,
А літа стрілою
Пролітають, забирають
Все добре з собою.
5   Окрадають добрі думи,
        О холодний камінь
        Розбивають серце наше
        І співають а́міль,
10   Аміль всьому веселому
        Од нині до віка,
        І кидають на розпутті
        Сліпого каліку.
        Невеликії три літа
        Марно пролетіли...
15   А багато в моїй хаті
        Лиха наробили:
        Опустошили убоге
        Моє серце тихе,
20   Погасили усе добре,
        Запалили лихо,
        Висушили чадом-димом
        Тії добрі сльози,
        Що лилися з Катрусейо
        В московській дорозі,
25   Що молились з козаками
        В турецькій неволі
        І Оксану, мою зорю,
        Мою добру долю,
        Що день Божий умивали...

30 Поки не підкрались
Злії літа, та все теє
Заразом украли.
Жаль і батька, жаль і матір,
І вірну дружину,
35 Молодую, веселую,
Класти в домовину, —
Жаль великий, брати мої!
Тяжко годувати
40 Малих діток неумитих
В нетопленій хаті!
Тяжке лихо, та не таке,
Як тому дурному,
Що полюбить, побереться,
45 А вона другому
За три шаги продається
Та з його й сміється.
От де лихо! От де серце
Разом розірветься!

Отаке то злеє лихо
50 Й зо мною спіткалось:
Серце люди полюбило
І в людях кохалось,
І вони його вітали,
Гралися, хвалили...
55 А літа тихенько крались
І сльози сушили,
Сльози щирої любови...
І я прозрівати
Став потроху... Доглядаюсь —
60 Бодай не казати!
Кругом мене, де не гляну,
Не люди, а змії...
І засохли мої сльози,
Сльози молодії.
65 І тепер я розбитес
Серце ядом гою —

І не плачу, й не співаю,
А вию совою!
Отаке то! Що хочете,
70 То те і робіте:
Чи голосно зневажайте,
Чи нишком хваліте
Мої думи, — однаково,
Не вернуться знову
75 Літа мої молодії,
Веселеє слово
Не вернеться!... І я серцем
До вас не вернуся,
І не знаю, де дінуся,
80 Де я пригорнуся,
І з ким буду розмовляти,
Кого розважати,
І перед ким мої думи
Буду сповідати.
85 Думи мої! Літа мої,
Тяжкії три літа!
До кого ви прихилитесь,
Мої злії діти?
Не хилітьсь ні до кого,
90 Ляжте дома спати...
А я піду четвертий год
Новий зустрічати.
Добрідень же, новий годе,
В торічній свитині!
95 Що ти несеш в Україну
В латаній торбині?
»Благоденствіє«, указом
Новеньким повите?
Іди ж здоров, та не забудь
100 Злидням поклонитись!

1845. 22. XII.

Вюнища.

РОЗРИТА МОГИЛА.

Світе тихий, краю милий,
Моя Україно!
За що тебе сплюндровано,
За що, мамо, гинеш?
5 Чи ти рано до схід сонця
Богу не молилась?
Чи ти діточок непевних
Звичаю не вчила?
»Молилася, турбувалась,
10 День і ніч не спала,
Малих діток доглядала,
Звичаю навчала.
Виростали мої квіти,
Мої добрі діти,
15 Панувала і я колись
На широкім світі.
Панувала... Ой, Богдане,
Нерозумний сину!
Подивись тепер на матір,
20 На свою Вкраїну,
Що колишучи співала
Про свою долю,
Що співаючи ридала,
Виглядала волю.
25 Ой, Богдане, Богданочку!
Якби була знала, —
У колісці б задушила,
Під серцем приспала!
Степи мої запродані

30 Жидові, німоті;
Сини мої на чужині,
На чужій роботі;
Дніпро, брат мій, висихає,
35 Мене покидає,
І могили мої милі
Москаль розриває...
Нехай риє, розкопує, —
Не своє шукає...
40 А тимчасом перевертні
Нехай підростають
Та допоможуть москалеві
Господарювати,
Та з матері полатану
45 Сорочку знімати.
Помагайте, недолюдки,
Матір катувати!«

Начетверо розкопана
Розрита могила...
Чого вони там шукали?
50 Що там схоронили
Старі батьки? Ех, якби то,
Якби то найшли те, що там схоронили...
Не плакали б діти, мати не журилась...

1843. 9. X.

Березань.

ЧИГИРИН.

М. С. Щепкину.

Чигрине, Чигрине!
Все на світі гине
І святая твоя слава,
Як пилина, лине
5 За вітрами холодними,
В хмарі пропадає.
Над землею летять літа;
Дніпро висихає;
Розсипаються могили,
10 Високі могили —
Твоя слаза... І про тебе,
Старче малосилий,
Ніхто й слова не промовить,
Ніхто й не покаже,
15 Де ти стояв, чого стояв? —
І на сміх не скаже!
За що ж боролась ми з ляхами?
За що ж ми різались з ордами?
За що скородили списами
20 Московські ребра?... Засівали,
І рудою поливали,
І шаблями скородили.
Що ж на ниві уродило?!
Уродила рута, рута —
25 Волі нашої отрута.

А я, юродивий, на твоїх руїнах
Марно сльози трачу. Заснула Вкраїна,

30 Буряном укрилась, цвіллю зацвіла,
В калюжі, в болоті серце прогноїла
І в дупло холодче гадюк напустила,
А дітям надію в степу оддала.

А надію...

Вітер по полю розвіяв,
Хвиля морем рознесла.

35 Нехай же вітер все розносить
На неокраєнім крилі!
Нехай же серце плаче, просить
Святої правди на землі!

40 Чигрине, Чигрине,
Мій друже єдиний!
Проспав єси степи, ліси
І всю Україну;
Спи ж, повитий жидовою,
Поки сонце встане,
45 Поки тії не долітки
Підростуть — гетьмани!

Помолившись, і я б заснув...
Так думи прокляті
Рвуться душу запалити,
50 Серце розірвати.

Не рвіть, думи, не паліте!
Може, верну знову
Мою правду безталанну,
Моє тихе слово.

55 Може викую я з його
До старого плуга
Новий леміш і черасло;
І в тяжкі упруги

Може зорю переліг той,
60 А на перелозі...

Я посію мої сльози,
Мої щирі сльози.
Може зйдуть і виростуть

65   Ножі обоюдні,
          Розпанахають погане,
          Гниле серце, трудне,
          І вицідять сукровату,
          І наллють живої
70   Козацької тії крові,
          Чистої, святої!

          Може... може... а між тими,
          Між ножами — рута
          І барвінок розіветься,
          І слово забуте,
75   Моє слово тихосумне,
          Богобоязливе
          Згадається, — і дівоче
          Серце боязливе
          Стрепенеться, як рибонька,
80   І мене згадає...
          Слово моє, сльози мої, —
          Раю ти мій, раю!
          Спи, Чигринне! Нехай гинуть
          У ворога діти!
85   Спи, гетьмане, поки встане
          Правда на сім світі!

1844. 19. II.

Москва.

СОВА.

Породила мати сина
В зеленій діброві;
Дала йому карі очі
І чорнії брови.
5 Китайкою повивала,
Всіх святих благала,
Та щоб йому всі святії
Талан-долю слали:
»Пошли тобі Матер Божа
10 Тії благодати —
Всього того, чого мати
Не зуміє дати!«
До схід сонця воду брала,
В барвінку купала,
15 До півночі колихала,
До світа співала:

»Е-е... лю-лі...
Питала зозулі, —
Зозуля кувала,
20 Правдоньку казала:
Буду сто літ жити.
Тебе годувати,
В жупані ходити,
Буду панувати.
25 Ой, виростеш, сину,

За півчварта року,
 Як княжа дитина,
 Як ясен високий,
 Гнучкий і дебелий,
 30 Щасливий, веселий
 І не одинокий.
 Найду тобі рівню,
 Хоч за морем синім,
 Або крамарівну,
 35 Або сотниківну —
 Таки панну, сину.
 У червоних черевиках,
 В зеленім жупані,
 По світлиці похожає,
 40 Як пава, як пані,
 Та з тобою розмовляє;
 В хаті, як у раї!
 А я сижу на покуті,
 Тільки поглядаю.

45 Ой, сину, мій сину,
 Моя ти дитино!
 Чи є краший на всім світі,
 На всій Україні!
 Нема кращого й не буде, —
 50 Дивуйтеся, люди!
 Нема кращого!... А долю...
 Долю роздобуде!...«

Ой, зозуле, зозуленько,
 Нащо ти кувала?
 55 Нащо ти їй довгі літа,
 Сто літ накувала?
 Чи є ж таки на сім світі
 Слухняная доля?
 Ох, якби то!... Вміла б мати
 60 З німецького поля

Своїм діточкам закликать
 І долю і волю,
 Та ба!... А зле безталання
 Зустріньється всюди,
 І на шляху і без шляху, —
 Усюди, де люди.

Кохалася мати сином,
 Як квіткою в гаї,
 Кохалася... А тимчасом
 Батько умирає!
 Осталася удовою,
 Хоч і молододою,
 І не одна... Та все ж тяжко...
 З горем та нудьгою
 Пішла вона до сусідів
 Поради просити...
 Присудили сусідоньки
 У наймах служити.
 Ізнищіла, ізмарніла,
 Кинула господу,
 Пішла в найми... Не минула
 Лихої пригоди.
 І день і ніч працювала,
 Подушне платила...
 І синові за три копи
 Жупанок купила,
 Щоб і воно, удовине,
 До школи ходило.

Ой, талане, талане,
 Удовиний поганий!
 Чи ти в полі, чи ти в гаї, —
 Обідраний цигане,
 З бурлаками гуляєш?
 Тече вода і на гору
 Багатому в хату,

А вбогому в яру треба
 Криницю копати.
 У багатих ростуть діти —
 Верби при долині;
 100 А у вдови одним-одно,
 Та й те, як билина.

Діждалася вдова долі,
 Зросту того сина:
 І письменний, і вродливий —
 105 Квіточка-дитина!
 Як у Бога за дверима,
 Вдова панувала,
 А дівчата лицялися
 І рушники дбали.
 110 Полюбила багатая —
 Не поцілувала;
 Вишивала шовком хустку —
 Не подарувала.
 Крались злидні із-за моря
 115 В удовину хату
 Та й підкрались. Стали хлопців
 В кайдани кувати
 Та повезли до прийому
 Битими шляхами.
 120 Пішла й вдова з матерями,
 З дрібними сльозами.
     Де на ніч ставали —
     Сторожу давали,
     Стару вдову до обозу
 125 Та й не допускали.

Ой, привезли до прийому
 Чуприни голити:
 Усе дрібні, усе малі, —
 Все багатих діти;
 130 Той каліка-недоріка,
 Той не вмів стати,

Той горбатий, той багатий,
Тих чотири в хаті —
Усі невлад, усіх назад;
В усіх доля — мати.
А у вдови один син,
Та й той якраз під аршин.

Покинула знову хату,
Синову господу,
Пішла в найми, за хліб черствий
Жидам носить воду, —
Бо хрищені не приймають:
»Стара — кажуть — стала,
Не здужає...« І огризок
В вікно подавали
Христа ради... Не дай, Боже,
Такого дожити!
Не дай, Боже, в багатого
І пиль попросити!

По копійці заробляла,
Копу назбирала,
Та до сина лист писала,
У військо послала.
Полегшало. Минає рік,
І другий минає,
І четвертий, і десятий,
А чутки немає.
Нема чутки. Що тут робить?
Треба торбу брати
Та йти... іти собак дражнить
Од хати до хати.
Взяла торбу, пішла селом.
На вигоні сіла,
І в село вже не верталась —
День і ніч сиділа
Коло коворот. А літо
За літом минає.

- Помарніла, скалічила, —
 Ніхто й не пізнає.
 170 Та й кому там пізнавати
 Каліку убогу!
 Сидить собі та дивиться
 В поле, на дорогу.
 І світає, і смеркає,
 175 [День Божий минає,]
 А москаля, її сина,
 Немає, немає...
- По-над ставом увечері
 Хитається очерет;
 180 Дожидає сина мати
 До досвіта вечерять.
- По-над ставом увечері
 Шепочеться осока;
 Дожидає в темнім [гаї]
 185 Дівчинонька козака.
- По-на[д] ставом вітер віє,
 Лози нагинає;
 Плаче мати одна в хаті,
 А дівчина в гаї.
 190 Поплакала чорнобрива,
 Та й стала співати;
 Поплакала стара мати,
 Та й стала ридати.
 І молилась, і ридала,
 195 Кляла все на світі.
 Ох, тяжкі ви, безталанні,
 У матері діти!
- Скалічені старі руки
 До Бога здіймала,
 200 Свою долю проклинала,
 Сина вимовляла,

То од жалю одходила
 І мовчки журилась
 Та на шлях той на далекий
 205 Крізь сльози дивилась;
 І день і ніч дивилася,
 Та й стала питати:
 »Чи не чув хто, чи не бачив
 Москаля-салдата,
 210 Мого сина?...« Ніхто не чув,
 Ніхто і не бачив.
 Сидить вона, не йде в село,
 Не пита й не плаче.
 Одуріла!... І цеглину
 215 Муштрує, то лає,
 То годує, як дитину,
 Й сином називає,
 І нищечком-тихесенько
 Крізь сльози співає:

220 »Змія хату запалила,
 Дітям каші наварила,
 Поморщила постолои,
 Полетіли москалі,
 Сірі гуси в ирій, в ирій,
 225 По чотири, по чотири,
 Полетіли — »гел-гел!« —
 На могилі орел,
 На могилі, серед ночі,
 У козака вийма очі,
 230 А дівчина в темнім гаї
 Його з війська виглядає...«

Вдень лазила на смітниках,
 Черепки збирала,
 Примовляла, що синові
 235 Гостинця ховала,
 А уночі розхрістана
 І простоволоса

Селом ходить — то співає,
То страшно голосить.
240 Люди лаяли... Бо, бачте,
Спать їм не давала
Та кропиву під їх тином
І бурян топтала.
245 Діти бігали з паліччям
Удень за вдовою
По улицях та, сміючись,
Дражнили с о в о ю.

1844. 6. V.

С.-Петербургі.

ДІВИЧІІ НОЧІ.

Висушили карі очі
Дівичіі ночі.

Черниця Маряна.

Розплелася густа коса
Аж до пояса,
Розкрилися перси-гори —
Хвилі серед моря,
Засіяли карі очі —
Зорі серед ночі,
Білі руки простяглися, —
Так би й обвилися
Кругом стану і в подушку
Холодну впилися
Та й залякли, та й замерли,
З плачем рознялися.

»Нащо мені коса-краса,
Очі голубині,
Стан мій гнучий... коли нема
Вірної дружини,
Немає з ким полюбитись,
Серцем поділитись...
Серце моє! Серце моє!
Тяжко тобі битись
Одинокому! З ким жити,
З ким, світе лукавий,
Скажи мені?... Нащо мені
Тая слава?... слава...
Я любить, я жити хочу,

Серцем — не красою!
А мені ще й завидують,
Гордою і злою
Злії люди нарікають,
30 А того й не знають,
Що я в серці заховала...
Нехай нарікають.
Гріх їм буде... Боже милий!
Чому ти не хочеш
35 Укоротить Свої темні,
Тяжкі мені ночі!
Бо я в день не одинока —
З полем розмовляю,
Розмовляю і недолю
40 В полі забуваю.
А вночі...«
Та й оніміла.
Сльози полилися...
Білі руки простяглися.
45 В подушку впилися.

1844. 18. V.

С.-Петербург.

СОН.

Комедія.

Духъ истини, егоже міръ не
можетъ пріяти, яко не видить
его, ниже знаеть его.

Іоан. гл. XIV, ст. 17.

У всякого своя доля
І свій шлях широкий:
Той мурує, той руйнує,
Той неситим оком
5 За край світа зазирає,
Чи нема країни,
Щоб загарбать і з собою
Взять у домовину;
Той тузами обирає
10 Свата в його хаті,
А той нишком у куточку
Гострить ніж на брата;
А той, тихий та тверезий,
Богобоязливий,
15 Як кішечка підкрадеться,
Вижде нещасливий
У тебе час та й запустить
Пазурі в печінки —
І не благай: не вимолять
20 Ні діти, ні жінка;
А той, щедрий та розкошний,
Все храми мурує,
Та отечество так любить,
Так за ним бідкує,

25 Так із його, сердешного,
Кров, як воду, точить!...
А братія мовчить собі,
Витріщивши очі,
Як ягнята: »Нехай!« — каже:
30 »Може, так і треба«.

Так і треба! Бо немає
Господа на небі!
А ви в ярмі падаєте,
Та якогось раю
35 На тім світі благаєте?
Немає! Немає!
Шкода й праці! Схаменіться:
Усі на сім світі, —
І царята і старчата —
40 Адамові діти.
І той... і той... А що ж то я?
Ось що, добрі люди:
Я гуляю, бенкетую
В неділю і в будень.
45 А вам нудно? жалкуєте?
Єйбогу, не чую!
І не кричіть! — Я свою пю,
А не кров людськую!

Отак, ідучи попідтинню
50 З бенкету п'яний уночі,
Я міркував собі йдучи,
Поки доплентавсь до хатини.
А в мене діти не кричать
І жінка не лає, —
55 Тихо, як у раї,
Усюди Божа благодать —
І в серці, і в хаті.
Отож я ліг спати;
А вже підпилий як засне,
60 То, хоч коти гармати,
І усом не моргне.

Та й сон же, сон, напричуд дивний,
Мені приснився:

65 Найтверезіший би упився,
Скупий жидюга дав би гривню,
Щоб позирнуть на ті дива.

Та чорта з два!

Дивлюся: так буцім сова

70 Летить лугами, берегами та нетрями,

Та глибокими ярами,

Та широкими степами,

Та байраками.

А я за нею та за нею —

Лечу й прощаюся з землею.

75 »Прощай, світе! Прощай, земле,

Неприятний краю!

Мої муки, мої люті

В хмарі заховаю.

80 А ти, моя Україно,

Безталанна вдова!

Я до тебе літатиму

З хмари на розмову,

На розмову тихосумну,

85 На раду з тобою;

Опівночі падатиму

Рясною росою.

Порадимось, посумуєм,

Поки сонце встане,

90 Поки твої малі діти

На ворога стануть.

Прощай же ти, моя нене,

Удово-небого!

Годуй діток: жива правда

У Господа Бога!»

95 Летим... Дивлюся — аж світає,

Край неба палає;

Соловейко в темнім гаї

Сонце зустрічає;
 Тихесенько вітер віє;
 100 Степи, лани мріють;
 Між ярами над ставами
 Верби зеленіють;
 Сади рясні похилились;
 Тополі поволі
 105 Стоять собі, мов сторожа,
 Розмовляють з полем.
 І все то те, вся країна,
 Повита красою,
 Зеленіє, вмивається
 110 Дрібною росою;
 Споконвіку вмивається,
 Сонце зустрічає...
 І нема тому почину,
 І краю немає!
 115 Ніхто його не додбає
 І не розруйнує...
 І все то те... Душе моя!
 Чого ти сумуєш?
 Душе моя убогая!
 120 Чого марне плачеш?
 Чого тобі шкода? Хіба ти не бачиш?
 Хіба ти не чуєш людського плачу?
 То глянь, подивися! А я полечу
 Високо-високо за синії хмари.
 125 Немає там власти, немає там кари,
 Там сміху людського і плачу не чуть.
 Он глянь: у тім раї, що ти покидаєш,
 Латану свитину з каліки знімають,
 З шкурою знімають, — бо нічим обуть
 130 Княжат недорослих. А он розпинають
 Вдову за подушне; а сина кують,
 Єдиного сина, єдину дитину,
 Єдину надію! — в військо оддають!
 Бо його, бач, трохи! А онде під тином
 135 Опухла дитина, — голоднее мре,

А мати пшеницю на панщині жне.

А он — бачиш? Очі! Очі!

Нащо ви здалися?

Чом ви змалку не висохли,

Слізьми не злилися?

То покритка попідтигну

З байстрям шкандибає.

Батько й мати одцурались,

Й чужі не приймають!...

Старці навіть цураються!

А панич не знає:

З двадцяткою, недоліток,

Душі пропиває!

Чи Бог бачить із-за хмари

Наші сльози, горе?

Може й бачить, та помага —

Як і оті гори

Предковічні, що політі

Кровію людською!...

Душе моя убогая,

Лишенько з тобою!

Упемося отрутою,

В кризі ляжем спати,

Пошлем думу аж до Бога,

Його розпитати:

Чи довго ще на сім світі

Катам панувати?

Лети ж, моя думо, моя люта муко!

Забери з собою всі лиха, всі зла,

Своє товариство! — Ти з ними росла,

Ти з ними кохалась; їх тяжкії руки

Тебе повивали. Бери ж їх, лети,

Та по всьому небу орду розпусти!

Нехай чорніє, червоніє,

Полум'ям повіє,

Нехай знову ригá змії,

Трупом землю криє.

А без тебе я денебудь
Серце заховаю,
175 Та тимчасом пошукаю
На край-світа раю.

І знов лечу понад землею,
І знов прощаюся я з нею.
Тяжко матір покидати
180 У безверхій хаті,
А ще гірше дивитися
На сльози та лати.

Лечу, лечу, а вітер віє;
Передо мною сніг біліє;
185 Кругом бори та болотá;
Туман, туман і пустотá.
Людей не чуть, не знать і сліду
Людської страшної ноги...

І вороги й не-вороги,
190 Прощайте! В гості не приїду!
Упивайтесь, бенкетуйте!
Я вже не почую —
Один собі на вік-віки
В снігу заночую —
195 І поки ви дознаєтесь,
Що ще є країна
Неполита слізьми, кровю,
То я одпочину...
Одпочину... Аж слухаю —
200 Загули кайдани
Під землею... Подивлюся...
О, люде поганий!
Де ти взявся? Що ти робиш?
Чого ти шукаєш
205 Під землею? Ні! Вже, мабуть,
Я не заховаюсь
І на небі!... За що ж кара?
За що мені муки?

Кому я що заподіяв?

210

Чиї тяжкі руки

В тілі душу закували,

Серце запалили

І галичі силу —

Думи розпустили?

215

За що, — не знаю, а караюсь,

І тяжко караюсь!

І коли я спокутую?

Коли діжду краю?

Не бачу й не знаю!!

220

Заворушилася пустиня.

Мов із тісної домовини

На той остатній страшний суд

Мерці за правдою встають.

То не вмерлі, не убиті,

225

Не суда просити, —

Ні, то люди, живі люди,

В кайдани за[б]иті,

Із нор золото виносять,

Щоб пельку залити

230

Неситому!... То каторжні.

А за що? Те знає...

Вседержитель... А може ще

Й Він не добачає!

Онде злодій штемпований

235

Кайдани волочить;

Он розбійник катований

Зубами скрегоче —

Недобитка, товариша,

Зарізати хоче!

240

А між ними, запеклими,

В кайдани убраний,

Цар всесвітній! Цар волі, цар

Штепом увінчаний! —

В муці, в каторзі — не просить,

245

Не плаче, не стогне:

Раз добром нагріте серце —
Вік не прохолоне!

А де ж твої думи, рожевії квіти?
Доглядані, смілі, викохані діти?
250 Кому ти їх, друже, кому передав?
Чи може навіки в серці поховав?
О, не ховай, брате! Розсип їх, розкидай!
Зійдуть і ростимуть, і у люди вийдуть!

Чи ще митарство, чи вже буде?
255 Буде, буде, бо холодно, —
Мороз розум будить.

І знов лечу. Земля чорніє.
Дрімає розум, серце мліє.
Дивлюся: хати над шляхами
260 Та городі з стома церквами;
А в городах, мов журавлі,
Замуштрували москалі:
Нагодовані, обуті,
І кайданами окуті,
265 Муштруються... Далі гляну:
У долині, мов у ямі,
На багнищі город мріє;
Над ним хмарою чорніє
Туман тяжкий... Долітаю, —
270 То город безкраїй.
Чи то турецький?
Чи то німецький?
А може те, що й московський...
Церкви та палати,
275 Та пани пузаті,
І ні однісінької хати.
Смеркалося... Огонь — огнем
Кругом запалало, —
Аж злякався я... »Ура! Ура!
280 Ура!« — закричали.

»Цу-цу, дурні! Схаменіться!
 Чого се ви раді?
 Що горите?« — »Э кой хохоль!
 Не знаеть параду —
 У насъ парадъ! Самъ изволить
 285 Сегодни гуляти!«
 »Та де ж вона, тая цяця?«
 — »Вонъ видишь — палаты...«
 Штовхаюсь я; аж землячок
 290 (Спасибі, — признався!)
 З циновими гудзиками:
 »Де ты здесь узялся?«
 — »З України!« — »Так як же ти
 Й говорить не вмієш
 295 По-здешньому?« — »Ба ні — кажу —
 Говорить умію,
 Та не хочу«. — »Екой чудаки!
 Я всі входи знаю;
 Я тут служу; коли хочеш,
 300 В дворець попитаюсь
 Ввести тебе. Только, знаєш,
 Ми, брат, просвещенни, —
 Не поскупись полтинкою!«
 — »Цур тобі, мерзенний
 305 Каламарю!...« І зробився
 Я знову незримий,
 Та й пропхався у палати.
 Боже мій єдиний!!
 Так от де рай! Уже на що
 310 Золотом облиті
 Блюдолизи! Аж ось і сам,
 Високий, сердитий,
 Виступає. Обік його
 Цариця небога,
 315 Мов опеньок засушений,
 Тонка, довгонога,
 Та ще, на лихо, сердешне
 Хита головою.

— »Так оце то та богиня?!
320 Лишенько з тобою!
А я, дурний, не бачивши,
Тебе, цяце, й разу,
Та й повірив т у п о р и л и м
Твоїм віршомазам!
325 Ото дурний! А ще й битий!
На квиток повірив
Москалеві! От і читай,
І йми ти їм віри!«
За богами — панства, панства
330 В сребрі та златі!
Мов кабани годовані,
Пикаті, пузаті!...
Аж потіють та товпляться,
Щоб то ближче стати
335 Коло с а м и х: може, вдарять
Або дулю дати
Благоволять — хоч маленьку,
Хоч пів-дулі, аби тільки
Під самую пику.
340 І всі уряд поставали,
Ніби безязикі, —
Ані телень!... Цар цвенькає,
А диво-цариця,
Мов та чапля між птахами,
345 Скаче, бадьориться.
Довгенько вдвох похожали,
Мов сичі надуті,
Та щось нишком розмовляли
(Здалека не чути)
350 О отечестві, здається,
Та нових п е т л и ц я х,
Та о муштрах ще новіших!...
А потім цариця
Сіла мовчки на дзиґлику.
355 Дивлюсь: цар підходить
До найстаршого... та в пику

Його як затопить!...
Облизався неборака,
Та меншого в пузо —
360 Аж загуло!... А той собі
Ще меншого туза
Межи плечі; той — меншого,
А менший малого,
А той дрібних, а дрібнота
365 Уже за порогом
Як кинеться по улицах,
Та й давай місити
Недобитків православних,
А ті — голосити
370 Та верещать... Та як ревнуть:
»Гуля наш батюшка, гуля!
Ура!... ура!... ура-а-а!«
Зареготався я, та й годі.
А й мене давнули
375 Таки добре. Перед світом
Усе те заснуло;
Тільки де-де православні
По углах стогнали,
Та стогнучи, за батюшку
380 Господа благали.
Сміх і сльози! От пішов я
Город озирати.
Там ніч, як день. Дивлюся:
Палати, палати
385 По-над тихою рікою;
А берег ушитий
Увесь каменем. Дивуюсь,
Мов несамовитий:
Як то воно зробилося
390 З калюжі такої
Таке диво!... Отут крові
П[р]олито людської —
І без ножа! По тім боці
Твердиня й дзвіниця,

- 395 Мов та швайка загострена, —
Аж чудно дивиться,
І дзигарі тельняють.
От я повертаюсь —
Аж кінь летить копитами
- 400 Скелю розбиває,
А на коні сидить охляп
У свиті — не свиті,
І без шапки — якимсь листом
Голова повита.
- 405 Кінь басує, — от-от річку,
От-от перескочить.
А він руку простягає,
Мов світ увесь хоче
Загарбати. Хто ж це такий?
- 410 От собі й читаю,
Що на скелі наковано:
»Пер в о м у В т о р а я«
Таке диво наставила.
Тепер же я знаю:
- 415 Це той П е р в и й, що розпинав
Нашу Україну,
А В т о р а я доконала
Вдову-сиротину.
Кати, кати, людоїди!
- 420 Наїлись обоє,
Накралися! А що взяли
На той світ з собою?
Тяжко, тяжко мені стало,
Так, мов я читаю
- 425 Історію України!
Стою, замираю...
А тимчасом тихо, тихо
Та сумно співає
Щось такеє невидіме:
- 430 »Із города, із Глухова
Полки виступали

З заступами на лінію,
А мене послали
На столицю з козаками
435 Наказним гетьманом!
О, Боже наш милосердий!
О, царю поганий!
Царю проклятий, лукавий,
Аспиде неситий!
440 Що ти зробив з козаками?
Болота засипав
Благородними костями!
Поставив столицю
На їх трупах катованих!
445 І в темній темниці
Мене, вольного гетьмана,
Голодом замучив
У кайданах!... Царю! Царю!
І Бог не розлучить
450 Нас з тобою: кайданами
Скований зо мною
На вік-віки. Тяжко мені
Витать над Невою!
України далекої,
455 Може, вже немає...
Полетів би, подивився,
Так Бог не пускає.
Може, москва випалила
І Дніпро спустила
460 В синє море? Розкопала
Високі могили,
Нашу славу? Боже милий!
Зжалься, Боже милий!«
Та й замовкло. Дивлюся я:
465 Біла хмара криє
Сіре небо, а в тій хмарі —
Мов звір в гаї виє.
То не хмара — біла пташка
Хмарою спустилась

470 Над царем тим мусянжовим,
І заголосила:

»І ми сковані з тобою,
Людоїде, змію!
На страшному на с'удищі
475 Ми Бога закриєм
Од очей твоїх неситих.
Ти нас з України
Загнав голих і голодних
У сніг на чужину
480 Та й порізав, а з шкур наших
Собі багряницю
Пошив жилами твердими,
І заклав столицю
В новій рясі. Подивися:
485 Церкви та палати!
Веселися, лютий кате,
Проклятий! проклятий!«

Розлетілись, розсипались.
Сонечко вставало;
490 А я стояв, дивувався
Та аж страшно стало.
Уже вбогі ворушились,
На труд поспішали,
І москалі на розпуттях
495 Уже муштрувались.
Покрай улиць поспішали
Заспані дівчата,
Та не з дому, а додому:
Посилала мати
500 На цілу ніч працювати,
На хліб заробляти.
А я стою, похилившись,
Думаю, гадаю:
»Як то тяжко той насущний
505 Люди заробляють!«

От і братія сипнула
У сенат писати
Та підписувать, та драти
І з батька, і [з] брата.
510 А між ними і землячки
Де-де проглядають;
По-московській так і ріжуть,
Сміються та лають
Батьків своїх, що змалечку
515 Цвенькать не навчили
По-німецькій, а то тепер
І кисни в чорнилах!
Пявки, пявки! Може батько
Остатню корову
520 Жидам продав, поки вивчив
Московської мови!...
Україно! Україно!
Оце твої діти,
Твої квіти молодії
525 Чорнилом політі,
Московською блекотою
В німецьких теплицях
Заглушені!... Плач, Украйно,
Бездітна вдовице!

530 Піти лишень, подивиться
До царя в палати:
Що там робиться? Прихожу:
Старшина пузата
Стоїть рядом; сопе, хропе
535 Та понадувалось,
Як індики, і на двері
Косо поглядало.
Аж ось вони й одчинились:
Неначе з берлоги
540 Медвідь виліз. Ледве-ледве
Переносить ноги;
Та одутий, аж посинів:

Похмілля прокляте
 Його мучило. Як крикне
 545 На са́мих пузатих! —
 Всі пузаті до о́дного
 В землю провалились!
 Він вилупив баньки з лоба, —
 І все затрусилось,
 550 Що осталося. Мов скажений,
 На менших гукає, —
 І ті в землю; він до дрібних, —
 І ті пропадають;
 Він до челяді — і челядь,
 555 І челядь пропала;
 До москалів, — москалики —
 Тільки застогнало —
 Пішли в землю! Диво-дивне
 Сталося на світі!
 560 Дивлюся я, що дальш буде,
 Що буде робити
 Мій медведик? Стоїть собі,
 Голову понурив
 Сіромаха. Де ж ділася
 565 Медвежа натура?
 Мов кошеня — такий чудний!...
 Я аж засміявся!
 Він і почув, та як зикне! —
 Я перелякався,
 570 Та й прокинувсь... Отаке то
 Приснилось диво!
 Чудне якесь! Таке тільки
 Сниться юродивим
 Та п'яницям. Не здивуйте,
 575 Брати любі, милі,
 Що не своє розказав вам,
 А те, що приснилось.

1844. 8. VII.

С.-Петербург.

ХУСТИНА.

У неділю не гуляла,
Та на шовки заробляла,
Та хустину вишивала,
Вишиваючи співала:

5   »Хустиночко мережана,
              Вишиваная!

Вигаптую, подарую,
А він мене поцілує...

10   Хустино моя
              Мальованая!

Здивуються вранці люди,
Що в сироти хустка буде
Мережана,
Мальованая!

15   А я косу розплітаю,
З дружиною похожаю.
Доленько моя,
Матінко моя!»

20   Отак вона вишивала,
У віконце поглядала:
Чи не ревуть круторогі?
Чи не йде чумак з дороги?

25   Іде чумак з-за Лиману
З чужим добром, безталанний,
Чужі воли поганяє,
Поганяючи співає:

30 »Доле моя, доле!
 Чом ти не така,
 Як інша чужая?
 Чи я пю-гуляю?
 Чи сили не маю?
 Чи до тебе доріженьки
 У степу не знаю?
 35 Чи до тебе свої дари
 Я не посилаю?
 Є у мене дари —
 Очі мої карі;
 Молодую мою силу
 Багаті купили;
 40 Може й дівчину без мене
 З іншим заручили...
 Навчи ж мене, моя доле,
 Гуляти навчи!«

45 Та й заплакав сіромаха,
 Степом ідучи.
 Ой, застогнав сивий пугач
 В степу на могилі;
 Зажурились чумаченьки,
 Тяжко зажурились:
 50 »Благослови, отамане,
 Коло села стати,
 Та понесем товариша
 В село причащати!«
 Сповідали, причащали
 55 Й ворожки питали, —
 Не допомгло!... З незцілєнним
 В дорогу рушали.
 Чи то праця задавила
 Молодую силу?
 60 Чи то нудьга невсипуща
 Його з ніг звалила?
 Чи то люди поробили
 Йому молодому,

65   Що привезли його з Дону
              На возі додому?
              Благав Бога, щоб дівчину...
              Хоч село побачить, —
              Не доблагав... Поховали.
70   Ніхто й не заплаче!
              Поставили громадою
              Хрест над сиротою
              Й розійшлися... Як билина,
              Як лист за водою,
75   Пішов козак з сього світа,
              Все забрав з собою...
              А де ж тая мальована,
              Шитая хустина?
              А де ж тая веселая
              Дівчина-дитина?
80   На новому хресті хустку
              Вітер розвіває,
              А дівчина у черниці
              Косу розплітає...

1844. 18. X.

С.-Петербург.

Чого мені тяжко? Чого мені нудно?
Чого серце плаче, ридає, кричить,
Мов дитя голодне? Серце моє трудне,
Чого ти бажаєш? Що в тебе болить?
Чи пити, чи їсти, чи спатоньки хочеш?
Засни, моє серце, навіки засни,
Невкрите, розбите... А люд навісний
Нехай скаженіє... Закрий, серце, очі!...

С.-Петербург.

1844. 13. XI.

М. С. ЩЕПКИНУ.

Заворожи мені, волхве,
Друже сивоусий!
Ти вже серце запечатав,
А я — ще боюся...
5 Боюся ще погорілу
Пустку руйнувати;
Боюся ще, мій голубе,
Серце поховати...
10 Може вернеться надія
З тією водою
Зцілющою й живущою —
Дрібною сльозою;
Може вернеться з-за світа
В пустку зимувати;
15 Хоч всередині обіліть
Горілую хату —
І витопить, і нагріє,
І світло засвітить...
20 Може ще раз прокинуться
Мої думи-діти;
Може ще раз помолюся,
З дітками заплачу;
Може ще раз сонце-правди
Хоч крізь сон побачу...
25 Стань же братом, хоч одури!
Скажи, що робити:
Чи молитись, чи журитись,
Чи тімя розбити?!

1844. 13. XII.

С.-Петербурґ.

ГОГОЛЮ.

За думою дума роєм вилітає:
Одна давить серце, друга роздирає,
А третя тихо-тихесенько плаче
У самому серці — може й Бог не бачить.

5   Кому ж її покажу я,
          І хто тую мову
          Привітає, угадає
          Великеє слово?
          Всі оглухли, похилились
10   В кайданах... байдуже...
          Ти смієшся, а я плачу,
          Великий мій друже!
          А що вродить з того плачу?
          Богилова, брате!
15   Не заревуть в Україні
          Вольнії гармати,
          Не заріже батько сина,
          Своєї дитини,
          За честь, славу, за братерство,
20   За волю України —
          Не заріже: викохає
          Та й продасть в різницю
          Москалеві. Себто, бачиш,
          Лепта удовиці
25   Престолові-отечеству
          Та німоті плата...
          Нехай, брате! А ми будем
          Сміятися та плакати.

С.-Петербург.

1844. 30. XII.

Не завидуй багатому:
Багатий не знає
Ні приязні, ні любови —
Він все те наймає.
5 Не завидуй могучому,
Бо той заставляє.
Не завидуй і славному:
Славний добре знає,
Що не його люди люблять,
10 А ту тяжку славу,
Що він тяжкими сльозами
Вилив на забаву.
А молоді, як зйдуться —
Та любо та тихо,
15 Як у раї. А дивишся —
Ворушиться лихо.
Не завидуй же нікому,
Дивись кругом себе:
Нема раю на всій землі
20 Та нема й на небі!

1845. 4. X.

Миргород.

Не женися на багатій,
Бо вижене з хати;
Не женися на убогій,
Бо не будеш спати.
5 Оженись на вольній волі,
На козацькій долі:
Яка буде, така й буде, —
Чи гола, то й гола!
Та ніхто не докучає
10 І не розважає;
Чого болить і де болить, —
Ніхто не питає.
Удвох, кажуть, і плакати
Мов легше неначе.
15 Не потурай: легше плакати,
Як ніхто не бачить!

1845. 4. X.

Миргород.

СЛІПИЙ.

Поема.

Думи мої молодії,
 Поховані діти,
 Не літають з того світа
 Пустку натопити, —
 5 Покинули сиротою
 З тобою одною,
 Моє серце, моя зоре,
 Раю мій, покою!
 Ніхто не зна мого раю,
 10 І сама не знаєш,
 Що витаєш надо мною,
 Як зоря над гаєм...
 І дивлюся я, дивлюся,
 А ти, моя зоре,
 15 Спускаєшся низесенько,
 Тихо заговориш,
 Усміхнешся, подивишся, —
 Дивлюсь і не бачу...
 Прокинуся — плаче серце,
 20 І очі заплачуть...
 Спасибі, зіронько! Минає
 Неясний день мій; вже смеркає.
 Над головою вже трясє
 Косою смерть. І поховають...
 25 А там — і слід мій занесе
 Холодний вітер. Все минає!...
 І ти случаєм прочитаєш
 Вилиту сльозами

30 Мою думу. І тихими,
Тихими речами
Проговориш: »Я любила,
Я його любила,
І він не знав...« Зоре моя!
На мою могилу
35 Світи, зоре! А я буду
З-за світа літати
І про тебе, моє серце,
На небі співати.

---

40 Той блукає за морями,
Світ перепливає,
Шука долі — не знаходить:
Немає, немає,
Мов умерла! Інший рветься
З усієї сили
45 За долею... От-от догнав...
І бебех в могилу!
А в третього, як у старця,
Ні хати, ні поля,
Тільки торба, а з торбини
50 Виглядає доля,
Як дитинка; а він її
Лає, проклинає
І жидові заставляє, —
Ні, не покидає!
55 Як репях той, учепиться
За латані поли,
Та й збирає колосочки
На чужому полі;
А там — снопи, а там — скирти,
60 А там — у палатах
Сидить собі наш сирота,
Мов у своїй хаті.
Отака то тая доля, —
Хоч і не шукайте!

65 Кого любить — сама найде,
У колисці найде.

Так коло полудня, в неділю,
Та на Зелених ще й Святках,
Під хатою в сорочці білій
70 Сидів з бандурою в руках
Старий козак.

»І так, і сяк...

І треба б то і шкода!...
Ні, буде треба! Хоч два года
75 Нехай по світу поблукає,
Та сам своєї пошукає,
Як я шукав колись... Ярино!
А де Степан?« — »А он під тином,
Неначе вкопаний стоїть!«
80 — »А я й не бачу! А ідїть
Лишень сюди, та йдїть обоє...
А ну-те, діти, отакої!«
І вдарив по струнах.
Старий грає, а Ярина
85 З Степаном танцює;
Старий грає, примовляє,
Ногами тупцює:

»Якби мені ліха та ліха,
Якби мені свекрівонька тиха,
90 Якби мені чоловік молодий,
Та другої не любив, не любив!
Ой, гоп, чики-чики!
Та червоні черевики,
Та троїсті музики,
95 Од віку до віку
Я любила б чоловіка!«
— »Ой, гоп, заходивсь,
Зробив хату, оженивсь,
І піч затопив,
100 І вечерять наварив«.

»А ну, діти, отак діти!« —
І старий піднявся;

Як ударить, як ушкварить,
Аж у боки взявся!

105 »Чи так, чи не так,
Уродив постирнак,
А петрушку

Криши в юшку, —
Буде смак, буде смак!

110 Ой, так, таки так,
Оженився козак,
Кинув хату

І кімнату
Та й потяг у байрак«.

115 »Ні, вже не те: підтопталась
Моя стара сила.

Утомився. А все це ви
Так розворушили.

О, бодай вас! Що то літа!

120 Ні! вже не до ладу...
Минулося! Іди лишень
Полуднувать лагодь:

Гуляючи, як той казав,
Шматок хліба зісти.

125 Іди ж, доню! А ти, сину,
Послухаєш вісти.

Сідай лишень!... Як убили
Твого батька Йвана

В Шляхеччині, то ти ще був
130 Маленьким, Степане,

Ще й не лазив«. — »То я не син?
Я не син ваш, тату?!«

— »Та ні, не син! Стривай лишень!
От умерла й мати,

135 Ти й зостався. А я й кажу
Покійній Марині,
Таки жінці: „А знаєш що?

- Возьмім за дитину" —
Тебе б то це. — „Добре“ — каже,
140 От ми й спарували
Вас з Яриною докупи.
А тепер осталось...
Ось, бачиш що! Ти на порі,
І Ярина спіє;
145 Треба буде людей питать
Та щонебудь діять.
Як ти скажеш?« — »Я не знаю...
Бо я думав... теє...«
— »Що Ярина сестра твоя?
150 А воно — не теє...
Воно просто: як любитесь,
То й жінкою буде!
Та перш ось що: треба буде
І на чужі люди
155 Подивитись, як живуть; —
Чи орють,
Чи на неораному сіють
І просто жнуть,
І немолоченеє віють,
160 Та як і мелють, і їдять, —
Все треба знать.
Так от як, брате: треба в люди
На год, на два піти
У наймити, —
165 Тоді й побачимо, що буде.
Бо хто не вміє заробить,
То той не вмітиме й пожить.
А ти як думаєш, небоже?...
А коли хочеш, сину, знать,
170 Де лучче лихом торгувать,
Іди ти в Січ. Як Бог поможе,
Там наїсися всіх хлібів;
А я їх їз, —
І досі нудно, як згадаю!
175 Коли заробиш — принесеш,

А не заробиш — поживеш
 Моє добре! Та звичаю
 Козацького наберешся,
 Та побачиш світа
 180 Не такого, як у Б р а т с т в і,
 А живі м и с л і т е
 На синьому прсчитаєш,
 Та по-молодечій
 Будеш Богу молитися,
 185 А не по-чернечій
 Харамаркать. Отак, сину!
     Помолимось Богу,
     Та сивого осідлаєм —
 І гайда в дорогу!
 190 Ходім лишень полуднувать...
 Що ти там, Ярино,
 Змайструвала?« — »Уже тату!«
 — »Отаке то, сину!«

Не їсться, не петься, і серце не бється,
 195 І очі не бачать, не чуть голови —
 Неначе немає, ніби неживий...
 Замість шматка хліба, за кухоль береться.
 Дивиться Ярина та нишком сміється:
 »Що це йому стало? Ні їсти, ні пити,
 200 Нічого не хоче! Чи не занедужав?«
 — »Братіку Степане, що в тебе болить?« —
 Очима спитала. Старому байдуже,
 Нібито й не бачить: »Чи жать, чи не жать,
 А сіяти треба!« — старий розмовляє,
 205 Нібито до себе. »Анумо вставать!
 Може до вечерні ще пошкандибаю.
 А ти, Степане, ляжеш спать,
 Бо завтра рано треба встать
 Та коня сідлать«.

210   »Степаночку, голубчику!
               Чого бо ти плачеш?

Усміхнися бо до мене!
Хіба ти не бачиш,
Що й я плачу?... Розсердився,
215 Бог знає на кого,
Та й зо мною не говорить.
Заплачу, єйбогу,
Та й утечу... Ось побачиш!
Скажи бо, Степане!
220 Може справді нездужаєш?
Я зілля достану,
Я побіжу за бабою...
Може це з пристріту?«
— »Ні, Ярино, моє серце,
225 Рожевий мій квіте!...
Я не брат тобі, Ярино!
Я завтра покину...
Тебе й батька сиротами...
Денебудь загину;
230 І ти мене не згадаєш,
Забудеш, Ярино,
Свого брата!...« — »Перехристись!
Єйбогу, з пристріту!
Я — не сестра? Хто ж я така?
235 О, Боже, мій світе!
Що тут робить?! Батька нема,
А він занедужав,
Та ще й умре!... О, Боже мій!
А йому байдуже, — —
240 Мов сміється надо мною!
Хіба ти не знаєш,
Що з тобою і татуся,
Й мене похозають?«
— »Ні, Ярино, я не умру,
245 А тільки поїду
Од вас зазра... А приїду —
На той рік приїду
Вже не братом з Запорожжя,
А за рушниками...

250 Чи подаєш?...« — »Та цур тобі
 З тими старостами!
 Ще й жартує...« — »Не жартую,
 Ёйбогу, Ярино,
 Не жартую!« — »То це й справді
 255 Ти завтра покинеш
 Мене й батька? Не жартуєш?
 Скажи бо, Степане!
 Хіба й справді я не сестра?...«
 — »Ні, моє кохане!
 260 Моє серце!« — »Боже ти мій!
 Чом же я не знала?
 Була б тебе не любила
 І не цілувала...
 Ой-ой, сором! Геть од мене!
 265 Пусті мої руки!
 Ти не брат мій, ти не брат мій!...
 Муко моя, муко!...«

І заплакала Ярина,
 Як мала дитина,
 270 І крізь сльози промовляє:
 »Покине!... покине!...«
 Як той явор над водою,
 Степан похилився;
 Щирі сльози козацькії
 275 В серці запеклися,
 Мов у пеклі... А Ярина
 То клене, то просить,
 То замовкне, поцілує,
 То знов заголосить.
 280 Не зчулися, як і смеркло...
 І сестру, і брата,
 Мов скованих, обнявшись,
 Застав батько в хаті.

І світ настав, а Ярина
 285 Ридає, ридає...

Уже Степан із криниці
Коня напуває;
Взяла відра та й побігла
Ніби за водою
290 До криниці... А тимчасом
Запорозьку зброю
Виніс батько із комори, —
Розгляда, радіє,
Приміряє, ніби знову
295 Старий молодіє!
Та й заплакав... — »Зброе моя,
Зброе золотая!
Літа мої молодії,
Сило молодая!
300 Послужи ж, моя ти зброе,
Молодій ще силі,
Послужи йому так щиро,
Як мені служила!«

І Ярина дає зброю,
305 А Степан сідлає
Коня, свого товариша,
Й жупан одягає.
І шаблюка, мов гадюка,
Й ратище-дрючина,
310 І самопал семипядний
Повис за плечима, —
Аж зомліла, як узріла...
І старий заплакав,
Як побачив на коневі
315 Такого юнака.
Веде коня за поводи
Та плаче Ярина;
Старий батько іде рядом,
Наставляє сина,
320 Як у війську пробувати,
Старших шанувати,
Товариство поважати,

В табор не ховатись.
 325 «Нехай тебе Бог заступить!» —
 Як за селом стали,
 Сказав старий, — та всі трос
 Разом заридали.
 Степан свиснув, — і курява
 Шляхом піднялася.
 330 «Не барися, мій синочку!
 Швидше повертайся!» —
 Старий сказав, та й заплакав...
 Мов тая ялина
 При долині, похилилась,
 335 Замовкла Ярина...
 Тільки сльози утирає,
 На шлях поглядає:
 Із куряви щось вигляне
 І знов пропадає;
 340 Ніби шапка через поле
 Котиться, чорніє...
 Ховається... Мошечкою
 Тільки-тільки мріє...
 Та й пропало. Довго-довго
 345 Стояла Ярина
 Та дивилась, чи не вирне
 Знову комашина.
 Не вирнула... Похилилась,
 Заплакала знову...
 350 А за нею й старий батько,
 Та й пішли додому.

Минають дні, минає літо.
 Настала осінь. — Шелестить
 Пожовкле листя. Мов убитий,
 355 Старий під хатою сидить:
 Дочка нездужає Ярина,
 Його єдина дитина
 Покинуть хоче. З ким дожить,
 Добити віку вікового?

- 360 Згадав Степана молодого,
Згадав свої благі літа, —
Згадав та й заплакав
Багатий сивий сирота:
Мов лату на латі,
365 На серце печалі нашили літа.
»В Твоїх руках все на світі,
Твоя свята воля!
Нехай буде так, як буде!...
Така моя доля!«
-
- 370 І барвінком, і рутою,
І рястом квітчає
Весна землю, мов дівчину
В зеленому гаї.
І сонечко серед неба
375 Опинилось-стало —
Мов жених той молодую,
Землю оглядало.
І Ярина вийшла з хати
На світ Божий глянуть, —
380 Ледве вийшла... усміхнеться,
То піде, то стане,
Розглядає, дивується,
Та любо, та тихо —
Ніби вчора народилась...
385 А лютеє лихо
В самім серці повернулось
І світ заступило.
Як билина підкошена,
Ярина схилилась;
390 Як з квіточки роса вранці,
Сльози полилися.
Старий батько коло неї,
Як дуб похилився.
-

У Києві великому
 Всіх святих благала;
 У Межигорського Спаса
 Тричі причащалась;
 У Почаєві святому
 Ридала-молилась,
 Щоб Степан той, тая доля,
 Їй хоча приснилась.
 Не снилося!... Вернулася.
 Знову забіліла
 Зима біла. Знову весна
 Рястом червоніла.
 Знов Ярина вийшла з хати
 На світ дивуватись...
 Та не святих вже благи —
 Ворожки питати.

І ворожка ворожила,
 Пристріт замовляла,
 Талан-долю за три шаги
 З воску виливала:
 »Он бачиш, кінь осідланий
 Маха головою...
 А он їде, а онде йде
 Дідусь з бородою...
 Ото гроші! Бач, віскривий,
 Якби догадався
 Та втер йому! Отже й утер...
 Дивися — сховався
 За могилу, лічить гроші...
 Знову їде шляхом,
 Заплющившись, з торбинками, —
 То, бач, ради страху,
 Щоб татари або ляхи
 Часом не спіткали«.
 І радісінька додому
 Ярина верталась.

---

430 Уже третій і четвертий
 І пятий минає —
 Не малий рік, — а Степана
 Немає, немає!
 І стежечки-доріженьки,
 435 Яром та горою,
 Що топтані до ворожки,
 Поросли травною.
 А Ярина у черниці
 Косу розплітає,
 440 Старий батько коло неї
 Падає, благає:
 Хоч годочок, хоч літечко,
 Хоч Пётра діждати,
 Хоч Зелених... Діждалися.
 445 Уквітчали хату
 І любистком, і клечанням;
 У сорочках білих
 У неділю, мов сироти,
 Під хатою сіли.
 450 Сидять собі та сумують;
 Слухають: щось грає
 За ворітьми — мов на кобзі —
 І тихо співає...

455 »У неділю вранці-рано
 Синє море грало;
 Товариство кошового
 На раді прохало:
 „Благослови, отамане,
 Чайки попускати
 460 Та за Тендер погуляти,
 Турка пошукати”.
 Чайки і байдаки спускали,
 Гарматами риштували,
 З широкого гирла Дніпрового впливали,
 465 Серед ночі темної,
 На морі синьому,

За островом Тендром потопали,
Пропадали...

470   Один потопає,
          Другий виринає,
Козацтву-товариству із синьої хвилі
          Рукою махає-гукає:
„Нехай вам, товариство, Бог допомагає!“
475   І в синій хвилі потопає,
          Пропадає.

          Тільки три чайки, слава Богу,
          Отамана курінного,
          Сироти Степана молодого,
480   Синє море не втопило,
          А в турецьку землю, агарянську,
          Без весл і кормиг прибило.
          Тоді сироту Степана,
          Козака лейстрового,
485   Отамана молодого,
          Турки-яничари ловили,
          З гармати гримали,
          В кайдани кували,
В цареградську башту сажали,
В тяжкую роботу завдавали...
490   Ой, Спасе наш чудотворний,
          Межигорський Спасе!
          І лютому ворогові
          Не долусти впасти
В турецькую землю, в тяжкую неволю.
495   Там кайдани по три пуди,
          Отаманам по чотири...
І світа Божого не бачать, не знають,
          Під землею камінь ламають,
Без сповіді святої умирають,
500   Пропадають.
          І згадав сирота Степан в неволі
          Свою матір Україну,
          Нерідного батька старого

505   ! коника вороного,
           І сестру Ярину.
           Плаче, ридає,
           До Бога руки здіймає,
           Кайдани ламає,
 510   Утікає на вольную волю...
           Уже на третьому полі
           Турки-яничари ловили,
           До стовпа вязали,
           Очі виймали,
 515   Гарячим залізом випікали,
           В кайдани забили,
           В тюрму посадили
           І замурували...«

Отак на улиці, під тином,
 Ще молодий кобзар стояв
 520   І про невольника співав.
 За тином слухала Ярина,
 І не дослухала — упала.
           »Степаночку! Степаночку!« —
           Ридала, кричала.
 525   »Степаночку, моє серце!
           Де ти забарився?
           Тату! тату! Це Степан наш!
           Ідіть подивіться!«
           Прийшов батько, розглядає.
 530   Насилу Степана
           Розпізнає, — отак його
           Зробили кайдани!
           »Сину ти мій безталанний!
           Добрая дитино!
 535   Де ти в світі пробувався,
           Сину мій єдиний?«
           Плаче старий, обнімає,
           І сліпий мій плаче
           Невидющим очима,
 540   Мов сонце побачив.

І беруть його під руки,
 І ведуть у хату;
 І вітає Яриночка,
 Мов рідного брата.
 545 І голову йому змила,
 І ноги умила,
 І в сорочці тонкій, білій
 За стіл посадила;
 Годувала, напувала,
 550 Положила спати
 На перині... і тихенько
 Вийшла з батьком з хати.

»Ні, не треба, мій таточку,
 Не треба, Ярино!
 555 Подивіться: я загинув,
 Навіки загинув!
 За що ж свої молодії
 Ти літа погубиш
 З калікою?... Ні, Ярино!...
 560 Насміються люди,
 І Бог святий покарає,
 І прожене долю
 З цієї хати веселої
 На чуже поле.
 565 Ні, Ярино! Бог не кине,
 Ти найдеш дружину,
 А я піду в Запорожжя:
 Я там не загину.
 Мене люблять...« — »Ні, Степане,
 570 Ти моя дитино!
 І Бог тебе покарає,
 Як мене покинеш.
 Оставайся, Степаночку!
 Коли не хоч братись,
 575 То так будем: я — сестрою,
 А ти мені — братом,
 А дітьми йому — обоє,

Батькові старому.
Не йди, серце, Степаночку,
580 Не кидай нас знову!
Не покинеш?...« — »Ні, Ярино!«
І Степан остався.
Зрадів старий, мов дитина, —
Аж за кобзу взявся:
585 Хотів вшкварить навприсядки
З усієї сили.
І на призьбі під хатою
Усі троє сіли.
»Розкажи ж тепер, Степане,
590 Про свою долю;
Бо й я таки гуляв колись
В турецькій неволі.«
»Отож мене, вже сліпого,
На світ випускали
595 З козаками... Товариство
На Січ прямувало,
І мене взяли з собою,
І через Балкани
Поспішали в Україну
600 Вольними ногами;
І на тихому Дунаю
Нас перебігають
Товариші-запорожці
І в Січ завертають...
605 І розказують, і плачуть,
Як Січ руйнували,
Як москалі сребро-злато
І свічі забрали
У Покрови; як козаки
610 Вночі утікали
І на тихому Дунаї
Новим Кошем стали;
Як цариця по Києву
З Нечосом ходила
615 І Межигорського Спаса

Вночі запалила,
І по Дніпру у золотій
Галері гуляла,
На пожар той поглядала,
620 Нишком усміхалась;
І як степи запорозькі
Німоті ділила,
Та бахурям і байстрюкам
Люд закріпостила;
625 Як Кирило з старшинами
Пудром осипались
І в цариці, мов собаки,
Патинки лизали.
Отак, тату! Я щасливий,
630 Що очей не маю, —
Що нічого того в світі
Не бачу й не знаю.
Ляхи були — усе взяли,
Кров повипивали!...
635 А москалі і світ Божий
В путо закували.
Отаке то! Тяжко, тату,
Із своєї хати
До нехриста поганого
640 В сусіди прохатись!
Тепер, кажуть, Головатий
Останки збирає
Та на Кубань підмовляє,
Черкеса лякає...
645 Нехай йому Бог поможе,
А що з того буде —
Святий знає!... Почуємо,
Що розкажуть люди!«
Отак вони що день Божий
650 Удвох розмовляли
До півночі; а Ярина
Господарювала.
Згадували Запорожжя,

655 Козацькую славу,
І співали удвох собі
Про Чалого Саву,
Про Богдана-недомудра,
Ледачого сина,
660 І про Гонту мученика,
Й славного Максима.
А Ярина їх слухала
Та святих благала...
Ублагала: на всеїдній
З Степаном побрались.

---

665 Оце і вся моя дума...
Не здивуйте, люди!
Те, що було — минулося
І знову не буде!
Минулися мої сльози;
670 Не рветься, не плаче
Поточене старе серце,
І очі не бачать
Ні тихої хатиночки
В забутому краю,
675 Ні тихої долиночки,
Ні темного гаю;
Ні дівчини молодої
Й малої дитини
Я не бачу щасливої:
680 Все плаче, все гине!
І рад би я сховатися,
Але де? — Не знаю.
Скрізь неправда, де не гляну,
Скрізь Господа лають!
685 Серце вяне, засихає,
Замерзають сльози...
І втомивсь я, самотній,
На самій дорозі.
Отаке то! Не здивуйте,
690 Що вороном крячу:

Хмара сонце заступила, —
Я світа не бачу.
Ледве-ледве опівночі
Серцем прозираю,
695 І немощну мою думу
За світ посилаю
Зцілющої й живущої
Води пошукати.
Як інколи, то й принесє
700 І покropить в хаті,
І засвітить огонь чистий,
І сумно і тихо
Розказує про весілля —
Звертає на лихо...
705 Тепер мені про сліпого
Сироту кінчає,
Але як довести краю,
І сама не знає:
Бо не було того дива,
710 Може, споконвіку,
Щоб щаслива була жінка
З сліпим чоловіком!
Отже, сталось таке диво!
Год, другий минає,
715 Як побрались; а дивіться —
Вкупочці гуляють
По садочку. Старий батько
Сидить коло хати
Та вчить внука маленького
720 Чолом отдавати.

1845. 16. X.

С. Марїнське.

ВЕЛИКИЙ ЛЬОХ.

Містерія.

»Положилъ еси насъ поношеніе сосьдомъ нашимъ, подразненіе и поруганіе, сущимъ окрестъ насъ.

Положилъ еси насъ въ притчу во языцѣхъ, покиванію главы въ людехъ«.

Псалом XLIII, ст. 14—15.

ТРИ ДУШІ.

Як сніг, три пташечки летіли
Через Суботове і сіли
На похиленому хресті
На старій церкві. — »Бог простиць:
5 Ми тепер душі, а не люди!
А відціля видніше буде,
Як той розкопуватимуть льох.
Коли б вже швидше розкопали,
Тоді б у рай нас повпускали;
10 Бо так сказав Петрові Бог:
„Тоді у рай їх повпускаєш,
Як все москаль позабирає,
Як розкопа Великий Льох“«.

[Перша душа]

15 »Як була я людиною,
То Прісею звалась;
Я отутечки родилась,
Тут і виростала;
Отут, було, на цвинтарі

- 20 Я з дітьми гуляю,
І з Юрусем гетьманенком
У піджмурки граєм;
А гетьманша, було, вийде
25 Та й кликне в будинок,
(Он, — де клуня!), а там мені
І фиг, і родзинок, —
Всього мені понадає
І на руках носить...
А з гетьманом, як приїдуть
30 Із Чигрина гості,
То це й шлють, було, за мною.
Одягнуть, обують,
І гетьман бере на руки,
Носить і цілує...
35 Отак то я в Суботові
Росла-виростала,
Як квіточка! І всі мене
Любили й вітали,
І нікому я нічого,
40 Нижче злого слова,
Не сказала. Уродлива
Та ще й чорнобрива!
Всі на мене залицялись,
І сватати стали;
45 А у мене як на тес
Й рушники вже ткались.
От-от була б подавала,
Та лихо зустріло!
- 50 Вранці-рано, в Пилипівку,
Якраз у неділю,
Побігла я за водою...
Вже й криниця тая
Замуліла і висохла!
А я все літаю...
55 Дивлюсь — гетьман з старшиною.
Я води набрала,

Та вповні шлях і перейшла;
А того й не знала,
Що він їхав в Переяслав
60 Москві присягати!...
І вже ледве я на-ледве
Донесла до хати
Оту воду... Чом я з нею
Відер не побила?!
65 Батька, матір, себе, брата,
Собак отруїла
Тою клятою водою!
От за що караюсь,
От за що мене, сестрички,
70 І в рай не пускають!»

[Друга душа]

»А мене, мої сестрички,
За те не впустили,
Що цареві московському
75 Коня напоїла
В Батурині, як він їхав
В Москву із Полтави.
Я була ще недолітком,
Як Батурин славний
80 Москва вночі запалила,
Чечеля убила,
І малого і старого
В Сейм'у потопила.
Я між трупами валялась
85 У самих палатах
Мазепиних... Коло мене
І сестра, і мати
Зарізані, обнявшись,
Зо мною лежали.
90 І насилу то, насилу
Мене одірвали
Од матері неживої.
Що вже я просила

Московського копитана,
95 Щоб і мене вбили!
Ні, не вбили, а пустили
Москалям на грище!
Насилу я сховалася
На тім пожарищі.
100 Одна тільки й осталася
В Батурині хата!
І в тій хаті поставили
Царя ночувати,
Як вертавсь із-під Полтави.
105 А я йшла з водою
До хатини... А він мені
Махає рукою:
Каже коня напоїти.
А я й напоїла!...
110 Я не знала, що я тяжко,
Тяжко согрішила!
Ледве я дійшла до хати, —
На порозі впала.
А назавтра, як цар вийшов,
115 Мене поховала
Та бабуся, що осталась
На тій пожарині,
Та ще й мене привітала
В безверхій хатині.
120 А назавтра й вона вмерла
Й зотліла у хаті,
Бо нікому в Батурині
Було поховати.
Уже й хату розкидали,
125 І сволок з словами
На угілля попалили!...
А я над ярами
І степами козацькими
І досі літаю!
130 І за що мене карають,
Я й сама не знаю!

Мабуть за те, що всякому
Служила, годила...
Що цареві московському
135 Коня напоїла!...»

[Третя душа]

»А я в Каневі родилась.
Ще й не говорила,
Мене мати ще сповиту
140 На руках носила,
Як їхала Катерина
В Канів по Дніпрові,
А ми з матір'ю сиділи
На горі в діброві.
145 Я плакала; я не знаю, —
Чи їсти хотілось,
Чи, може, що в маленької
На той час боліло?
Мене мати забавляла,
150 На Дніпр поглядала,
І галеру золотую
Мені показала,
Мов будинок... А в галері
Князі і всі сили,
155 Воеводи... І між ними
Цариця сиділа.
Я глянула, усміхнулась —
Та й духу не стало!
Й мати вмерла! В одній ямі
160 Обох поховали!
От за що, мої сестриці,
Я тепер караюсь,
За що мене на митарство
Й досі не пускають!
165 Чи я знала, ще сповита,
Що тая цариця —
Лютий ворог України
Голодна вовчиця!

Скажіте, сестриці?

170 Смеркається. Полетімо
 Ночувати в Чуту, —
 Як що буде робитися,
 Відтіль буде чути!
 Схопилися білесенькі
 175 І в ліс полетіли,
 І вкупочці на дубочку
 Ночувати сіли.

ТРИ ВОРОНИ.

[Перша]

180 »Крав! Крав! Краві
 Крав Богдан крам,
 Та повіз у Київ,
 Та продав злодіям
 Той крам, що накрав«.

[Друга]

185 »Я в Парижі була,
 Та три злота з Радзівілом
 Та Потоцьким пропила«.

[Третя]

190 »Черезь мость идеть чортъ,
 А коза по водѣ:
 Быть бѣдѣ! Быть бѣдѣ!«

Отак кричали і летіли
 Ворони з трьох сторін, і сіли
 На маяку, що на горі,
 195 Посеред лісу, усі три;
 Мов на мороз понадувались,
 Одна на другу позирали,
 Неначе три сестри старі,
 Що дівували, дівували,
 200 Аж поки мохом поросли.

[Перша]

»Оце тобі, а це тобі!
 Я оце літала
 Аж у Сибір, та в одного
 205 Декабриста вкрала
 Трохи жовчі. От, бачите,
 Й є чим розговіться!
 Ну, а в твоїй Московщині
 Є чим поживиться?
 210 Чи чорт-ма й тепер нічого?«

[Третя]

»Э, сестрица, много!
 Три указа накаркала
 На одну дорогу...«

215

[Перша]

»На яку це? На ковану?
 Ну, вже наробила!...«

[Третя]

220 »Да шесть тысячъ в одной версть
 Душь передушила...«

[Перша]

»Та не бреши, бо тільки пять,
 Та й то з фоном Корфом!
 Ще й чваниться, показує
 225 На чужу роботу!
 Капусниця закурена!
 А ви, мосці-пані,
 Бенкетуєте в Парижі!
 Поганці погані!
 230 Що розлили з річку крови
 Та в Сибір загнали

Свою шляхту, та вже й годі,
Уже й запишались!
Ач, яка вельможна пава!...»

235

[Друга й третя]

»А ти що зробила?«

[Перша]

240

»А дзуски вам питать мене!
Ви ще й не родились,
Як я отут шинкувала
Та кров розливала!
Дивись, які Карамзіна,
Бачиш, прочитали
Та й думають, що ось то ми!
А дзус, недоріки!
В колодочки ще не вбились,
Безпері каліки!...«

245

[Друга]

250

»Ото, яка недотика!
Не та рано встала,
Що досвіта упилася,
А та, що й проспалась!«

[Перша]

255

»Упилася б ти без мене
З своїми ксьондзами!
Чорт-ма хисту! Я спалила
Польщу з королями;
А про тебе, щебетухо,
І досі б стояла!...

260

А з вольними козаками
Що я виробляла?
Кому я їх не наймала,
Не запродавала?

265 Та й живуці ж, проклятуці!
 Думала, з Богданом
 От-от уже поховала, —
 Ні, встали погані
 Із шведською прибудуою...
 270 Та й тоді ж творилось!
 Аж злішаю, як згадаю...
 Батурин спалила,
 Сулу в Ромні загатила
 Тільки старшинами
 275 Козацькими... а такими,
 Просто козаками,
 Фінляндію засіяла,
 Насипала бурта
 На Орелі... На Ладогоу
 280 Так гурти за гуртом
 Виганяла та цареві
 Болота гатила,
 І славного Полуботка
 В тюрмі задушила.
 285 Отоді то було свято!
 Аж пекло злякалось,
 Матер Божа у Ржавиці
 Вночі заридала!«

[Третя]

290 »И я таки пожила:
 Съ татарами помутила,
 Съ Мучителемъ покутила,
 Съ Петрухою попила,
 Да нѣмцѣмъ запродаѣ«.

[Перша]

295 »Та ти добре натворила:
 Так кацапів закріпила
 У німецькі кайдани, —
 Хоч лягай та й засни!

А в мене ще, враг їх знає,
 300 Кого вони виглядають!
 Все ж і в крепость завдала,
 І дворянства страшну силу
 У мундирах розплодила,
 Як тих вошей розвела:
 305 Все вельможнії байстряга!
 Все ж і Січ їх біснувата
 Жидовою поросла.
 Та й москаль — незгірша штука:
 Добре вмiє гріти руки!
 310 І я люта, а все таки
 Того не зумію,
 Що москалі в Україні
 З козаками діють!
 Ото указ надрюкують:
 315 „По милості Божій
 І ви — Наші, і все — Наше,
 І гоже й не гоже!”
 Тепер уже заходились
 „Древности” шукати
 320 У могилах... бо нічого
 Уже в хаті взяти, —
 Все забрали любісінько!
 Та лихий їх знає,
 Чого вони з тим поганим
 325 Льохом поспішають!
 Трошки, трошки б подождали,
 І церква б упала...
 Тоді б разом дві руїни
 В „Пчелъ” описали...«

330 [Друга й третя]

»Чого ж ти нас закликала?
 Щоб на льох дивиться?«

[Перша]

»Таки на льох! Та ще буде

335 Два дива твориться:
 Сю ніч будуть в Україні
 Родиться близнята.
 Один буде, як той Гонта,
 Катів катувати!
 340 Другий буде... оце вже наш!...
 Катам помагати.
 Наш вже в череві щипає...
 А я начитала,
 Що як виросте той Гонта,
 345 Все наше пропало!
 Усе добре поплюндрує,
 Й брата не покине!
 І розпустить правду й волю
 По всій Україні!
 350 Так от бачите, сестриці,
 Що тут komponують!
 На катів та на все добре
 Кайдани готують!»

[Третя]

355 »Я золотомъ растопленнымъ
 Залью ему очи!...«

[Перша]

»А він, клятий недолюдок,
 Золота не схоче!«

360

[Третя]

»Я царевыми чинами
 Скручу ему руки!«

[Друга]

365

»А я зберу з всього світа
 Всі зла і всі муки!...«

[Перша]

»Ні, сестриці, не так треба:
 Поки сліпі люди,

370 Треба його поховати,
 А то лихо буде!
 Он бачите: над Києвом
 Мітла простяглася,
 І над Дніпром і Тясмином
 Земля затряслася.
 375 Чи чуєте? Застогнала
 Гора над Чигрином.
 О!... сміється і ридає
 Уся Україна!
 То близнята народились;
 380 А навісна мати
 Регочеться, що Йванами
 Обох буде звати!
 Полетімо!...« Полетіли
 Й летячи співали:

385 [Перша]

»Попливе наш Іван
 По Дніпру у Лиман
 З кумою!«

[Друга]

390 »Побіжить наш ярчук
 В ирїй їсти гадюк
 Зо мною«.

[Третя]

395 »Какъ хвачу, да помчу, —
 В самый адъ полечу
 Стрѣлою!«

ТРИ ЛІРНИКИ.

Один сліпий, другий кривий,
 А третій горбатий
 Йшли в Суботов про Богдана
 400 Мирянам співати.

[Перший]

»Що то, сказано — ворони:
Уже й помостили!
Мов для їх те сідало
405 Москалі зробили«.

[Другий]

»А для кого ж? Чоловіка,
Певне, не посадять
Лічить зорі...«

410

[Перший]

»Ти то кажеш!
А, може, й посадять
Москалика або німця;
А москаль та німець
415 І там найдуть хлібець».

[Третій]

»Що це таке верзете ви?
Які там ворони,
Та москалі, та сідала?
420 Нехай Бог боронить!
Може, ще нестись заставлять,
Москаля плодити?
Бо чутка є, що цар хоче
Весь світ полонити«.

425

[Другий]

»А може й так! Так на чорта ж
Їх на горах ставить?
Та ще такі височенні,
Що й хмари достанеш,
430 Як вилізти...«

[Третій]

»Так отже що!
Ото потоп буде.

435 Пани туди повипазять
Та дивиться будуть,
Як мужики тонутимуть.»

[Першій]

440 »Розумні ви люди,
А нічого не знаєте!
То понаставляли
Ті фігури он для чого:
Щоб люди не крали
Води з річки, та щоб нишком
Піску не орали,
445 Що скрізь отам за Тясмою.»

[Другий]

450 »Чорт-зна що провадить!
Нема хисту, то й не бреши!
А що, як присядем
Отутечки під берестом
Та трохи спочинем?
Та в мене ще шматків зо два
Є хліба в торбині,
То поснідаєм в пригоді,
455 Поки сонце встане...
(*Посідали*). А хто, братці,
Співа про Богдана?»

[Третій]

460 »Я співаю і про Ясси,
І про Жовті Води,
І містечко Берестечко.»

[Другий]

465 »В великій пригоді
Нам сьогодні вони стануть:
Бо там коло льошу
Базар люду насходилось
Та й панства не трохи.

От де нам пожива буде!
 Ану, заспіваєм —
 470 Проби ради!»

[Перший]

»Та цур йому!
 Лучче полягаєм
 Та виспимось! День великий:
 475 Ще будем співати».

[Третій]

»І я кажу. Помолимось
 Та будемо спати».

Старці під берестом заснули.
 480 Ще сонце спить; пташки мовчать;
 А коло льоху вже проснулись
 І заходилися копати.
 Копають день, копають два,
 На третій насилу
 485 Докопалися до муру,
 Та трохи спочили.
 Поставили караули...
 Ісправник аж просить,
 Щоб нікого не пускали,
 490 І в Чигрин доносить
 »По начальству«. Приїхало
 Начальство мордате,
 Подивилось: »Треба — каже —
 Своди розламати!
 495 Върнѣй дѣло!...« Розламали,
 Та й перелякались!
 Костяки в льоху лежали
 І мов усміхались,
 Що сонечко побачили.
 500 От добро Богдана:
 Черепок, гниле корито
 Й костяки в кайданах!

Якби в »ф о р м е н н ы х ъ«, то добре:
 Вони б ще здалися!...
 505 Засміялись... А ісправник
 Трохи не сказився! —
 Що нічого, бачиш, взяти...
 А він же трудився!
 І день і ніч побивався,
 510 Та в дурні й убрався.
 Якби йому Богдан оце
 У руки попався,
 У москалі заголив би,
 Щоб знав, як дурити
 515 Правительство!! Кричить, біга,
 Мов несамовитий;
 Яременка в пику пише,
 По-московській лає
 Увесь народ. І на старців
 520 Моїх налітає:
 »В ы ш т о д ѣ л а е т е , п л у т ы ? ! «
 — »Та ми, бачте, пане,
 Співаємо про Богдана...«
 — »Я в а м ъ д а м ъ Б о г д а н а ! ... «
 525 Мошенники, дармоѣды!
 И п ѣ с н ю с л о ж и л и
 П р о т а к о г о ж ъ м о ш е н н и к а ! ... «
 — »Нас, пане, навчили...«
 — »Я в а с ь н а в ч у ! З а в а л и т ь и м ъ ! «
 530 Взяли й завалили —
 Випарили у московській
 Бані-прохолоді.
 Отак пісні Богданові
 Стали їм в пригоді!...
 535 Так малий льох в Суботові
 Москва розкопала!
 Великого ж того льоху
 Ще й не дошукалась...

[1845. Між 17—21. X.

Марїнське.]

Стоїть в селі Суботові
На горі високій
Домовина України —
Широка, глибока.
5 Ото церков Богданова.
Там то він молився,
Щоб москаль добром і лихом
З козаком ділився.
Мир душі твоїй, Богдане!
10 Не так воно стало:
Москалики, що заздріли,
То все очухрали...
Могили вже розривають,
Та грошей шукають;
15 Льохи твої розкопують
Та тебе ж і лають,
Що й за труди не находять!
Отак то, Богдане!
Занапастив єси вбогу
20 Сироту Україну!
За те ж тобі така й дяка...
Церков-домовину
Нема кому полагодить!
На тій Україні,
25 На тій самій, що з тобою
Ляха задавила,
Байстриюки Єкатерины
Сараною сіли!
Отаке то, Зіновію,
30 Олексіїв друже!
Ти все оддав приятелям,

А їм і байдуже!
Кажуть, бачиш, що все то те
Таки й було «наше»,
35 Що вони тільки наймали
Татарам на пашу
Та полякам... Може й справді!
Нехай і так буде!
Так сміються ж з України
40 Сторонні люди!
Не смійтеся, чужі люди!
Церква-домовина
Розвалиться... і з-під неї
Встане Україна
45 І розвіє тьму неволі,
Світ правди засвітить,
І помоляться на волі
Невольничі діти!

1845. 21. X.

Марїнське.

НАЙМИЧКА.

Поема.

У неділю вранці рано
 Поле крилося туманом;
 У тумані на могилі,
 Як тополя, похилилась
 5 Молодиця молодая;
 Щось до лона пригортає
 Та з туманом розмовляє:

»Ой, тумане, тумане,
 Мій латаний талане!
 10 Чому мене не сховаєш
 Серед лану в тумані?
 Чому мене не задавиш,
 У землю не вдавиш?
 Чому мені злої долі,
 15 Чом віку не збавиш?
 Ні, не дави, туманочку!
 Сховай тільки в полі,
 Щоб ніхто не знав, не бачив
 Моєї недолі!
 20 Я не одна — єсть у мене
 І батько і мати...
 Єсть у мене... Туманочку!
 Туманочку, брате!...
 Дитя моє, мій синочку,
 25 Нехрищений сину!
 Не я тебе христитиму
 На лиху годину, —

30 Чужі люди христитимуть,
 Я не буду й знати,
 Як і зовуть!... Дитя моє!
 Я була багата...
 Не лай мене! Молитимусь,
 Із самого неба
 35 Долю виплачу сльозами
 І пошлю до тебе!«

Пішла полем ридаючи,
 В тумані ховалась,
 Та крізь сльози тихесенько
 40 Про вдову співала,
 Як удова в Дунаєві
 Синів поховала:

»Ой, у полі могила;
 Там удова ходила,
 Там ходила, гуляла,
 45 Трути-зілля шукала.
 Трути-зілля не найшла,
 Та синів двох привела,
 В китаєчку сповила
 І на Дунай однесла:
 50 „Тихий, тихий Дунай,
 Моїх діток забавляй!
 Ти, жовтесенький пісок,
 Нагодуй моїх діток!
 Нагодуй і сповий,
 55 І собою укрий!“«

Був собі дід та баба.
 З давнього-давня, у гаї над ставом,
 Удвох собі на хуторі жили,
 Як діточок двоє,
 60 Усюди обоє.
 Ще змалечку вдвох ягнята пасли,
 А потім побралися,

Худоби діждалися,
 Придбали хутір, став і млин,
 65 Садок у гаї розвели
 І пасіку чималу, —
 Всього надбали.
 Та діточок Біг-ма,
 А смерть з косою за плечима.

70 Хто ж їх старість привітає,
 За дитину стане?
 Хто заплаче, поховає?
 Хто душу помяне?
 Хто поживе добро чесно
 75 В добрую годину,
 Згадає їх дякуючи,
 Як своя дитина?...
 Тяжко дітей годувати
 У безверхій хаті,
 80 А ще гірше старітися
 У білих палатах,
 Старітися, умирати,
 Добро покидати
 Чужим людям, чужим дітям
 85 На сміх, на розтрату!

І дід і баба у неділю
 На призьбі вдвох собі сиділи
 Гарненько, в білих сорочках.
 Сіяло сонце, в небесах
 90 Ані хмариночки, та тихо
 Та любо, як у раї.
 Сховалося у серці лихо,
 Мов звір у темнім гаї.

В такім раї чого б, бач-ся,
 95 Старим сумувати?
 Чи то давнє яке лихо
 Прокинулось в хаті?

Чи вчорашнє, задавлене,
Знов поворушилось?
100 Чи ще тільки заклюнулось
І рай запалило?
Не знаю, що і після чого
Старі сумують. Може, вже
Оце збираються до Бога...
105 Та хто в далекую дорогу
Їм добре коней запряже?
»А хто нас, Насте, поховає,
Як умремо?« — »Й сама не знаю!
Я все оце міркувала,
110 Та аж нудно стало:
Одинокі зостарілись...
Кому понадбали
Добра цього?« — »Стривай лишень!
Чи чуєш? Щось плаче
115 За ворітьми, мов дитина!
Побіжім лиш! Бачиш? —
Я вгадував, що щось буде!«
І разом схопились,
Та до воріт. Прибігають...
120 Мовчки опинились:
Перед самим перелазом —
Дитина сповита,
Та не туго, й новенькою
Свитиною вкрита;
125 Бо то мати сповивала,
І літом укрила
Останньою свитиною!...
Дивились, молились
Старі мої. А сердешне
130 Неначе благає —
Випручало рученята
Й до їх простягає
Манюсінькі... І замовкло,
Неначе не плаче,
135 Тільки пхика. — »А що, Насте?

- Я й казав! От бачиш!
 От і талан, от і доля!
 І не одинокі!
 140 Бери ж лишень та сповивай!...
 Ач яке, нівроку!
 Неси ж в хату, а я верхи
 Кинусь за кумами
 В Городище».
- Чудно якось
 145 Діється між нами!
 Один сина проклинає,
 З хати виганяє;
 Другий свічечку, сердешний,
 Пóтом заробляє
 150 Та ридаючи становить
 Перед образами, —
 Нема дітей!... Чудно якось
 Діється між нами!
-
- 155 Аж три пари на radoщах
 Кумів назбирали,
 Та ввечері й охристили
 І Марком назвали.
 Росте Марко. Старі мої
 Не знають, де діти,
 160 Де посадить, де положить
 І що з ним робити.
 Минає рік. Росте Марко,
 І дійна корова
 У розкоші купається.
 165 Аж ось чорноброва
 Та молода, білолиця
 Прийшла молодиця
 На той хутір благодатний
 У найми проситься.
- 170 »А що ж?« — каже: »восьмем, Насте?«
 — »Восьмемо, Трохиме,

Бо ми старі, нездужаєм,
 Та таки й дитина,
 Хоча воно вже й підросло,
 175 Та все ж таки треба
 Коло його піклуватись».

— »Та воно то треба,
 Бо й я свого вже часточку
 Прожив, слава Богу,
 180 Підтоптався. Так що ж тепер —
 Що возьмеш, небого?
 За рік, чи як?« — »А що дасте...«
 — »Е, ні! треба знати, —
 185 Треба, дочко, лічить плату,
 Зароблену плату;
 Бо сказано: хто не лічить,
 То той і не має.
 Так отак хіба, небого:
 І ти нас не знаєш,
 190 Ні ми тебе; а поживеш,
 Роздивишся в хаті,
 Та й ми тебе побачимо, —
 Отоді й за плату.
 Чи так, дочко?« — »Добре, дядьку!«
 195 — »Просимо ж у хату!«

Поєднались. Молодиця
 Рада та весела,
 Ніби з паном повінчалась,
 Закупила села!
 200 І у хаті, і на дворі,
 І коло скотини —
 Увечері і вдосвіта;
 А коло дитини
 Так і пада, ніби мати!
 205 В будень і в неділю
 Й головоньку йому змиє,
 Й сорочечку білу
 Що день Божий надіває;

Грається, співає,
210 Робить возики, а в свято
То й з рук не спускає.
Дивуються старі мої
Та моляться Богу...
А наймичка невсипуща
215 Щовечір, небога,
Свою долю проклинає,
Тяжко-важко плаче;
І ніхто того не чує,
Не знає й не бачить,
220 Опріч Марка маленького.
Так воно не знає,
Нащо наймичка сльозами
Його умиває;
Не зна Марко, за що вона
225 Так його цілує,
Сама не зїсть і не допє, —
Його нагодує.
Не зна Марко... Як в колисці
Часом серед ночі
230 Прокинеться, ворухнеться,
То вона вже скочить,
І укриє й перехрестить,
Тихо заколише:
Вона чує з тії хати,
235 Як дитина дише.
Вранці Марко до наймички
Ручки простягає,
І »мамою« невсипущу
Ганну називає.
240 Не зна Марко. Росте собі,
Росте, виростає.

Чимало літ перевернулось,
Води чимало утекло;
І в хутір лихо завернуло,
245 І сліз чимало принесло.

Бабусю Настю поховали
 І ледве-ледве одволали
 Трохима діда. Прогуло
 250 Прокляте лихо, та й заснуло.
 На хутір знову благодать
 З-за гаю темного вернулась
 До діда в хату спочивать.

Уже Марко чумакує
 І восени не ночує
 255 Ні під хатою, ні в хаті, —
 Когонєбудь треба сватать!
 »Кого ж би тут?« — старий дума
 І просить поради
 У наймички. А наймичка
 260 До царівни б рада
 Слать старости: »Треба Марка
 Самого спитати«.
 — »Добре, дочко! питаємо,
 Та й будемо сватать«.
 265 Розпитали, порадились,
 Та й за старостами
 Пішов Марко. Вернулися
 Люди з рушниками,
 З святим хлібом обміненим.
 270 Панну у жупані,
 Таку кралю висватали,
 Що хоч за гетьмана,
 То не сором. Отаке то
 Диво запопали!
 275 »Спасибі вам!« — старий каже: —
 »Тепер, щоб ви знали,
 Треба краю доводити,
 Коли й де вінчати,
 Та й весілля! Та ще ось що:
 280 Хто в нас буде мати?
 Не дожила моя Настя!
 Та й заливсь сльозами.

- А наймичка у порогу
Вхопилась руками
285 За одвірок, та й зомліла...
Тихо стало в хаті;
Тільки наймичка шептала:
»Мати... мати... мати!«
- Через тиждень молодиці
290 Коровай місили
На хуторі. Старий батько
З усієї сили
З молодицями жартує,
Та двір вимітає,
295 Та прохожих, проїзжачих
На двір закликає,
Та вареною частує,
На весілля просить.
Аж танцює, а самого
300 Ледве ноги носять.
Скрізь гармидер та реготня
В хаті і на дворі,
І жолоби викотили
З нової комори.
305 Скрізь п'орання: печуть, варять,
Вимітають, миють...
Та все чужі. Де ж наймичка?
На прощу у Київ
Пішла Ганна. Благов старий,
310 А Марко аж плакав,
Щоб була вона за матір.
»Ні, Марку! ніяко
Мені матірю сидіти:
То багаті люди,
315 А я наймичка... Ще й з тебе
Сміятися будуть.
Нехай Бог вам помагає!
Піду помолюся
Усім святим у Києві,

320 Та й знову вернуся
В вашу хату, як приймете!
Поки маю сили,
Трудітимусь...« Чистим серцем
Поблагословила
325 Свого Марка... Заплакала
Й пішла за ворота.

Розвернулося весілля.
Музикам робота
І підковам. Вареною
330 Столи й лави миють.
А наймичка шкандибає,
Поспішає в Київ.
Прийшла в Київ, не спочила:
У міщанки стала,
335 Найнялася носить воду,
Бо грошей не стало
На акафист у Варвари.
Носила, носила —
Кіп із вісім заробила
340 Й Маркові купила
Святу шапочку в печерах
У Йвана святого,
Щоб голова не боліла
В Марка молодого;
345 І перстеник у Варзари
Невістці достала,
І всім святим поклонившись,
Додому верталась.

Вернулася. Катерина
350 І Марко зустріли
За ворітьми, ввели в хату
Й за стіл посадили;
Напували й годували,
Про Київ питали,
355 І в кімнаті Катерина

Одпочить послала.
 »За що вони мене люблять?
 За що поважають?
 О, Боже мій милосердний!
 360 Може, вони знають...
 Може, вони догадались?...
 Ні, не догадались —
 Вони добрі...« І наймичка
 Тяжко заридала.

---

365 Тричі крига замерзала,
 Тричі й розтавала,
 Тричі наймичку у Київ
 Катря провозжала,
 Так як матір. І в четвертий
 370 Провела небогу
 Аж у поле, до могили,
 І молила Бога,
 Щоб швидченько верталася,
 Бо без неї в хаті
 375 Якось сумно: ніби мати
 Покинула хату.

Після Пречистої, в неділю,
 Та після першої, Трохим
 Старий сидів в сорочці білій,
 380 В брилі, на призьбі. Перед ним
 З собакою онучок грався,
 А внучка в юпку одяглась
 У мамину і ніби йшла
 До діда в гості. Засміявсь
 385 Старий і внуку привітав,
 Неначе справді молодицю:
 »А де ж ти діла паляницю?
 Чи, може, в лісі хто одняв?
 Чи попросту — забула взяти?
 390 Чи, може, ще й не напекла?
 Е, сором, сором! лепська мати!«

- Аж зирк! — і наймичка ввійшла
 На двір. Старий побіг стрічати
 З онуками свою Ганну.
 395   »А Марко в дорозі?« —
           Ганна діда питається.
           — »В дорозі ще й досі!«
           — »А я ледве доплелася
           До вашої хати.
 400   Не хотілось на чужині
           Одній умирати!
           Коли б Марка діждатися!
           Так щось тяжко стало...«
           І онучатам із клунка
 405   Гостинці виймала:
           І хрестики, й дукачики,
           Й намиста разочок
           Яриночці, і червоний
 410   З фольги образочок;
           А Карпові соловейка
           Та коників пару;
           І четвертий уже перстень
           Святої Варвари
           Катерині; а дідові
 415   Із воску святого
           Три свічечки; а Маркові
           І собі нічого
           Не принесла: не купила.
           Бо грошей не стало,
 420   А заробить не здужала.
           »А ось ще осталося
           Пів-бубличка!« Й по шматочку
           Дітям розділила.
- 425   Ввійшли в хату. Катерина
           Їй ноги умила
           Й полуднувать посадила.
           Не пила й не їла
           Моя Ганна. — »Катерино!

Коли в нас неділя?»
430 — «Післязавтра». — «Треба буде
Акафист найняти
Миколаєві святому
Й на часточку дати, —
Бо щось Марко забарився...
435 Може, де в дорозі
Занедужав, сохрانی Боже!
Й покапали сльози
З старих очей замучених.
Ледве-ледве встала
440 Із-за стола. — «Катерино!
Не та я вже стала:
Зледащила, не здужаю
І на ноги стати!
Тяжко, Катре, умирати
445 В чужій, теплій хаті!»

Занедужала небога.
Уже й причащали,
Й маслосвятіє справляли, —
Ні, не помагало!
450 Старий Трохим по надвірю
Мов убитий ходить;
Катерина з болящої
І очей не зводить;
Катерина коло неї
455 І днює й ночує.
А тимчасом сичі вночі
Недобре віщують
На коморі. Болящая
Щодень, щогодина
460 Ледве чути питається:
»Доню, Катерино!
Що? Ще Марко не приїхав?
Ох, якби я знала,
Що діждуся, що побачу,
465 То ще б подождала!»

Іде Марко з чумаками,
Ідучи співає,
Не поспіша до господи, —
Воли попасає.
470 Везе Марко Катерині
Сукна дорогого,
А батькові шитий пояс
Шовку червоного,
А наймицці на очіпок
475 Парчі золотої
І червону добру хустку
З білою габою,
А діточкам черевики,
Фиг та винограду,
480 А всім вкупі червоного
Вина з Цареграду
Відер з троє у барилі,
І кавяру з Дону, —
Всього везе, та не знає,
485 Що діється дома!

Іде Марко, не журиться.
Прийшов, слава Богу!
І ворота одчиняє,
І молиться Богу.
490 »Чи ти чуєш, Катерино?
Біжи зустрічати!
Уже прийшов! Біжи швидше,
Швидше веди в хату!
Слава Тобі, Спасителю!
495 Насилу діждала!«
І »Отче наш« тихо-тихо,
Мов крізь сон, читала.
Старий воли випрягає,
Занози ховає
500 Мережані, а Катруся
Марка оглядає.
»А де ж Ганна, Катерино?

Я пак і байдуже!
Чи не вмерла?» — »Ні, не вмерла,
505 А дуже нездужа.
Ходім лишень в малу хату,
Поки випрягає
Батько воли; вона тебе,
Марку, дожидає».
510 Ввійшов Марко в теплу хату
І став у порога —
Аж злякався... Ганна шепче:
»Слава... слава Богу!
Ходи сюди, не лякайся!...
515 Вийди, Катре, з хати!
Я щось маю розпитати,
Дещо розказати».
Вийшла з хати Катерина,
А Марко схилився
520 До наймички у го́лови.
»Марку! Подивися,
Подивися ти на мене!
Бач, як я змарніла?
Я не Ганна, не наймичка,
525 Я...« Та й зацімліла.
Марко плакав, дивувався.
Знов очі відкрила.
Пильно-пильно подивилась,
Й сльози покотились.
530 »Прости мене! Я каралась
Весь вік в чужій хаті...
Прости мене, мій синочку!
Я... я твоя мати!«
Та й замовкла... Марко слухав, —
535 І земля дрижала.
Прокинувся... До матері —
А мати вже спала!

1845. 13. XI.

Переяслав.

КАВКАЗ.

Іскренньому моєму Якову де-Бальмену.

»Кто дастъ главѣ моей воду, и очесемъ
моимъ источникъ слезъ: и плачуся день
и ночь о побѣнныхъ...«

Іереміи, гл. IX, ст. 1.

За горами гори, хмарою повиті,

Засіяні горем, кровію політі.

Споконвіку Прометея

Там орел карає,

5 Що день Божий добрі ребра

Й серце розбиває;

Розбиває, та не випе

Живущої крові, —

Воно знову оживає

10 І сміється знову.

Не вмирає душа наша,

Не вмирає воля;

І неситий не виоре

На дні моря поле,

15 Не скує душі живої

І слова живого,

Не понесе слави Бога,

Великого Бога.

Не нам на прю з Тобою стати!

20 Не нам діла Твої судити!

Нам тільки плакати, плакати, плакати,

І хліб насущний замісити

Кто бачить, тільки маси воду,
И сподать великого истощения
И тучи и воды и тучи, сподобившись
Горелица бачить в
Страна в...

перилли сорти акариго похитил
вильни Соренто Криволи полнотам

Спокою вину Горючести
Знают орен парки
Що вилі бачить добрих небури
И сирин розриває.
Розба вилі, ти не вилі вилі
Ми вилі вилі вилі
Вилі вилі вилі вилі
И вилі вилі вилі.
Не вилі вилі вилі вилі,
Не вилі вилі вилі
И вилі вилі вилі вилі
Не вилі вилі вилі вилі.

Початок автографу поезії „Кавказ“

(з альбому „Три літа“.)

Кровавим потом і сльозами.
 Кати знущаються над нами,
 25 А правда наша п'яна спить!
 Коли вона прокинеться?
 Коли одпочити
 Ляжеш, Боже, утомлений,
 І нам даси жити?
 30 Ми віруєм Твоїй силі
 І Духу живому, —
 Встане правда! Встане воля!
 І Тобі одному
 Помоляться всі язики
 35 Во віки і віки.
 А покищо — течуть ріки,
 Кровавії ріки!...

За горами гори, хмарою повиті,
 Засіяні горем, кровію політі.
 40 Отам то Милостиві Ми
 Ненагодовану і голу,
 Застукали сердешну волю
 Та й цькуємо... Лягло костьми
 Людей муштрованих чимало.
 45 А сльоз? А крові? Напоїть
 Всіх імператорів би стало,
 З дітьми і внуками втопить
 В сльозах удових... А дівочих,
 Пролитих тайно серед ночі!
 50 А матерніх, гарячих сльоз!
 А батькових, старих, кровавих!
 Не ріки — море розлилось,
 Огненне море!... Слава! Слава!
 Хортам і гончим, і псарям,
 55 І нашим батюшкам-царям!
 Слава!

І вам слава, сині гори,
 Кригою окуті;

60 І вам, лицарі великі,
Богом не забуті!
Борітеся — поборете:
Вам Бог помагає!
За вас правда, за вас слава
І воля святая!

65 »Чурек і сакля — все твоє.
Воно не прошене, не дане;
Ніхто й не возьме за своє,
Не поведе тебе в кайданах.
А в нас!... На те письменні ми,
70 Читаєм Божії глаголи!...
І од глибокої тюрми
Та до високого престола
Усі ми в золоті і... голі.
До нас в науку! Ми навчим,
75 По чому хліб і сіль по чім!...
Ми християни: храми, школи,
Усе добро, сам Бог у нас!
Нам тільки с а к л я очі коле:
Чого вона стоїть у вас,
80 Не нами дана? Чом ми вам
Чурек же ваш, та вам не кинем,
Як тій собаці! Чом ви нам
Платить за сонце не повинні!
Та й тільки ж то! Ми не погани.
85 Ми настоящі християни —
Ми ма́лим ситі!... А зате,
Якби ви з нами подружили,
Багато б дечому навчились!
У нас же й світа як на те —
90 Одна Сибір неісходима!
А тюрм? А люду? Що й лічить!
Од молдаванина до фіна
На всіх язиках все мовчить
Бо... благоденствує!... У нас
95 Святую біблію читає

Святий чернець і навчає,
 Що цар якийсь то свині пас
 Та дружню жінку взяв до себе,
 А друга вбив — тепер на небі!
 100 От бачите, які у нас
 Сидять на небі! Ви ще темні,
 Святим хрестом не просвіщенні
 У нас навчіться!... В нас дери,
     Дери та дай
 105 І просто в рай,
 Хоть і рідню всю забори!
 У нас! Чого то ми не вмієм!...
 І зорі лічим, гречку сієм,
 Французів лаєм, продаєм
 110 Або у карти програєм
 Людей... не негрів... а таких,
 Таки хрищених, »н о п р о с т ы х ъ«...
 Ми не гішпани! Крий нас, Боже,
 Щоб крадене перекупать,
 115 Як ті жиди. Ми по закону!...«

По закону апостола
 Ви любите брата?
 Суєслови, лицеміри,
 Господом прокляті!
 120 Ви любите на братові
 Шкуру, а не душу!
 Та й лупите »по закону«:
 Дочці на ковшок,
 Байстрюкові на придане,
 125 Жінці на патинки,
 Собі ж на те, що не знають
 Ні діти, ні жінка!

За кого ж Ти розіп'явся,
 Христе, Сине Божий?
 130 За нас добрих, чи за слово
 Істини? Чи, може,

Щоб ми з Тебе насміялись?
 Воно ж так і сталось!
 Храми, каплиці і ікони,
 135 І ставники, і мірри дим,
 І перед образом Твоїм
 Неутомленії поклони —
 За кражу, за війну, за кров, —
 Щоб братню кров пролити, просять,
 140 І потім в дар Тобі приносять
 З пожару вкрадений покров!...
 Просвітились!... Та ще й хочем
 Других просвітити,
 Сонце правди показати
 145 Сліпим, бачиш, дітям!!
 Все покажем! Тільки дайте
 Себе в руки взяти:
 Як і тюрми мурувати,
 Кайдани кувати,
 150 Як і носить, і як плести
 Кнути узловаті, —
 Всьому навчим! Тільки дайте
 Свої сині гори
 Остатнії... бо вже взяли
 155 І поле, і море!

І тебе загнали, мій друже єдиний,
 Мій Якове добрий! Не за Україну,
 А за її ката довелось пролить
 Кров добру, не чорну; довелось запить
 160 З московської чаші московську отруту!
 О, друже, мій добрий, друже незабутий!
 Живою душею в Україні витай;
 Літай з козаками по-над берегами,
 Розриті могили в степу назирай,
 165 Заплач з козаками дрібними сльозами,
 І мене з неволі в степу виглядай!

А покищо — мої думи,
Моє люте горе,
Сіятиму. Нехай ростуть
170 Та з вітром говорять:
Вітер тихий з України
Понесе з росою
Мої думи аж до тебе!..
Братньою сльозою
175 Ти їх, дружє, привітаєш,
Тихо прочитаєш,
І могили, степи, море,
І мене згадаєш...

1845. 18. XI.

Переяслав.

**І МЕРТВИМ І ЖИВИМ І НЕНАРОЖДЕНИМ
ЗЕМЛЯКАМ МОЇМ В УКРАЇНІ І НЕ В УКРАЇНІ
МОЄ ДРУЖНЄЄ ПОСЛАНІЄ.**

»Аще кто речеть, яко люблю Бога,
а брата своего ненавидить, ложь есть...«.

Соборн. посланіє [1] Іоанна,
гл. IV, ст. 20.

І смеркає, і світає,
День Божий минає,
І знову люд потомлений,
І все спочиває.
5 Тільки я, мов окаянний,
і день і ніч плачу
На розпуттях велелюдних.
І ніхто не бачить,
І не бачить, і не знає.
10 Оглухли, не чують,
Кайданами міняються,
Правдою торгують
І Господа зневажають, —
Людей запрягають
15 В тяжкі ярма; орють лихо,
Лихом засівають...
А що вродить? Побачите,
Які будуть жніва!
Схаменіться, недолюди,
20 Діти юродиві!
Подивіться на рай тихий,
На свою країну;

25 Полюбіте щирим серцем
 Велику руїну!
 Розкуйтеся, братайтеся!
 У чужому краю
 Не шукайте, не питайте
 Того, що немає
 І на небі, а не тільки
 30 На чужому полі...
 В своїй хаті — своя правда,
 І сила, і воля!

35 Нема на світі України,
 Немає другого Дніпра.
 А ви претесь на чужину
 Шукати доброго добра,
 Добра святого... Волі! Волі!
 Братерства братнього!... Найшли,
 Несли, несли з чужого поля,
 40 І в Україну принесли
 Великих слів велику силу,
 Та й більш нічого... Кричите,
 Що Бог створив вас не на те,
 Щоб ви неправді поклонились!...
 45 І хилитесь, як і хилились,
 І знову шкуру дерете
 З братів незрящих, гречкосіїв;
 І сонця-правди дозрівать
 В німецькі землі, не чужії,
 50 Претесь знову!... Якби взять
 І всю мізерію з собою,
 Дідами крадене добро,
 Тоді оставсь би сиротою
 З святими горами Дніпро!

55 Ох, якби те сталось, щоб ви не вертались,
 Щоб там і здихали, де ви поросли!
 Не плакали б діти, мати б не ридала,
 Не чули б у Бога вашої хули;

І сонце не гріло б смердячого гною
 60 На чистій, широкій, на вольній землі;
 І люди б не знали, що ви за орли,
 І не покивали б на вас головою.

Схаменіться! будьте люди,
 Бо лихо вам буде:
 65 Розкуються незабаром
 Заковані люди;
 Настане суд, заговорять
 І Дніпро, і гори!
 І потече сторіками
 70 Кров у синє море
 Дітей ваших... І не буде
 Кому помагати:
 Одцурається брат брата
 І дитини мати;
 75 І дим хмарою заступить
 Сонце перед вами,
 І навіки прокленетесь
 Своїми силами!
 Умийтеся! Образ Божий
 80 Багном не скверніте!
 Не дуріте дітей ваших,
 Що вони на світі
 На те тільки, щоб панувать...
 Бо невчене око
 85 Загляне їм в саму душу
 Глибоко-глибоко!
 Дознаються небожата,
 Чия на вас шкура,
 Та й засудять... і премудрих
 90 Немудрі одурять.

Якби ви вчилися так, як треба,
 То й мудрость би була своя;
 А то залізете на небо:
 »І ми — не ми, і я — не я!

95 І все те бачив, і все знаю:
Нема ні пекла, ані раю,
Немає й Бога, тільки я!
Та куций німець узлуватий,
100 А більш нікого...» — »Добре, брате!
Що ж ти такеє?»
— »Нехай скаже
Німець. Ми не знаєм!«

Отак то ви навчаєтесь
У чужому краю!
105 Німець скаже: »Ви моголи«.
»Моголи! Моголи!
Золотого Тамерлана
Онучата голі!«
Німець скаже: »Ви славяни«.
110 »Славяни! Славяни!
Славних прадідів великих
Правнуки погані!«
І Коллара читаєте
З усієї сили,
115 І Шафарика, і Ганку,
І в славянофіли
Так і претесь... І всі мови
Славянського люду,
Всі знаєте, а своїї
120 Дасть-бі! — »Колись будем
І по-своєму глаголять,
Як німець покаже,
А до того й історію
Нашу нам розкаже...
125 Отоді ми заходимось!«

Добре заходились
По німецькому показу
І заговорили
Так, що й німець не второпа,
130 Учитель великий,

А не те, щоб прості люди.
 А гвалту! А крику!
 »І гармонія, і сила,
 Мўзика, та й годі!
 135 А історія? Поема
 Вольного народу!
 Що ті римляни убогі!
 Чорт-зна що — не Брути!...
 У нас Брути і Коклеси
 140 Славні, незабуті!...
 У нас воля виростала,
 Дніпром умивалась,
 У голови гори слала,
 Степом укривалась!«
 145 Кровю вона умивалась,
 А спала на купах,
 На козацьких вольних трупах,
 Окрадених трупах!...

Подивіться лишень добре,
 150 Прочитайте знову
 Ту ю славу, та читайте
 Од слова до слова;
 Не минайте ані титли,
 Нижє тії коми —
 155 Все розберіть... та й спитайте
 Тоді себе: що ми?
 Чиї сини? Яких батьків?
 Ким, за що закуті?...
 То й побачите, що ось що
 160 Ваші славні Брути:
 Раби, »подножки«, грязь Москви,
 Варшавське сміття ваші пани
 Ясновельможні гетьмани!
 Чого ж ви чванитеся, — ви!
 165 Сини сердешної України?
 Що добре ходите в ярмі,
 Ще лучче, як батьки ходили?

Не чваньтесь: з вас деруть ремінь,
 А з їх, бувало, й лій топили!
 170 Може чванитесь, що братство
 Віру заступило?
 Що Синопом, Трапезонтом
 Галушки варило?
 Правда, правда!... Наїдались,
 175 А вам тепер вадить,
 І на Січі мудрий німець
 Картопельку садить;
 А ви її купуєте,
 Їсте на здоровя,
 180 Та славите Запорожжя.
 А чиєю кровю
 Ота земля напоєна,
 Що картопля родить?
 Вам байдуже, — аби добра
 185 Була для горбоду!
 А чванитесь, що ми Польщу
 Колись завалили!...
 Правда ваша: Польща впала,
 Та й вас роздавила!
 190 Так от як кров свою лили
 Батьки за Мѡскву і Варшаву,
 І вам, синам, передали
 Свої кайдани, свою славу!

Доборолась Україна
 195 До самого краю:
 Гірше ляха свої діти
 Її розпинають;
 Замість пива — праведную
 Кров із ребер точать;
 200 Просвітити, кажуть, хочуть
 Материні очі
 Современними огнями,
 Повести за віком,
 За німцями недоріку,

- 205 Сліпую каліку.
Добре! Ведіть, показуйте!
Нехай стара мати
Навчається, як дітей тих
Нових доглядати.
- 210 Показуйте!... За науку —
Не турбуйтеся! — буде
Материна добра плата:
Розпадеться луда
На очах ваших неситих;
- 215 Побачите славу,
Живу славу дідів своїх
І батьків лукавих...
Не дуріте самі себе!
Учіться, читайте,
- 220 І чужому научайтесь,
Й свого не цурайтесь:
Бо хто матір забуває,
Того Бог карає,
Того діти цураються,
- 225 В хату не пускають,
Чужі люди проганяють,
І немає злomu
На всій землі безконечній
Веселого дому.
- 230 Я ридаю, як згадаю
Діла незабуті
Дідів наших: тяжкі діла!
Якби їх забути,
Я оддав би веселого
- 235 Віку половину...
Отака то наша слава,
Слава України!...
Отак і ви прочитайте,
Щоб не сонним снилися
- 240 Всі неправди, щоб розкрились
Високі могили
Перед вашими очима,

Щоб ви розпитали
Мучеників: кого, коли,
245 За що розпинали?...
Обніміте ж, брати мої,
Найменшого брата, —
Нехай мати усміхнеться,
Заплакана мати,
250 Благослови[ть] дітей своїх
Твердими руками,
І діточок поцілує
Вольними устами.
І забудеться срамотня
255 Давня година,
І оживе добра слава,
Слава України,
І світ ясний, невичірній,
Тихо засіяє...
260 Обніміться ж, брати мої,
Молю вас, благаю!

1845. 14. XII.

Вюнища.

ХОЛОДНИЙ ЯР.

У всякого своє лихо,
І в мене не тихо,
Хоч не своє, — позичене,
А все таки лихо.
5 Нащо б, бач-ся, те згадувать,
Що давно минуло,
Будить бó-знає колишне?
Добре, що заснуло!...
Хоч і Яр той! Вже до його
10 І стежки малої
Не осталось, і здається,
Що ніхто й ногою
Не ступив там, — а згадаєш,
То була й дорога
15 З монастиря Мотриного
До Яру страшного.
В Яру колись гайдамаки
Табором стояли,
Лагодили самопали,
20 Ратища́ стругали.
У Яр тоді сходилися,
Мов із хреста зняті,
Батько з сином і брат з братом,
Одностайне стати
25 На ворога лукавого,
На лютого ляха.
Де ж ти дівся, в Яр глибокий?
Протоптаний шляху?
Чи сам заріс темним лісом?

30 Чи то засадили
Нові кати? Щоб до тебе
Люди не ходили
На пораду: що їм діять
35 З добрими панами,
Людоїдами лихими,
З новими ляхами?
Не сховаєте! Над Яром
Залізняк витає,
40 І на Умань позирає,
Гонту виглядає!
Не ховайте, не топчіте
Святого закона,
Не зовіте преподобним
45 Лютого Нерона!
Не славтеся царевою
Святою війною,
Бо ви й сами не знаєте,
Що царики коять,
50 А кричите, що несете
І душу і шкуру
»За отечество!...« Єйбогу,
Овеча натура!
Дурний шию підставляє
І не знає, за що!
55 Та ще й Гонту зневажає,
Ледаче ледащо!
»Гайдамаки — не воїны:
Разбойники, воры,
Пятно в нашей исторіи!...«
60 Брешеш, людоморе!
За святу правду-волю
Розбійник не стане,
Не розкує закований
У ваші кайдани
65 Народ темний; не заріже
Лукавого сина;
Не розібе живе серце

ХОЛОДНИЙ ЯРУ.

У великого даси миса,
И в мене не тило
Кому не вбачи можливості
Одсе така миса.
Майже в бачу, ти збудувати
Що вбачає можливість
Будувати будівлю колективну.
Водри до змислу,
Дару ти збути твоя, твоя до вбо
И твоя вбачи можливість
Не вбачає, вбачає
Що вбачає ти вбачає
І вбачає ти вбачає, а вбачає
Твоя вбачи ти вбачає,
И вбачає ти вбачає
До Яру вбачає.

Початок „Холодного Яру“

(З альбому „Три літа“.)

70   За свою країну!
              Ви розбійники неситі,
              Голодні ворони!
              По якому правдивому,
              Святому закону
              І землею, всім даною,
75   І сердешним людом
              Торгуєте? Стережіться ж,
              Бо лихо вам буде,
              Тяжке лихо!... Дурить дітей
              І брата сліпого,
80   Дурить себе, чужих людей,
              Та не дурить Бога!
              Бо в день радості над вами
              Розпадеться кара,
              І повіє огонь новий
              З Холодного Яру!

1845. 17. XII.

Вюнища.

ДАВИДОВІ ПСАЛМИ.

I.

Блаженний муж на лукаву
Не вступає раду,
І не стане на путь злого,
І з лютим не сяде;
5 А в законі Господньому
Серце його й воля
Навчається; і стане він,
Як на добрім полі,
Над водою посажене,
10 Древо зеленіє,
Плодом вкрите: так і муж той
В добрі своїм спіє.
А лукавих, нечестивих
І слід пропадає, —
15 Як той попіл, над землею
Вітер розмахає.
І не встануть з праведними
Злії з домовини;
Діла́ добрих оновляться,
20 Діла́ злих загинуть.

XII.

Чи Ти мене, Боже милий,
Навік забуваєш?
Одвертаєш лице Своє,
Мене покидаєш?

5 Доки буду мучить душу
 І серцем боліти?
 Доки буде ворог лютий
 На мене дивитись
 І сміятись? Спаси мене,
 10 Спаси мою душу,
 Да не скаже хитрий ворог:
 »Я його подужав!«
 І всі злії посміються,
 Як упаду в руки,
 15 В руки вражі. Спаси мене
 Од лютої муки,
 Спаси мене! Помолюся
 І возпою знову
 Твої блага чистим серцем,
 20 Псалмом тихим, новим.

XLIII.

Боже! Нашими ушима
 Чули Твою славу.
 І діди нам розказують
 Про давні кроваві
 5 Тії літа, як рукою
 Твердою Своєю
 Розв'язав Ти наші руки
 І покрив землею
 Трупи в'орожі; і силу
 10 Твою возхвалили
 Твої люди, і в покої,
 В добрі одпочили,
 Славя Господа! А нині!...
 Покрив єси знову
 15 Срамотою свої люди, —
 І вороги нові
 Розкрадають, як овець, нас
 І жеруть ... Без плати
 І без ціни оддав єси

20 Ворогам проклятим;
 Покинув нас на сміх людям,
 В наругу сусідам;
 Покинув нас, яко в притчу
 25 Нерозумним людям.
 І кивають, сміючися,
 На нас головами;
 І всякий день перед нами —
 Сид наш перед нами.
 Окрадені, замучені,
 30 В путах умираєм;
 Не молилось чужим богам,
 А Тебе благаєм:
 Поможи нам, ізбави нас
 Вражої наруги!
 35 Поборов Ти першу силу,
 Побори і другу,
 Ще лютішу!... Встань же, Боже!
 Вскую будеш спати,
 Од сліз наших одвертатись,
 40 Скорби забувати?
 Смирилася душа наша,
 Жить тяжко в оковах!
 Встань же, Боже, — поможи нам
 Встать на ката знову!

LII.

Пребезумний в серці скаже,
 Що Бога немає,
 В беззаконії мерзіє,
 Не творить благая.
 5 А Бог дивиться: чи є ще
 Взискающий Бога?
 Нема добре-творящого,
 Нема ні одного!
 Коли вони, неситії
 10 Гріхами, дознають?

Їдять люди замість хліба,
 Бога не згадають.
 Там бояться, лякаються,
 Де страху й не буде:
 15 Так самі себе бояться
 Лукавії люди.
 Хто ж пошле нам спасеніє,
 Верне добру долю?
 20 Колись Бог нам верне волю,
 Розібе неволю.
 Возхвалимо Тебе, Боже,
 Хваленієм всяким;
 Возрадується Ізраїль
 І святий Іаков.

LIII.

Боже! Спаси, суди мене
 Ти по Своїй волі!
 Молюсь, Господи, внуши їм
 Уст моїх глаголи!
 5 Бо на душу мою встали
 Сильнії чужії,
 Не зрятъ Бога над собою,
 Не знають, що діють.
 А Бог мені помагає,
 10 Мене заступає,
 І їм правдою Своєю
 Вертає їх злая.
 Помолюся Господеві
 Серцем одиноким;
 15 І на злих моїх погляну
 Незлим моїм оком.

LXXXI.

Між царями-судіями
 На раді великій
 Став земних владик судити

Небесний Владика.

- 5   »Доколі будете стяжати
 І кров невинну розливати
 Людей убогих? А багатим
 Судом лукавим помагати?
 Вдові убогій допоможіте,
 10   Не осудіте сироти,
 І виведіть із тісноти
 На волю тихих, заступіте
 Од рук неситих!...« Не хотять
 Познати, розбити тьму неволі.
 15   І всує — Господа глаголи,
 І всує плачеться земля.
       Царі, раби — однакові
       Сини перед Богом;
       І ви вмрете, як і князь ваш
 20   І ваш раб убогий.
       Встань же, Боже, суди землю
       І судей лукавих!
       На всім світі Твоя правда
       І воля, і слава.

XCIII.

- Господь Бог лихих карає, —
 Душа моя знає;
 Встань же, Боже, — Твою славу
 Гордий зневажає.
 5   Вознесися над землею
       Високо-високо,
       Закрий славою своєю
       Сліпе, горде око.
       Доки, Господи, лукаві
 10   Хваляться, доколі —
       Неправдою? Твої люди
       Во тьмі і неволі
       Закували... Добро Твоє
       Кровю потопили,

15   Зарізали прохожого,
Вдову задавили
І сказали: »Не зрить Господь,
Нижче теє знає.
Умудрітєсь, немудрії:
20   Хто світ оглядає,
Той і серце ваше знає,
І думи лукаві.
Дивітєся ділам Його,
Його вічній славі!
25   Благо тому, кого Господь
Карає між нами, —
Не допуска, поки злому
Ізриєтєся яма.
Господь любить Свої люди,
30   Любить, не оставить,
Дожидає, поки правда
Перед ними стане.
Хто б спас мене од лукавих
І діющих злая?
35   Якби не Бог поміг мені,
То душа б живая
Во тьмі ада потонула,
Проклялась на світі.
Ти, Господи, помагаєш
40   По землі ходити,
Ти радуєш мою душу
І серце врачуєш;
І перебудєть Твоя воля,
І труд Твій не всує:
45   Вловлять душу праведничу,
Кров добру осудять.
Мені Господь-пристанище
Заступником будє,
І воздасть їм за діла їх
50   Кроваві, лукаві,
Погубить їх, і їх слава
Станє їм в неславу.

СХХХІІ.

Чи є що краще, лучче в світі,
 Як укупі жити,
 Братам добрим добро певне
 Пожить, не ділити?
 5   Яко мирро добровонне
       З голови чесної
       На бороду Аароню
       Спадає росою,
       І на шитії омети
 10   Ризи дорогої;
       Або роси Єрмонської
       На святії гори
       Високії Сіонськії
       Спадають і творять
 15   Добро тварям земнородним
       І землі, і людям:
       Отак братів благих своїх
       Господь не забуде —
       Воцариться в дому тихім,
 20   В сімі тій великій,
       І пошле їм добру долю
       Од віка до віка.

СХХХVІ.

На ріках круг Вавилона,
 Під вербами в полі,
 Сиділи ми і плакали
 В далекій неволі;
 5   І на вербах повішали
       Органи глухії,
       І нам стали сміятися
       Едомляни злії:
       »Розкажіть нам пісню вашу,
 10   Може й ми заплачем?...
       Або нашу заспівайте,
       Невольники наші!«

— »Якої ж ми заспіваєм
 На чужому полі?
 15 Не співають веселої
 В далекій неволі!...
 І коли тебе забуду,
 Ієрусалиме, —
 20 Забвен буду, покинутий,
 Рабом на чужині;
 І язык мій оніміє,
 Висохне, лукавий,
 Як забуду помянути
 Тебе, наша славо!
 25 І Господь наш вас помяне,
 Едомськії діти,
 Як кричали ви: »Руйнуйте,
 Руйнуйте, паліте
 30 Сіон святий!« Вавилоня
 Дщере окаянна!
 Блаженний той, хто заплатить
 За твої кайдани!
 Блажен! Блажен! Тебе, злая,
 В радості застане
 35 І розібє дітей твоїх
 О холодний камінь!

CXLIX.

Псáлом новий Господеві
 І новую славу
 Возпоєм чеснім собором,
 Серцем нелукавим;
 5 Во псалтирі і тимпані
 Возпоєм благая,
 Яко Бог кара неправих,
 Правим помагає.
 Преподобнії во славі
 10 І на тихих ложах
 Радуються, славословлять,

Хвалять імя Боже;
І мечі в руках їх добрі,
Острі обоюду,
15 На отмщеніє язикам
І в науку людям.
Окують царей неситих
В залізнії пута,
І їх, славних, оковами
20 Ручними окрутять,
І осудять губителєй
Судом своїм правим.
І вівіки стане слава,
Преподобним слава!

1845. 19. XII.

Вюнища.

МАЛЕНЬКІЙ МАРЯНІ.

Рости, рости, моя пташко,
Мій маковий цвіте!
Розвивайся, поки твоє
Серце не розбите,
5   Поки люди не дознали
Тихої долини!...
Дознаються — пограються,
Засушать та й кинуть.
Ані літа молодії,
15   Псвиті красою,
Ні карії оченята,
Умиті сльозою,
Ані серце твоє тихе,
Добреє дівоче
15   Не заступить, не закрие
Неситії очі:
Найдуть злії, та й окрадуть...
І тебе убогу
Кинуть в гекло... Замучишся
20   І прокленеш Бога.
Не цвіти ж, мій цвіте новий,
Нерозвитий цвіте!
Зовянь тихо, поки твоє
Серце не розбите!

1845. 20. XII.

Вюнища.

Минають дні, минають ночі,
Минає літо; шелестить
Пожовкле листя; гаснуть очі,
Заснули думи, серце спить;
5 І все заснуло... І не знаю,
Чи я живу, чи доживаю,
Чи так по світу волочусь,
Бо вже не плачу й не сміюсь...

10 Доле, де ти? Доле, де ти?
Нема ніякої!
Коли доброї жаль, Боже,
То дай злої, злої!

15 Не дай спати ходячому,
Серцем замирати,
І гнилою колодою
По світу валятись,
А дай жити, серцем жити
І людей любити,
20 А коли ні... то проклинать
І світ запалити!
Страшно впасти у кайдани,
Умирать в неволі,
А ще гірше — спати, спати
І спати на волі,
25 І заснути на вік-віки,
І сліду не кинуть
Ніякого: однаково —
Чи жив, чи загинув!...

30 Доле, де ти? Доле, де ти?
Нема ніякої!
Коли доброї жаль, Боже,
То дай злої, злої!

1845. 21. XII.

Вюнища.

Як умру, то поховайте
Мене на могилі,
Серед степу широкого,
На Україні милій:
5 Щоб лани широкополі
І Дніпро, і кручі
Було видно, — було чути,
Як реве ревучий!
Як понесе з України
10 У синєє море
Кров ворожу, отоді я
І лани і гори —
Все покину і полину
До самого Бога
15 Молитися... А до того —
Я не знаю Бога!

Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте,
І вражою злою кровю
20 Волю окропіте!
І мене в сімї великій,
В сімї вольній, нбвій,
Не забудьте помянути
Незлим тихим словом!

1845. 25. XII.

Переяслав.

II.

[ДРУГИЙ КОБЗАР]

(1846—1847)

Воскреснемъ ли когда отъ чужевластья модъ,
Чтобъ умный, добрый нашъ народъ
Хотя по языку насъ не считаль за нѣмцевъ?

А. Грібоедов.

Випускаю оце в люди другого »Кобзаря« свого, а щоб не з порожніми торбами, то наділяю його предисловієм. До вас слово моє, о братія моя українська возлюбленная.

Великая туга осіла мою душу. Чую, а іноді й читаю: ляхи дрюкують, чехи, серби, болгары, черногори, москалі — всі дрюкують, а в нас ані телень, неначе всім заціпило... Чого се ви так, братія моя? Може злякались нашествія іноплеменных журналістів? Не бійтесь! Собака лає, а вітер несе... Вони кричать, чом ми по-московській не пишемо? А чом москалі самі нічого не пишуть по-своєму, а тільки переводять, та й то чорт-зна по-якому? Натовкмачать якихсь »індивідуалізмів« то-що, так що аж язык отерпне, поки вимовиш; кричать о братстві, а гризуться, мов скажені собаки; кричать о »единой славянской« літературі, а не хотять і заглянуть, що робиться у славян!

Чи розібрали вони хоч одну книжку польську, чеську, сербську, або хоч і нашу (бо і ми таки, слава Богу, не німці)?... Не розібрали. Чом? Тим,

що не тямлять. Наша книжка як попадеться у їх руки, то вони аж репетують та хвалять те, що найпоганше, а наші патріоти-хуторяни й собі за ними: »преочаровательно!« В чарах тих ось що: жиди, шинки, свині, і п'яні баби. Може це по їх »утонченной« натурі і справді добре. А на наші мужицькі очі, то дуже погано. Воно й то правда, що і ми самі тут трохи винні, бо ми не бачимо нашого народу, як його Бог сотворив. У шинку і наш, і москаль, і навіть німець — всі схожі на свиню, а жінчини — то ще поганше. У хату прийти до його, або до себе покликати по-братерській не можна. Не можна, бо він злякається, та може ще й те, що він пізнає дурня у жупані.

Прочитали собі по складах »Енеїду« та потинялись коло шинку — та й думають, що от коли вже ми розпізнали своїх мужиків. Е ні, братіку, прочитайте ви думи, пісні, послушайте, як вони співають, як вони говорять між собою, шапок не скидаючи, або на дружньому бенкеті; як вони згадують старовину і як вони плачуть, неначе справді в турецькій неволі, або у польського магнатства кайдани волочать, — то тоді і скажете, що »Енеїда« добра, а все таки сміховина на московський шталт.

Отак то, братія моя возлюбленная! Щоб знать людей, то треба пожити з ними; а щоб їх списувати, то треба самому стати чоловіком, а не марнотрателем чорнила і паперу. Отоді пишть і дрюкуйте, і труд ваш буде трудом чесним.

А на москалів не вважайте: нехай вони собі пишуть по-своєму, а ми по-своєму. У їх народ і слово — і у нас народ і слово, а чиє краще, нехай судять люди. Вони здаються на Гоголя, що він пише не по-своєму, а по-московському, або на Вальтер-Скотта, що й той не по-своєму писав. Гоголь виріс в Ніжені, а не в Малоросії, і свого

язика не знає; а В[альтер] С[котт] в Единбурзі, а не в Шотландії, — а може і ще було щонебудь, що вони себе одцурались... не знаю. А Борнс усе таки поет народній і великий, і наш Сковорода таким би був, якби його не збила з пливу латинь, а потім московщина.

Покійний Охнесвяненко дуже добре приглядався на народ, та не прислухався до язика, бо може його не чув у колісці од матері, а Г[улак] Артемовський хоть і чув, так забув, бо в пани постригся. Горе нам! Безуміє нас обуяло отим мерзенним і Богу противним панством! Нехай би вже оті Кирпи-Гнучкошиєнки сутяги: їх Бог за тяжкії гріхи наші ще до зачатія во утробі матерній осудив киснуть і гнить в чорнилах, а то — мужі мудрі, учені... Проміняли свою добру-рідну матір на пяницю непотребную, а в придаток ще і «въ» додали. Чому В. С. Караджич, Шафарик і інші не постриглись у німці (їм би зручніше було), а остались славянами, щирими синами матерей своїх, і славу добрую стяжали? Горе нам! Но, братія, не вдавайтесь в тугу, а молитесь Богу і работайте розумно во імя матері нашої України безталанної. Амінь.

Седнів.

1847, марта 8.

А щоб ви знали, що труд ваш не мимо іде, і щоб не дуже чванилась московська братія своєю Ростопчиною — то от вам »С в я ч е н а я в о д а«: написано панночкою, та ще й хорошою, тільки не скажу — якою, бо воно ще молоде, боязливе.

А переверніть пудові журнали та пошукайте, чи нема там чоگونهбудь такого, як »С[веченая] В[ода]« — і не турбуйтеся, бо єйбогу не найдете.

[СВЯЧЕНАЯ ВОДА.

Я бачила — святу воду
В річку виливали,
Щоб свяченої ногами
Люди не топтали.
А кохання вірне, щире —
Як вода святая,
Бо воно гріхів багато
Із душі змиває.
Отим то я своїх думок,
Хоч я і убога,
Зроду-звіку не покину
Та людям під ноги.
У Господа небесного
Ласки ціле море,
То я в його, як ту воду,
Виллю своє горе.]

ЛІЛЕЯ.

»За що мене, як росла я,
Люди не любили?
За що мене, як виросла,
Молодую вбили?
5. За що вони тепер мене
В палатах вітають,
Царівною називають,
Очей не спускають
З мого цвіту? Дивуються,
10. Не знають, де діти!
Скажи мені, мій братіку,
Королевий цвіте!«
— »Я не знаю, моя сестро!
І цвіт королевий
15. Схилив свою головоньку
Червоно-рожеву
До білого, пониклого
Личенька лілеї.
І заплакала лілея
20. Росою-сльозою...
Заплакала і сказала:
»Брате мій! З тобою
Ми давно вже кохаємось,
А я й не сказала,
25. Як була я людиною,
Як я мордувалась...
Моя мати... Чого вона,
Вона все журилась,
І на мене, на дитину,
30. Дивилась-дивилась

І плакала? Я не знаю,
Мій брате єдиний!
Хто їй лихо заподіяв?
Я була дитина,
35 Я гралася, забавлялась;
А вона все вяла,
Та нашого злого пана
Кляла-проклинала.
Та й умерла. А мене пан
40 Взяв догодувати.
Я виросла, викохалась
У білих палатах.
Я не знала, що байстря я,
Що його дитина.
45 Пан поїхав десь далеко,
А мене покинув.
І прокляли його люди,
Будинок спалили,
А мене... Не знаю за що,
50 Убити — не вбили,
Тільки мої довгі коси
Остригли; накрили
Острижену гакчіркою,
Та ще й реготались;
55 Жиди навіть нечистії
На мене плювали.
Отаке то, мій братіку,
Було мені в світі!
Молодого, короткого
60 Не дали дожити
Люди в.ку... Я умерла
Зимою під тином,
А весною процвіла я
Цвітом при долині —
65 Цвітом білим, як сніг білим!
Аж гай звеселила.
Зимою люди — Боже мій! —
В хату не пустили,

70 А весною, мов на диво,
На мене дивились;
А дівчата завітчались
І почали звати
Лілеєю-снігоцвітом;
75 І я процвітати
Стала в гаї і в теплиці,
І в білих палатах...
Скажи ж мені, мій братіку,
Королевий цвіте,
80 Нащо мене Бог поставив
Цвітом на сім світі.
Щоб людей я веселила,
Тих самих, що вбили
Мене й матір?... Милосердий,
85 Святий Боже милий!...«
І заплакала лілея.
А цвіт королевий
Схилив свою головоньку
Червоно-рожеву
90 На білеє, пониклеє
Личенько лілеї.

1846. 25. VII.

Київ.

РУСАЛКА.

»Породила мене мати
В високих палатах,
Та й понесла серед ночі
У Дніпрі скупати.
5 Купаючи розмовляла
Зо мною малою:
„Пливи, пливи, моя доню,
Дніпром за водою,
Та впливи русалкою
10 Завтра серед ночі;
А я вийду гуляти з ним,
А ти й залоскочеш.
Залоскочі, моє серце:
Нехай не сміється
15 Надо мною, молодою;
Нехай пє-упеться,
Не моїми кров-сльозами —
Синьою водою
Дніпровою. Нехай собі
20 Гуляє з дочкою.
Пливи ж, моя єдиная!
Хвилі мої, хвилі!
Привітайте русалоньку!...”
Та й заголосила,
25 Та й побігла. А я собі
Плила за водою,
Поки сестри не зустріли,
Не взяли з собою.
Уже з тиждень, як расту я,

30 З сестрами гуляю
 Опівночі та з будинку
 Батька виглядаю.
 А може вже поєдналась
 З паном у палатах,
 35 Може знову розкошує
 Моя грішна мати?...»

Та й замовкла русалочка,
 В Дніпро поринула,
 Мов пліточка, а лозина
 40 Тихо похитнулась...
 Вийшла мати погуляти —
 Не спиться в палатах;
 Пана Яна нема дома,
 Ні з ким розмовляти.
 45 А як прийшла до берега,
 То й дочку згадала,
 І згадала, як купала
 І як примовляла —
 Та й байдуже! Пішла собі
 50 У палати спати,
 Та не дійшла: довелося
 В Дніпрі ночувати.
 І не зчулась, як зуспіли
 Дніпрові дівчата,
 55 Та до неї, — ухопили,
 Та й ну з нею гратись!
 Радісінькі, що піймали;
 Грались, лоскотали,
 Поки в вершу не запхали...
 60 Та й зареготались.
 Одна тільки русалонька
 Не зареготалась.

1846. 9. VIII.

Київ.

ОСИКА.

Поема.

»Да приїдець же смерть на ня,
и да снідуть во адъ живи: яко
лукавство въ жилищахъ ихъ, по-
средѣ ихъ«.

Псалом [LIV, ст. 16].

Молюся, знову уповаю,
І знову сльози виливаю,
І думу тяжкую мою
Нічим стінам передаю.

5   Озовітеся ж, заплачте,
             Німії, зо мною
             Над неправдою людською,
             Долею лихою...
10   Озовітеся! А за вами,
             Може, озоветься
             Безталання невсипуще
             І нам усміхнеться,
             Поєднає з недолею,
15   Спасибі нам скаже,
             І помолиться й заплаче
             Й тихо спати ляже.

Така моя рада, незнаємий брате!
Смирись перед Богом, людей не займай,
20   Шукай собі брата в палатах і в хаті,
             І дбай домовину, а слави не дбай!
             Бо вона не спинить віку молодого,
             Не верне з-за літа нашої весни...
             Отак то, мій друже! Молись, брате, [Богу]
             І мене в молитвах своїх помяни.

I.

- 25   Росте в полі на могилі
          Осика заклята;
          Отам відьма похована, —
          Христітесь, дівчата!
          Христітеся... і не кваптесь
- 30   На панів лукавих,
          Бо згинете, осміяні,
          Наробите слави,
          Злої слави на сім світі,
          А на тім!... Крий, Боже!
- 35   За гріхи такі великі
          Сам Бог не допоможе.
          Нехай пани знущаються,
          Братами торгують
          Та сльозами кровавими
- 40   Сатану частують, —
          Їх вже душі запродані,
          То їм і байдуже,
          А вам треба стерегтися,
          Стерегтись — та й дуже!
- 45   Стережіться ж. Кохайтеся
          Хоч і з наймитами, —
          З ким хочете, мої любі,
          Тільки не з панями!
- 50   Після осіннього Миколи,
          Обідрані, трохи не голі,
          Бендерським шляхом уночі
          Ішли цигани, а йдучи —
          Звичайне, вольнії — співали;
- 55   Ішли собі, а потім стали,
          Шатро край шляху напjali,
          Багаття вбоге розвели
          І коло його посідали,
          Хто з шашликом, а хто і так —
          Зате він вольний, як козак
- 60   (Колись то був). Сидять, куняють,

А за шатром в степу співає,
Неначе п'яна, з приданок
Додому йдучи, молодиця.

Г о л о с   з а   ш а т р о м :

65   »Ой, у новій хаті
          Полягали спати;
          Молодій приснилось,
          Що мати сказалась,
70   Батько утопився,
          Свекор оженився.
          І... гу!... гу!... гу!...«

Цигани слухають, сміються:
»І де тут п'яні ті возьмуться?
Оце, мабуть, із-за Дністра,
75   Бо тут все степ... Мара! Мара!« —
Цигани крикнули й схопились,
А перед ними опинилась
Та, що співала... Жаль і страх!
В свитині латаній дрижала,
80   І на руках і на ногах
Од стужі кров повиступала
І довгі коси в репяхах.
Постояла і мовчки сіла
Коло огню і руки гріла
85   На самім полум'ї. »Ну, так!
Оженився неборак!« —
Сама собі ніби шептала,
І якось страшно усміхалась...

Ц и г а н и .

90   А відкіля ти, молодице?

В і д ь м а .

Хто... я... я?...

(Співає:)

95   »Як була я молодиця,
          Цілували мене в лиця;

А як стала стара баба, —
Цілували б, була б рада».

Цигани.

100 Співуча, нічого сказати!
Якби собі таку достати,
Та ще й медведя...

Відьма.

105 Я співаю;
Чи то сижу, чи то гуляю,
Все співаю, все співаю, —
Уже забула говорить,
А перше добре говорила.

Цигани.

110 Де ж ти була, що заблудила?

Відьма.

115 Хто? я?... З дочкою пан лежить...
Огонь погас, а місяць сходить,
В яру пасеться вовкулак...
Я в приданках була, впилася,
І молода не придалася...
А все то прокляті пани
З дівчатами таке діють...
Піду ще сина хоронить,
А то без мене не зуміють
120 І в домовину положить...

Цигани.

Не йди, небого, — будь ти з нами!
У нас, єйбогу, добре жить!

Відьма.

125 А діти єсть у вас?

Цигани.

Немає.

В і д ь м а.

130 Кому ж ви їсти даєте?
Кого ви спати кладете?
Кого колишете вночі?
Лягаючи і встаючи,
За кого молитесь?... Ох, діти!
135 І все діти!... І все діти!...
І мені нема де дітись!
Де не піду — усе за мною!
Вони з'їдять мене колись!...

Ц и г а н и.

140 Не плач, небого, не журись!
У нас дітей нема й заводу.

В і д ь м а.

Хоч з гори та в воду...

І тяжко, тяжко заридала.
145 Цигани довго дивувались,
Поки поснули, де хто впав.
Вона ж не спала, не журилась,
Сиділа, ноги устромила
В гарячий попіл. Виступав
150 Щербатий місяць з-за могили
І на шатро мов дивувавсь,
Аж поки хмари заступили.

Чом не спиться багатому,
Сивому, гладкому?
155 Чом не спиться убогому,
Сироті старому?
Один дўма, як би його
На подзвін придбати;
А той дўма, коли б швидше
Достроїть палати, —
160 Отоді вже одпочину...
А убогий і так собі

Денебудь загине.
 І обидва спочивають
 І гадки не мають!
 165 Убогого не згадують,
 А того ще й лають.
 Не спиться старому ні в полі, ні в хаті,
 А треба якнебудь віку доживати.

II.

170 Коло огню старий циган
 З люлькою куняє
 І дивиться на приблуду, —
 Може що й гадає.

Ц и г а н.

175 Чому не ляжеш, не спочинеш?
 Зірниця сходить — подивись!

В і д ь м а.

Дивилась я — вже ти дивись!

Ц и г а н.

180 Ми рано рушимо — покинем,
 Як не проспийся...

В і д ь м а.

Не просплюсь,
 Уже ніколи не просплюсь!...
 Отак денебудь і загину
 185 У буряні...

(Співає:)

»Гаю, гаю, темний гаю,
 Тихенький Дунаю!
 Ой, у гаї погуляю,
 190 В Дунаї скупаюсь,
 В баговинні зеленому
 Трошки одпочину...

Та може ще, хоч погану,
Приведу дитину...«

195 Дарма!... Аби собі ходило,
Та вмiло матiр проклинать...
Цить... цить... Чи бачиш, — на могилi
Очима лупа кошеня!
Ото до мене!... Кицю... кицю!...
200 Не йде прокляте бiсеня...
А то дала б тобі напитися,
Впилося б добре...

(Спiває:)

205 »Стоїть кутя на по́куті,
А в запічку діти;
Народила, наплодила,
Та ніде подіти.
Чи то потопити,
Чи то подушити?
210 Чи жидові на кров продать,
А гроші пропити?«

Що, добре наші завдають?
Ото то й то! А ти не знаєш...
Сідай лиш ближченько, — отут...
215 Я розкажу тобі. Ти знаєш,
Що я в Волощині була?
Близнят в Бендерах привела,
У білих Яссах колихала,
У Дунаєві купала,
220 В Туреччині сповила,
Та й додому понесла, —
Аж у Київ; та вже дома,
Без кадила, без кропила,
За три шагі охристила,
225 А три шагі пропила...
Упилася, упилась!...
І досі п'яна!...
І вже ніколи не проспiюся,

230 Бо я вже й Бога не боюся
 І не соромлюся людей...
 Коли б мені отих дітей
 Найдти денебудь!... Ти не знаєш,
 Чи є в Туреччині война?

Ц и г а н.

235 Була колись, — тепер нема:
 Умер найстарший старшина.

В і д ь м а.

Я думала — в Туреччині,
 Аж і там немає...
 240 Ось слухай же! Скажу тобі,
 Кого я шукаю.
 Я шукаю дочку мою
 І сина Івана...
 А ще гірше я шукаю
 245 Проклятого пана,
 Щоб задушїть, бо як узяв
 Мене молодю
 Та й остриг, неначе хлопця,
 І скрізь за собою
 250 Возив мене, — у Бендерах
 Тоді ми стояли
 [З москалями, а москалі]
 Турка воювали.
 Отож, якраз против Спаса,
 255 Привела я близнята,
 А він проклятий покинув,
 Не впустив і в хату!
 Пішов собі з москалями,
 А я з байстрюками
 260 В Україну повернула
 Босими ногами,
 Острижена, — та й байдуже!
 Ішла та питала
 До Києва... І що з мене

265 Люди посміялись!...
Трохи була не втопилась,
Та жаль було кинуть
Близняточок. То сьак, то так
На свою країну
270 Доплентала. Одпочила,
Вечора діждала.
Та й у село. Хотілось, бач,
Щоб люди не знали.
Підкрадаюся до хати —
275 Аж огню немає:
Я думала, що спить батько,
Аж він умирає,
І нікому руки скласти.
Я перелякалась...
280 Хата пустою смерділа.
От я заховала
Близнят своїх у коморі;
Убігаю в хату,
А він уже ледве стогне.
285 Я до його: »Тату!
Тату! Тату! Це я прийшла!«
За руку хапаю.
А він мене взяв за руку
І шептав: »Прощаю!
290 Прощаю... і...« Тільки й чула...
Бо здається, впала
Та й заснула... Якби була
Довіку проспала!
Опівночі прокинулась:
295 Щось ходить по хаті,
А за руку батько давить...
»Тату!« — кличу — »Тату!«
Аж він уже так, як крига...
Насилу я руку
300 Випручала... Що, цигане, —
Якби таку суку
Тобі дочку, — чи простив би?

Ц и г а н.

Простив би, єйбогу!

305

В і д ь м а.

Та мовчи вже, бо забуду...

Я молилась Богу...

Ба, ні — дітей годувала

Та в засік ховала...

310

Та, здається, що очіпок

Клоччям вимощала,

Щоб не знать було, що стріга...

Прибралась, ходила,

Поки люди домовину

315

На дворі робили.

Доробили, положили,

Понесли, сховали...

І одна я з близнятами

На світі осталась.

320

(Плаче і співає:)

»Через яр ходила,

Та воду носила,

Коровай сама бгала —

Дочку оддавала,

325

А сина женила...

І... гу!...«

III.

Ц и г а н.

Не скигли, бо ти всіх побудиш!

В і д ь м а.

330

Хіба я скіглю, навісний?

Ц и г а н.

Та добре, добре! Що ж дальш буде?

Розкажуй лиш...

В і д ь м а.

- 335   А що даси?
 Навариш завтра мамалиги?
 Я й кукурузи принесу.
 Постривай же, нагадала!
 З дочкою ліг спати,
 340   А сина взяв у лакеї.
 Громадою з хати...
 Еге... еге... громадою!...
 Я собак дразнила
 По-під вікнами з старцями,
 345   І близнят водила
 За собою, — щоб привчались...
 Аж і сам приїхав.
 Отоді було громаді
 І всім до сто-лиха,
 350   Щоб мене не виганяли
 З батьківської хати!
 А мене взяв з близнятами
 До себе в палати.
 Ростуть мої близняточка,
 355   А я утішаюсь,
 І з лютою гадиною
 Я знову кохаюсь.
 Докохалася до краю!...
 Сина у лакеї
 360   Занапастив, а з дочкою
 Чи чуєш? — з своєю...
 Чи це не гріх по-вашому?
 І в вас так уміють?
 А мені дав карбованець
 365   Та послав у Київ,
 Щоб я Богу помолилась.
 Отож я й ходила
 І молилась... Ні, цигане,
 Я дарма молилась!...
 370   Чи в вас є Бог якийнебудь?
 Отже, в нас немає;

- Пани вкрали, та в шкатулі
У себе ховають.
Вертаюся із Києва —
375 Замкнуті покої.
Пан поїхав десь з дочкою,
Як перше зо мною.
І сина взяв; потім... потім...
Далебі, не знаю,
380 Що робилось... Мені снилось,
Ніби я літаю
Над байраками совою
І дітей шукаю.
Та то бридня:
Я не дітей,
385 Я шукала пача,
Та тепер уже не треба,
Піду у цигани.
Я вже сина оженила,
А дочка й так буде!
390 Лазитиме попідтинню,
Поки стопчуть люди.
Ти не бачив мого сина?
Там такий хороший,
Такий, як ти! А знаєш що?
395 Позич мені грошей,
А я намиста накуплю
І тебе повішу,
Та й піду собі додому...
Дивись: миша... миша
400 Несе у Київ мишенят.
Не донесеш, утопиш десь,
Або пан одніме...
Чи я найду дітей своїх,
Чи так і загину?...
- 405 Та й замовкла, мов заснула.
Цигани вставали,
Розбирали шатро своє,

В дорогу рушали,
 Та й рушили. Пішли степом;
 410 І вона устала
 Та й пішла сама за ними,
 А йдучи співала:
 »Кажуть люди, що суд буде,
 А суду не буде,
 415 Бо вже мене осудили
 На сім світі люди...«

IV.

За селом село минали,
 В городі ходили,
 І мов диво за собою
 420 Приблуду водили.
 І співала й танцювала,
 Не пила й не їла, —
 Невже смерть з циганами
 По світу ходила.
 425 Г. Утім разом перестала,
 Стала їсти й пити,
 І ходитись за шатрами,
 І Бог у молитись:
 То так є їй поробила
 430 Старя жеріула:
 Якимсь зільям напоїла,
 То воно й минуло.
 Потім її са ма стала
 Вчить лікарк звати:
 435 Які трави, що од чого,
 І де їх шукати;
 Як варити, напувати —
 Всьому, всьому вчила;
 І приблуда учила
 440 І Богу молилась.
 Літо й друге пробл укала
 Та трави сушила,

А на третє в Україну
З ними прибудилъ
445 Поклонилась Маріулі
За науку в ноги,
Попрощалась з циганами,
Помолилась Богу,
Та й пішла собі додому
450 На свою країну,
Рада-рада та весела,
Мов тая дитина.
Які села проходила,
Болящих питала
455 І травами напувала,
І всім помагала.
Восени прийшла додому,
Пустку затопила,
Вимазала, упоралась
460 І легко спочила,
Як у раї. Все забула:
І злеє й незлеє;
Всіх простила, всіх любила,
І мов над землею
465 Святим ангелом витала:
Так їй легко стало!
Мов в палатах, в своїй хаті
Перезимувала.
І сусіди не цурались,
470 Все село любило,
Бо вона все по болящих
День і ніч ходила.
І всякому помагала,
І плати не брала,
475 А що брала, то калікам
Зараз оддавала;
Або свічечку в неділю
Спасові поставить
За всіх грішних, а у себе
480 Й шага не оставить.

»Нащо мені, — було, каже: —
 Чи то в мене діти?«
 Та й заплаче. Отак вона
 Між чужими в світі
 Вік недовгий доживала.
 485 Дівчата, бувало,
 І днювали, й ночували,
 Хату прибирали,
 І мазали, і квітчали,
 490 І їсти варили;
 І ворожить не просили —
 Так собі любили!...
 У хаточці чисто, тихо,
 Ясно, як у раї,
 495 І, знай, двері поскрипують —
 Ніхто не минає:
 Той добридень, прийде, скаже,
 Той зілля попросить,
 Той бубличків, паляничку,
 500 Всього понаносять, —
 Аби було з ким пожити,
 Добром поділитись.
 Отак вона в селі жила
 І вкрита, і сита;
 505 І любили, і вітали,
 І всього давали,
 А все таки покриткою
 І відьмою звали...

V.

З недугами і болячками,
 510 З трьома, чи й більше, лікарями,
 Із-за німецької землі
 Весною пана привезли,
 Тільки самого. А де ж діти?
 Дочку на хорти проміняв,
 515 А сина в карти проїграв! —
 І так трапляється на світі!

А що ж ми маємо робить?
 Отож взяли його лічить, —
 Лічили, аж утрюх лічили,
 520 Уже чого з ним не робили?!
 Та ба, не буде вже грішить,
 А ще б хотілося... Простила!
 Святого зілля наварила,
 І, милосердая, з села
 525 Лічити ворога пішла
 В палати сумнії. Просила,
 Щоб зіллям пана напоїть:
 Божилася, що буде жить!
 І лікарі не допустили,
 530 Прогнали, трохи ще й не били.
 Взяла горщечок, та й пішла;
 Ідучи діточок згадала,
 Заплакала... і жаль їй стало,
 Що панові не допомогла!

535   Весна зиму проганяє;
           І зелений по землі
           Весна килим розстилає;
           Із ирію журавлі
           Летять високо ключами
 540   А степами та шляхами
           Чумаки на Дін пішли.

І на землі, і на небі
 Рай. І я не знаю,
 Якого ще люди раю
 545 У Бога благають!
 А тимчасом непростений
 Грішний умирає
 У будинках. Уже його
 Й сакраментували,
 550 Клали долі на солomé
 І стелю знімали, —
 Не вмирає... І лікарі
 Нічого не вдіють!...

- 555 Потім трохи полегшало;
— »Покличте Лукію!« —
Шепнув, та аж затрусився.
Привели в палати
Мою відьму. І лікарі
560 Вже стали прохати,
Щоб допомогла... Прийшла вона
І у ногах стала,
І тихенько за грішного
»Отче наш« читала.
Пан неначе прокинувся,
565 Глянув кругом себе,
І на неї... та й закричав:
»Не треба! Не треба!
Іди собі!... Або стривай...
Чи ти не забула?
570 Прости мене!... Прости мене!...«
І сльози блиснули
Вперше зроду. — »Прощаю...
Я давно простила...«
І свічечку дала в руки
575 І перехрестила.
Заснув ворог перед нею,
Як тая дитина,
А її за свою душу
Молитись покинув.
- 580 Сорокоусти наймала,
У Київ ходила
Та за пана, за грішного,
Господа молила.
І восени вернулася
585 В село зимувати.
Так, як матір, привітали
Ласкаві дівчата
І знов стали на досвіткi
До неї ходити;
590 І знов стали, як матері,

Лукії годити.
А вона їх научала,
Як на світі жити;
Розказує, як і вона
595 Колись дівувала,
І як пана полюбила,
Покриткою стала,
І як стригою ходила,
Близнят породила,
600 Як блукала з циганами,
І як її вчила
Лікарювать Маріула,
І де, що робилось, —
Усе, було, розказує,
605 Аж плачуть дівчата
Та христяться; жахаються —
Ніби пан у хаті...
А вона їх розважає,
Просить, закликає,
610 Щоб з панами не кохались,
Бо Бог покарає;
Що »підете й ви по світу
Так, як я ходила,
Батька й матір погубите,
615 Як я погубила;
Дітей своїх, на сміх людям,
Пустите по світу.
Так, як я... як я... пустила...
Діти мої! Діти!»
620 Отак вона научала.
Дівчата христились
Та плакали, а уночі
Пани їм все снились:
І з рогами і хвостами,
625 Одрізують косу,
Та кусають, та сміються,
І простоволосу
На собак, тощо, міняють,

630 У дьогті купають,
 І виводять на улицю,
 І людей скликають
 Дивитися. Отаке то
 Дівчаточкам снилось!
 635 А все таки на досвітки
 До неї ходили.

Прийшла весна зелена.
 Стара моя встала,
 Пішла в поле шукать зілля,
 Та там і осталась.
 640 І обідать і вечерять
 Варили дівчата,
 Та не знали, де ділася
 Їх нерідна мати.
 Пастухи в селі сказали,
 645 Що коло могили
 У калюжі стару відьму
 Чорти утопили.
 Найшли її... Громадою
 Без попа сховали
 650 На могилі, й осиковим
 Кілком пробивали.
 А дівчата засіяли
 Могилу цвітами,
 І осику поливали
 655 Своїми сльозами.
 І виросла на могилі
 Осика заклята.
 Отам відьма похована:
 Молітьсь дівчата!
 660 Моліться і не кваптьсь
 На панів лукавих,
 Бо згинете осміяні,
 Наробите слави.

1847. 7. III.

Седнів.

III.

В КАЗЕМАТІ

(1847)

Моїм союзникам
посвящаю.

Згадайте, братія моя
(Бодай те лихо не верталось!),
Як ви гарнесенько і я
Із-за решотки визирали
5 І, певне, думали: »Коли
На раду тиху, на розмову,
Коли ми зійдемося знову
На сій зубоженій землі?
Ніколи, братія, ніколи
10 З Дніпра укупі не пемо!
Розійдемося, рознесемо
В степи, в ліси свою недолю,
Повіруєм ще трохи в волю,
А потім жити почнемо
15 Між людьми, як люди.
А поки те буде,
Любіться, брати мої,
Украйну любіте,
І за неї, безталанну,
20 Господа моліте!
І його забудьте, други,
І не проклиняйте;
І мене в неволі лютій
Інколи згадайте!

1847.

Орська кріпость.

1.

Ой одна я, одна,
Як билиночка в полі,
Та не дав мені Бог
Ані щастя, ні долі;
5 Тільки дав мені Бог
Красу, карії очі,
Та й ті виплакала
В самотині дівочій.
Ані братіка я,
10 Ні сестрички не знала,
Між чужими зросла,
І зросла — не кохалась!
Де ж дружина моя?
Де ви, добрії люди?
15 Їх нема... Я сама,
А дружини й не буде!

1847.

С.-Петербург.

2.

За байраком байрак,
А там степ та могила.
Із могили козак
Встає сивий, похилий;
5   Встає сам уночі,
Іде в степ, а йдучи
Співá, сумно співає:
»Наносили землі,
Та й додому пішли,
10   І ніхто не згадає!
Нас тут триста, як скло,
Товариства лягло,
І земля не приймає.
Як запродав гетьман
15   У ярмо християн,
Нас послав поганяти.
По своїй по землі,
Свою кров розлили
І зарізали брата;
20   Крови брата впились
І отут полягли
У могилі заклятій...«
Та й замовк, зажурився,
І на спис похилився,
25   Став на самій могилі;
На Дніпро позирав,
Тяжко плакав-ридав,
Сині хвилі голосили,
З-за Дніпра, із села
30   Луна гаєм гула,
Треті півні співали.
Провалився козак,
Стрепенувся байрак,
А могила застогнала.

1847.

С.-Петербург.

3.

Мені однаково, чи буду
Я жить в Україні, чи ні,
Чи хто згадає, чи забуде
Мене в снігу на чужині —
5 Однаковісінько мені!
В неволі виріс між чужими,
І, неоплаканий своїми,
В неволі плачучи умру,
І все з собою заберу;
10 Малого сліду не покину
На нашій славній Україні,
На нашій — не своїй землі.
І не помяне батько з сином,
Не скаже синові: »Молись,
15 Молися, сину: за Вкраїну
Його замучили колись«.
Мені однаково, чи буде
Той син молитися, чи ні...
Та не однаково мені,
20 Як Україну злії люди
Присплять, лукаві, і в огні
Її, окраденую, збудять...
Ох, не однаково мені!

1847.

С.-Петербург.

Мені однаково ли буде
жити в Україні чи ні.
Чи остя зрадце ли забуде
мене в степу жагу зимни
однаково вогнивки мені.
Въ неволі взирел моєг пуганин,
И поплакав свій своїми
Въ неволі тлещуки умру
и все єг собою забєру
Малого смьду непожиту
ли нашім славетій українни
на нашій не своїй землі.
И не тільки батко єг сыновце
не жинає сынови моєв
Моєв єтну ги Вікраїну
Цого залучили колыєв.
Мини однаково ли буде
той євєл молитисє в ти ти.
Та не однаково мені
Якь українну вачє моє
пристїлїть луживє, и єг огни
ли окриданучо збудїть,
Волє однаково мені.

Автограф вірша „Мені однаково“

[в „Вільшого“ (нижегородського) альбому.]

4.

»Не кидай матері!« — казали,
А ти покинула, втекла;
Шукала мати — не найшла,
Та вже й шукати перестала:
5 Умерла плачучи. Давно
Не чуть нікого, де ти гралась;
Собака десь помандрувала,
І в хаті вибито вікно.
В садочку темному ягнята
10 Удень пасуться, а вночі
Віщують сови та сичі
І не дають сусідам спати.
І твій барвіночок хрещатий
Заріс богілою, ждучи
15 Тебе неквітчану. І в гаї
Ставочок чистий висихає,
Де ти купалася колись;
І гай сумує, похиливсь.
У гаї пташка не співає —
20 Й її з собою занесла;
В ярú криниця завалилась,
Верба усохла, похилилась;
І стежечка, де ти ходила,
Колючим терном поросла.
25 Куди полінула, де ділась?
До кого ти перелетіла?
В чужій землі, в чужій сімї
Кого ти радуєш? До кого,
До кого руки приросли?

30 Віщує серце, що в палатах
Ти розкошуєш, і не жаль
Тобі покинутої хати...
Благаю Бога, щоб печаль
Тебе до віку не збудила,
35 Щоб у палатах не найшла;
Щоб Бога ти не осудила,
І матері не прокляла!

1847.

С.-Петербург.

5.

»Чого ти ходиш на могилу?» —

Насилу мати говорила.

»Чого ти плачеш ідучи?

Чому не спиш ти уночі,

5 Моя голубко сизокрила?»

— »Так, мамо, так!...« І знов ходила,

А мати плакала ждучи.

Не сон-трава на могилі

Вночі процвітає,

10 То дівчина заручена

Калину сажав

І сльозами поливав,

І Господа просить,

Щоб послав він дощі вночі

15 І дрібнії росо;

Щоб калина прийнялася,

Розпустила віти:

»Може пташкою прилине

Милий з того світа;

20 Зовю йому кубелечко

І сама прилину,

І будемо щебетати

З милим на калині;

Будем плакати, щебетати,

25 Тихо розмовляти,

Будем вкупочці уранці

На той світ літати«.

І калина прийнялася,

Віти розпустила;

30 І три літа на могилу

Дівчина ходила.

На четверте... Не сон-трава

Вночі процвітає, —
 То дівчина з калиною
 35 Плаче-розмовляє:
     »Широкая, високая
     Калино моя,
     Не водою до схід сонця
     Поливаная!
 40 Широкої ріки-сльози
     Тебе полили;
     Їх славою лукавою
     Люди понесли.
     Зневажають подруженьки
 45 Подругу свою,
     Зневажають червону
     Калину мою.
     Повий мою головоньку,
     Росою умий
 50 І вітами широкими
     Од сонця закрий!
     Вранці найдуть мене люди,
     Мене осміють;
     Широкої твої віти
 55 Діти обірвуть.«

Вранці рано на калині
 Пташка щебетала;
 Під калиною дівчина
 60 Спала — не вставала:
     Утомилось молодеє,
     Навіки спочило...

Вставало сонце з-за могили,
 Раділи люди встаючи;
 А мати й спати не лягала —
 65 Дочку вечерять дожидала
     І тяжко плакала ждучи.

1847.

С.-Петербург.

6.

Ой, три шляхи широкії
 Докупи зійшлися;
 На чужину з України
 Брати розійшлися;
 5 Покинули стару матір,
 Той жінку покинув,
 А той — сестру, а найменший —
 Молоду дівчину.

Посадила стара мати
 Три ясени в полі,
 А невістка посадила
 Високу тополю;
 Три явори посадила
 10 Сестра при долині,
 А дівчина заручена
 Червону калину.

Не прийнялись три ясени,
 Тополя всихала,
 Повсихали три явори,
 20 Калина зовяла;
 Не вертаються три брати, —
 Плаче стара мати,
 Плаче жінка з діточками
 В нетопленій хаті;
 25 Сестра плаче — йде шукати
 Братів на чужину,
 А дівчину заручену
 Кладуть в домовину.

Не вертаються три брати,
 30 По світу блукають,
 А три шляхи широкії
 Терном заростають.

1847.

С.-Петербург.

7.

М. КОСТОМАРОВУ.

Веселе сонечко ховалось
В веселих хмарах весняних;
Гостей закованих своїх
Сердешним чаєм напували,
5 І часових переміняли,
Синємундирих часових.
І до дверей, на ключ замкнутих,
І до решотки на вікні
Привик я трохи... І мені
10 Не жаль було давно одбутих,
Давно похованих, забутих,
Моїх кровавих тяжких сльоз, —
А їх чимало розлилось
На марне поле... Хоч би рута,
15 А то нічого не зійшло!
І я згадав своє село.
Кого я там коли покинув?
І батько й мати в домовині...
І жалем серце запеклось,
20 Що нікому мене згадати!
Дивлюсь: твоя, мій брате, мати
Чорніше чорної землі
Іде, з хреста неначе знята...
Молюся, Господи, молюсь!
25 Хвалить Тебе не перестану,
Що я ні з ким не поділю
Мою тюрму, мої кайдани!

1847. 19. V.

С.-Петербург.

8.

Садок вишневий коло хати,
Хрущі над вишнями гудуть,
Плугатарі з плугами йдуть,
Співають ідучи дівчата,
А матері вечерять ждуть.

Сімя вечеря коло хати;
Вечірня зіронька встає;
Дочка вечерять подає,
А мати хоче научати,
Так соловейко не дає.

Поклала мати коло хати
Маленьких діточок своїх,
Сама заснула коло їх.
Затихло все... Тільки дівчата
Та соловейко не затих.

1847.

С.-Петербург.

9.

Рано вранці новобранці
 Виходили за село,
 А за ними молодими
 І дівча одно пішло.
 5 Подибала стара мати
 Доню в полі доганяти...
 І догнала, привела;
 Нарікала, говорила,
 Поки в землю положила,
 10 А сама в старці пішла.

 Минули літа, а село
 Не перемінилось,
 Тільки пустка на край села
 На бік похилилась.
 15 Коло пустки на милиці
 Москаль шкандибає,
 На садочок позирає,
 В пустку заглядає...
 20 Марне, брате! Не вигляне
 Чорнобрива з хати,
 Не покличе стара мати
 Вечеряти в хату.
 А колись... Давно колись то!
 25 Рушники вже ткались,
 І хустина мережалась,
 Шовком вишивалась;
 Думав жити, любитися,
 Та Бога хвалити!
 30 А довелось... Ні до кого
 В світі прихилитись!
 Сидить собі коло пустки.
 На дворі смеркає,
 А в вікно, неначе баба,
 Сова виглядає.

1847.

С.-Петербург.

10.

В неволі тяжко — хоча й волі,
Сказати поправді, не було,
Та все таки ялось жилось —
Хоть на чужому, та на полі...
5 Тепер же злої тії долі,
Як Бога, ждати довелось.
І жду її, і виглядаю,
Дурний свій розум проклинаю,
Що дався дурням одурить,
10 В калюжі волю утопить.
Холоне серце, як згадаю,
Що не в Україні поховають,
Що не в Україні буду жить,
Людей і Господа любить.

1847.

С.-Петербург.

11.

Понад полем іде,
Не покоси кладе,
Не покоси кладе — гори!
5 Стогне земля, стогне море,
Стогне та гуде!

Косаря уночі
Зустрічають сичі;
Тне косар, не спочиває,
10 Й ні на кого не вважає,
Хоч і не проси.

Не благай, не проси:
Не клепає коси;
Чи то пригород, чи город, —
15 Як бритвою старий голить
Усе, що даси:

Мужика й шинкаря,
Й сироту кобзаря.
Приспівує старий, косить,
20 Кладе горами покоси,
Не мина́ й царя.

І мене не мине —
На чужині зотне,
За решоткою задавить,
25 Хреста ніхто не поставить
І не помяне!

1847. 30. V.

С.-Петербург.

12.

Чи ми ще зійдемося знову,
Чи вже навіки розійшлись?
І слово правди і любови
В степи і дебрі рознесли!
5 Нехай і так! Не наша мати,
А довелося поважати!
То воля Господа!... Годіть,
Смирітеся, молітьсь Богу
І згадуйте один другого;
10 Свою Україну любіть,
Любіть її... во время люте,
В остатню, тяжкую минуту
За неї Господа моліть!

1847.

С.-Петербург.

13.

Не спалося, а ніч — як море...
 (Хоч діялось не восени,
 Так у неволі). До стіни
 Не заговориш ні про горе,
 5 Ні про »младенческіє сны«.
 Верчуся, світу дожидаю;
 А за дверима про своє
 Салдатськеє нежитіє
 Два часовії розмовляють.

10

[Першій]

Така ухабиста собой,
 И меньше бѣлой не дарила;
 А баринь бѣдненькой такой!
 Меня-то, слышь, и подсмотрили;
 15 Свезли в Калугу и забрили.
 Так воть-те случай-то какой!

[Другий]

А я... аж страшно, як згадаю! —
 Я сам пішов у москалі.
 20 Таки ж у нашому селі
 Назнав я дівчину. Вчащаю
 І матір удову єднаю,
 Так пан заклятий не дає:
 »Мала, — каже — нехай дождуся«.
 25 І, знай, вчащаю до Ганнусі.
 На той рік знову за своє:
 Пішов я з матірю просити.

»Шкодá, — каже — і не проси!
Пятьсот — каже — коли даси,
30 Бери хоч зараз!« Що робити?
Головка бідна! Позичать?
Та хто таку позичить силу!
Пішов я, брате, зароблять.
І де вже ноги не носили!...
35 Поки ті гроші заробив,
Я годів зо два проходив
По Чорноморії, по Дону.
І подарунків накупив
Найдорогіших... От вертаюсь
40 В село до дівчини вночі, —
Аж тільки мати на печі,
Та й та сердешна умирає,
А хата пустокою гниє.
Я викресав огню, до неї —
45 Од неї пахне вже землею,
Уже й мене не пізнає!
Я до попа та до сусіди...
Привів попа, та не застав, —
Вона вже вмерла. Нема й сліду
50 Мосї Ганни. Я спитав,
Таки сусіду, про Ганнусю.
»Хіба ти й досі ще не знаєш?
Ганнуся на Сибір пішла:
До панича, бачиш, ходила,
55 Поки дитину привела,
Та у криниці й затопила».
Неначе згага запекла...
Я ледве-ледве вийшов з хати...
Ще не світало. Я в палати
60 Пішов з ножем... не чув землі...
Аж панича вже одвезли
У школу в Київ. От як, брате!
Осталися і батько й мати,
А я пішов у москалі.
65 І досі страшно, як згадаю:

Хотів палати запалить,
Або себе занастить,
Та Бог помилював... А знаєш,
Його до нас перевели
70 Із армії, чи що?

[Перший]

Такъ что-же?
Ну, вотъ теперъ и приколи!

[Другий]

75 Нехай собі! А Бог поможе,
І так забудеться колись.

Вони ще довго говорили.
Я став перед світом дрімать,
І паничі мені приснились,
80 І не дали, погані, спать.

1847.

С.-Петербург.

ВАРІАНТИ ТА ПРИМІТКИ ДО ТЕКСТУ.

Стор. 5. **Три літа.** Відомості про автограф Шевченка (т. зв. Департаменту Поліції), за яким друкуємо збірку „Три літа“, та про методологічні засади, якими редактор тексту керувався, опрацьовуючи текст цієї збірки, дивись у цьому томі в його статті „Текст поезій Шевченка від 1843 р. до заслання“).

Подаємо тут скорочення, що їх далі вжваємо:

Коп. Барг. — копія тексту „Єрегика“ Бартенєва.

Зап. Ю. Р. — „Записки о Южной Руси“ П. Куліша (т. II, 1857 р.).

Рук. ДП. — рукопис-альбом „Три літа“, що від 1847 р. до 1906 р. був в архіві російського Департаменту Поліції.

Рук. Кул. — текст „Наймички“, писаний П. Кулішем.

Коп. Богд. — копія-альбом Богданєнка.

Коп. Жемчужн. — копія-альбом Л. Жемчужнікова.

Коп. Лазар. — копія-альбом М. Лазарєвського.

Коп. Макс. — різні копії М. Максимовича.

Коп. Наум. — різні копії В. Науменка.

Коп. Морд. — копія-альбом Д. Мордовцева.

Коп. Тарн. — копія „Наймички“, що належала Н. Тарновській.

Відомості про ці копії — у В. Доманицького, в його „Критичному розсліді над текстом Кобзаря“ (Клів 1907) та в редактованому ним „Кобзарі“ 1908 р. (передмова й примітки).

Вид. Клим. — текст „Кавказу“ з львівського видання Климковича (див. вступну примітку до „Сну“).

Жен. вид. 78 р. — „Кобзар Тараса Шевченка“. Частина перша. Женева 1878 (т. зв. „Abadie“ — мініатюрне видання).

Жен. вид. 90 р. — видані М. Драгомановим „Поезії Т. Гр. Шевченка, заборонені в Росії“, Женева 1890.

К. Дом. — „Кобзарі“, що їх редагував В. Доманицький (1907 та 1908 р., СПб.).

К. ЛМ-п 33 р. — „Кобзар“, виданий 1933 р. видавництвом „Література і Мистецтво“ (Харків-Київ). Редакція А. Річницького, а текст (крім „Гайдамаків“) опрацьований київською філією Інституту Тараса Шевченка (фактично О. Дорошкевичем).

К. ЛМ-п 34 р. — „Поезії Т. Г. Шевченка“ — теж видавництва „Література і Мистецтво“, Харків 1934, за редакцією А. А. Хвилі і Є. С. Шаблювського [на обгортці „Кобзар“]. Текст опрацьований Інститутом Т. Шевченка.

К. 60 Цвітк. — примірник „Кобзаря“, що належав Ю. Ю. Цвітковському; текст *К. 60 р.* в ньому поправлений Ш-ком на доклевних маргінесах.

Кож. К. — „Кобзарь“, виданий 1867 р. в Петербурзі Кожанчиковим.

Лейтц. вид. — „Новыя Стихотворенія Пушкина и Шевченка“ [sic!]. Лейпціг 1859, вид. В. Гергардта.

Льв. К. — „Поезії Тараса Шевченка“, видані 1867 р. К. Сушко: пчем у Львові.

Прим. до Пр. К. — варіанти до окремих поезій, подані за різними рукописами в Празькому Кобзарі 1867 р.

Пр. К. (I і II т.) — „Кобзарь“, видання Грегга — Прага 1867 р.

Стор. 7. **Три літа.** Бдне джерело — альбом-автограф „Три літа“, з якого вперше видруковано цю поезію в журналі „Нова Громада“ (1906, ч. 10) з копії, зробленої з автографу Я. Забілою¹⁾, звідки В. Доманицький взяв її до зредатованого ним тексту (Петерб. „Кобзарь“ 1907 р.). Варіантів нема ніяких. М. Новицький в *ЄИ* 1927 р. наново перевіряв текст твору з автографом. В „Кобзарях“ *ЛМ-у 33 р.* та *34 р.* надруковано текст, ще раз перевірений Дорошкевичем. Текст твору цілком усталений. Обговорюємо лише два місця. Ряд. 31 — в „Нов. Гром.“ так: Злії літа, — то все тії.

В *ЄИ* та в *К. К. ЛМ-у*: та все теє. Так друкував у своїх „Кобзарях“ і Доманицький (теоретична конектура, бо він автографу не бачив). Якщо й в автографі „тії“, то це помилка Шевченкового пера.

Ряд. 95-98 — Дорошкевич (в „Принципах організ. тексту“) пропонує друкувати так, як в автографі (так надруковано і в *К. К. ЛМ-у 33 р.* та *34 р.*):

Що ти несеш в Україну

В латаній торбині?

„Благоденствіє, указом

Новеньким повите“.

Дорошкевич розуміє наведені в лапках слова, як відповідь нового року поетові. Ми в кінці цього речення ставимо знак запитання. Тяжко припустити, що це — діалог. Це б ослабило силу Шевченкової іронії, яку поет і відтінпв, давши лапки. Пропуск знаку запитання у Ш-ка звичайна річ. Новицький дає цей знак, як і ми, але викидає лапки. Ми ставимо в лапках тільки слово „Благоденствіє“.

Поезія ця в альбомі „Три літа“ хронологічно йде перед „Заповітом“. Ми, як і в *ЄИ*, уміщуємо її на першому

¹⁾ Ів. Франко (львівський „Кобзарь“ 1908 р. т. I., стор. 378) помилково вказує на липневу книжку 1906 р. журналу „Былое“, як на перводрук. За ним цю помилку повторює М. Новицький (Т. Шевченко, „Поезія“ під ред. С. Бфремова і М. Новицького, Київ 1927 — скор. *ЄИ*).

місці, як заспів. Так сам Ш-ко робив не раз із поезіями подібного характеру (напр. „Думи мої“ в першому „Кобзарі“ або „Думи мої“ 1847 р., та „Згадайте, братія мої“), уміщуючи їх перед поезіями, написаними пізніше.

Стор. 10. **Розрита могила.** Вперше видрукована в *Лейпц. вид.* 1859 р. *Автограф* — ДІІ. Чи інші автографи знайдено, не знаємо, але було їх не менше п'ятьох. З них (або з копій з них) походять тексти: 1) *Лейпц. вид.* 1859 р., 2) *Льв. К.* 1867 р., 3) *Пр. К.* 1876 р. т. II. Всі ті автографи хронологічно належать до одної групи. Це, мабуть, автографи з 1843-47 рр., даровані Шевченком різним особам: їх тексти мають дуже незначні відмінні й дуже схожі на текст *автогр. ДІІ* (1843). 4) Був ще якийсь автограф з 1859-60 рр., використаний у *варіантах* у *Пр. К.* та 5) автогр. теж з того часу, що з нього списав *копію М. Максимович* (була в збірці В. Науменка): в цій копії назва твору: „Розкопана могила“. Останні два автографи правдоподібно такого походження: отримавши 1859 або 1860 р. Лейпц. видання, в якому були помилки (4 перекручені слова), Ш-ко схотів реставрувати текст цього твору, автографу якого не мав. Так повстав наново поправлений і змінений текст, що його поет дарував або давав списувати своїм знайомим. 6) Крім того в альбомі Сулієва є копія власноручно поправлена Ш-ком десь у 1859-60 рр. Відмінні:

Ряд. 3 — в *Альб. Сулієва* та в *Коп. Макс.*:

За що тебе сплюндрували?,

а в *Прим.* до *Пр. К.*: Нащо тебе сплюндрували?

Ряд. 4 — в *Коп. Макс.*: За що марне гвнеш?

а у *Льв. К.* та в *Пр. К.*: За що, мати, гвнеш?

Ряд. 7 — тільки в *Коп. Макс.*: Чи ти діточок невмигх

Ряд. 9 — тільки в *Прим.* до *Пр. К.*: Молплася, журбувала.

Ряд. 11 — в *Лейпц. вид.*, *Льв. К.* та *Пр. К.*: Моїх діток

доглядала: в *Альб. Сулієва*: Своїх діток доглядала, а в *Прим.*

до *Пр. К.*: Своїх діточок маленьких.

Ряд. 13-14 — в *Лейпц. вид.*, *Льв. К.* та *Пр. К.*:

Виростали мої дітв.

Мої добрі квітв.

Ряд. 17 — в *Альб. Сулієва*, в *Лейпц. вид.*, в *Льв. К.* та *Пр. К.*:

Павувала... О, Богдане.

Ряд. 20 — лише в *Лейпц. вид.*: На свою Країну.

Ряд. 22 — лише в *Прим.* до *Пр. К.*: Про свою неволю

Ряд. 24 — в *Льв. К.*: Виглядала волі...

а в *Прим.* до *Пр. К.*: Проклинала долю!

Ряд. 27 — в *Альб. Сулієва*, *Лейпц. вид.* та *Пр. К.*:

У колесці б придушила,

а у *Льв. К.*: В колесці бн придушила [мабуть, самовільна редакц. поправка].

Ряд. 44 — так і в *Альб. Сулієва*; в *Коп. Макс.*, *Лейпц. вид.*, *Льв. К.* та *Пр. К.*: сорочку здіймати,

а в *Прим.* до *Пр. К.*: сорочку здирати.

Ряд. 45 — в *Альб. Сулієва* та в *Прим.* до *Пр. К.*:

Поспішайте ж, недолюдки,

Ряд. 47-48 — тільки в *Прим.* до *Пр. К.*:

На четверо розкопати,

Розсипать могили!

Ряд. 49 — в *Альб. Сулієва*: Чого вони там шукають?

а в *Прим.* до *Пр. К.*: Чого ж вони там шукають?

Ряд. 50 — тільки в *Прим.* до *Пр. К.*: І що заховали?

Ряд. 51 — в *Прим.* до *Пр. К.*: Старі батьки? Ех, якби ж то,

а в *Коп. Макс*: Старі батьки? От, як би то,

Ряд. 52 — в *Коп. Макс.*:

Якби знайшли те, що там схоронили,

у *Льв. К.* та *Пр. К.*:

Якби то знайти те,

Що там поховали,

а в *Прим.* до *Пр. К.*:

Якби були знали,

Що там заховали,

Ряд. 53 — в *Лейпц. вид.*, *Льв. К.* та *Пр. К.* два рядки:

Не плакали б діти,

Мати б не ридала...

а в *Прим.* до *Пр. К.*:

Не плакали б діти,

Матір не тужила б!

Ряд. 47-53 — в *Альб. Сулієва* III-ко був поправив, але потім зовсім їх закреслив олівцем.¹⁾

Стор. 12. **Чигирини**. Уперше видруковано в „Вечерницях“ (Львів, 1863, ч. 11, стор. 81–82). Ів. Франко в „Кобзарі“ вид. Наук. Т-ва ім. Ш-ка, т. I (1908), помилувався, кажучи, що там „сеї поемки не було“. Були ще (крім автогр. (II) два автографі, з яких пішли тексти: 1) „Вечери“ та *Льв. К.* 67 р., 2) *Кож. К.* та *Пр. К.* У „Вечери“, а особливо у *Льв. К.* багато очевидних перекручень, яких не подаємо. У *Льв. К.* заголовок „Чигирини“, а у Драгоманова (*Жен. вид.* 78 р. та 90 р., ряд. 1 та 39): „Чигирине, Чигирине!“ (бо назва поезії „Чигирини“). Це довірливі зміни.

Ряд. 8 — тільки в *Льв. К.*: Дніпро за спхам.

Ряд. 12 — тільки в „Вечери“: Старче [а „малосиллий“ нема].

Ряд. 15 — тільки в „Вечери“:

Де ти стояв [„Чого стояв“ нема]

Ряд. 17 — тільки Дом. в *Кобз. 1908 р.* зробив контамінацію:

За що ж боролось ми з панамми?

Взяв „панамп“ з рядка 18 з *Кож. К.* та *Пр. К.*

Ряд. 18 — в „Вечери“ та *Льв. К.*:

За що ми різались з ордами?

¹⁾ На жаль тих поправок В. Доманицький (Петерб. Кобзарь 1908 р., стор. 619) не подав.

а в *Кож. К.*, *Пр. К.* та *Жен. вид.* 78 і 90 рр.:

За що ж ми різались з панам и?

Ряд. 20 — так і у *Льв. К.*; в *Кож. К.*, *Пр. К.* та обох *Жен. вид.*:

Т а т а р с ь к і ребра?... Засівали,

Ряд. 23 — невідомо, як в автографі: чи „уродило“, чи „уродилось“, бо *ЕН* подає за автографом „уродилось“ (так було й у *Льв. К.* 67 р. та в „*Вечерн.*“), а в *ЛМ-і 33 р.* „уродило“ (ліпше) „Уродилось“ — мабуть довільна поправка М. Новицького. Приймаємо „уродило“ за Дорошкевичем, бо якщо це й конектура, то слухна: у Ш-ка переважає форма „уродити“ в такому сенсі, як тут.

Ряд. 36 — так і в *Кож. К.*; в *Пр. К.* та в обох *Жен. вид.*:

На неокраїнім крвлі.

Перший звернув увагу на це місце Дорошкевич. В автогр. *ДП*: — „неокрасним“ (неокраєнім), себто безмежним, безкраїм. Інше значення має „неокраїнпй“ (необтягий). Треба друкувати, як у нас, бо така форма у Ш-ка, і вона дає зовсім інший образ.

Ряд. 41 — в „*Вечерн.*“: П р о с л а в е с и с т е п п с и н і („Прослав“ помплькове), а в *Льв. К.*: Прослав еси степи сині.

Ряд. 45 — в *Пр. К.* та в обох *Жен. вид.*: П о к п т і і н е д о л ю д к и; в *Кож. К.* цього рядка та ряд. 46-го немає, бо його не пропустила б рос. цензура.

Ряд. 46 — в „*Вечерн.*“, *Льв. К.* та інших давніших виданнях:

П о р о с т у т ь — гетьманп.

Ряд. 51 — тільки в „*Вечерн.*“, та *Льв. К.*:

Н е р в і т ь д у ш у, н е п а л і т е [мабуть, довільне].

Ряд. 57 — тільки в „*Вечерн.*“: Н о в и й л е м і ш і ч е р е с л а.

Ряд. 62 — у „*Вечерн.*“ цього рядка немає.

Ряд. 73 — тільки в „*Вечерн.*“ та *Льв. К.*:

І б а р в і н о к р о з і в і ю т ь с я [маб., довільне].

Ряд. 75 — у „*Вечерн.*“, *Льв. К.* та інш. давніших виданнях:

М о є с л о в о т п х е, с у м н е.

Рядків 83-86 — в *Кож. К.* немає з огляду на цензуру.

Стор. 15. **Сова.** Надруковано вперше в „Новій Громаді“ 1906 р. кн. X. З листів кн. В. Репніної знаємо, що вона мала теж автограф „Сови“, але невідомо, де він. Варіантів нема. Я. Забіла зле переписав текст („Нов Гром.“), а дещо й нові текстологи по-різному відчптують та друкують. З огляду на це робимо такі заваги:

Ряд. 9 — так у *рук. ДП*: за „*Нов. Гр-ою*“ друкували:

П о ш л и т о б і М а т і р Б о ж а

Задержуємо Шевченкову форму „Матер“. бо матір у нього — це звичайна матір, а Божя — Матер. У нього так завжди.

Ряд 10 — „благодати“ римується з „дати“. Та й взагалі в молитвах — це звичайна ц.-сл форма; так і друкуємо. Інші приймають сучасний правопис.

Ряд. 37 — тільки в *К. ЛМ-у*: У ч е р в о н и х ч е р е в п и с а х. Тут розходження між *ЛМ-ом 33 р.* та *ЕН*. Мабуть, в автографі

„черевиках“, бо так прочитав і Забіла, так подає й *ЛІМ* 1934 р. Ряд. 43 — так в автографі; за „*Новою Гром.*“ друкували:

А я, син у, на покуті

Це помилка переписувача.

Ряд. 57 — так в автографі. Доманицький зробив:

Чп є ж т а к а на сім світі.

Ряд. 67 — тільки в *К. ЛІМ-у* 33 р.:

Кохалася мати з сином

Це, очевидно, помилка або недогляд.

Ряд. 99 — Доманицький хибно надрукував:

Верба при долині.

Ряд. 175 — в *рук. ДІІ* цього вірша немає; заповняємо цей часат, ідучи за Франком, і беремо відповідне місце з „*Послання*“ (2-й ряд.).

Ряд. 204 — Забіла зле прочитав, і так пішло:

Та на шлях той не далекий

Ряд. 232 — Доманицький довільно виправив:

В день лазила по смітниках,

Хоча так ліпше, але це довільна зміна.

Ряд. 234 — з „*Нов. Гром.*“ пішло було:

Промовляла, — то синові

Стор. 23. **Дівичіі ночі.** Надруковано вперше з *автогр. ДІІ* у „*Новій Гром.*“ 1906 р., кн. X. Інших текстів нема. В „*Кобзарі*“ *ЛІМ-у* 33 р. помилкова дата 1.V, а не 18.V, як треба.

Стор. 25. **Сон.** В *автогр. ДІІ* є підзаголовок „Комедія“, що його перед виходом видання *ЄН* (1927) цілком довільно виклдали всі редактори, починаючи від В. Доманицького. Вперше видрукував „Сон“ окремою книжечкою К. Клімкович у Львові (1865 р.). Були ще автографи або виправлені Ш-ком копії, з яких надруковано такі тексти: 1) *Клімковича* (цей самий текст, але з помилками, передрукував *Льв. К.* 67 р.); 2) текст, з якого взяли варіанти видавці *Прим. Пр. К.*, один з найраніших текстів; 3) осн. текст *Пр. К.*; 4) текст *рукоп. збірки Л. Немчиужнікова* (зшиток 3-й); цей текст власноручно поправив Ш-ко, і він мало різниться від того, що в *Пр. К.*; 5) *копія М. Максимовича* (лише до рядка 119 вкл.), списана теж з якогось одмінного автографу; 6) *копія Богданенка* — з якогось автографу, дуже близького щодо тексту до основи редакції (*ДІІ*), отже один із найраніших текстів; 7) *копія Гр. Честахівського* (Черн. Муз.) — лише до 328 ряд. вкл.; близька до тексту *Льв. К.*; 8) текст, що дав варіанти для *Кож. К.*, де з цензурних причин уміщено цю поезію не всю, під заголовком: „Частина із поем“.

Явних помилок та перекручень із різних згаданих вище текстів не наводимо. Відміни в них такі:

Ряд. 6 — лише в *Коп. Макс.*:

Чп нема України

що в контексті не має сенсу. Мабуть помилка переписувача.

Ряд. 12 — лише в *Прим. до Пр. К.*:

Точить ніж на брата

Ряд. 15 — в *К. ЛІМ-у 1933 р.* (мабуть, помилково):

Як кішечка підкрадається.

Якщо так і в автографі, то треба було поправити так.
як у нас, бо так і в *ЛІМ-і 1934 р.*

Ряд. 25 — так тільки в *рук. ДП*; в усіх інших текстах:

Та так з його сердешного

Ряд. 35 — так і в *Прим. до Пр. К.*; в інших текстах:

На сім світі бажаєте...

Думка поета тільки тут ясна: люди на землі (на сім світі) живуть у неволі, а просять Бога про рай на тім світі (себто по смерті). Тимчасом можна мати рай і на землі, аби тільки всі розуміли, що вони рівні й не мирилися з поневоленням (пор. рр. 39—40). „На сім світі“, якщо й пішло з автографів, то це була в них помилка Ш-ка. В найранішому автографі (*Прим. до Пр. К.*) бачимо теж „на тім“.

Ряд. 45 — так і в *Коп. Богд.*; в *Прим. Пр. К.* та в *Коп. Чест.*:

А вам нудно, жалкуєтесь!

В інших текстах: А вам нудно, жалкуєтесь.

Ряд. 54 — так скрізь; тільки в *К. ЄН.* (1927) М. Новицький, зле прочитавши *рук. ДП*, або зробивши невдалу й непотрібну конектуру, надрукував:

І жінки немає, —

О. Дорошкевич ствердив, що в *рук. Д. П.* виразно написано: „Не лає“.

Ряд. 58 — тільки в *Коп. Макс.*: Отак я ліг спати;

в усіх інших текстах: Отож я ліг і спати.

Ряд. 60 — тільки в *Коп. Макс.*: То хоч коти з гармати.

Ряд. 62 — так і в *вид. Клим., Льв. К.* та *Коп. Макс.*;

у *прим. до Пр. К.*: Та й сон же, сон, найпречудовний

В *Пр. К.* та *Коп. Жемчужн.*:

Та й сон же, сон, на прочуд дивний;

у *Коп. Богд.*:

Тай сон же, сон, найпричудливий [очев. перекр].

Ряд. 66 — лише в *Коп. Макс.*: Щоб позирнуть на тее диво.

Ряд. 67 — лише в *Льв. К.* та *Коп. Жемчужн.*: Так чорта здва.

Ряд. 68 — так в *Прим. Пр. К.*, в *Пр. К.* та *Коп. Жемчужн.*:

у *вид. Клим.* та *Льв. К.*: Дивлюсь: так буцім сова.

У *копіях Чест.*, *Макс.* та *Богд.*:

Дивлюсь: так буцім то сова.

Ряд. 77 — тільки в *Кож. К.*: Свої муки, свої люти

А в *Коп. Богд.*: Моє горе, моє люте

Ряд. 78 — лише в *Прим. Пр. К.* та *Коп. Богд.*:

В хмарі заховаю.

Ряд. 83 — так тільки в *рук. ДП*; в інших текстах:

на розмову тиху, сумну.

Ряд. 86 — так і в *Прим. до Пр. К.*; в інших текстах:

з чистою росою.

Тільки в *Кож. К.*: Чистою росою.

- Ряд. 90 — так і в *Кож. К.*; в інших текстах:
На ворога встануть.
- Ряд. 95 — так тільки в *рук. ДП*; в інших текстах:
Лечу, дивлюся — аж світає.
- Ряд. 99 — лише в *Коп. Честах.*:
Тихесенько вітрець віє.
- Ряд. 104 — Тільки в *Коп. Богд.*: Тополі на волі.
- Ряд. 105 — так і в *Коп. Богд.*; в інших текстах:
Стоять собі, мов сторожі.
- Ряд. 106 — в *Прим. до Пр. К., в Кож. К., Пр. К. та Коп. Жемчужн.*: Розмовляють в полі.
- Ряд. 107 — так і в *Прим. до Пр. К. та Коп. Богд.*; в *Коп. Макс.*:
І все то те, вся Україна.
- В інших текстах: І усе ж те, вся країна.
- Ряд. 110 — так і в *Прим. до Пр. К. та Коп. Богд.*; в інших текстах: Рясною росою.
- Ряд. 111 — так і в *Прим. до Пр. К. та Коп. Богд.*; в інших текстах: Вмивається, красується.
- Ряд. 113 — тільки в *Прим. до Пр. К.*: І нема тому загину, а в *Кож. К.*: І нема йому почину.
- Ряд. 116 — так і в *вид. Климк., у Льв. К. та копіях Макс та Богдан.*; в інших текстах: А ні розруйнує.
- Ряд. 117 — тільки в *Кож. К.*: Душе моя убогая [так виглядає весь рядок].
- Ряд. 118 — так і в *Кож. К.*; в інших текстах:
Чого ж ти сумуєш?
- Рядка 120 в *Кож. К.* немає.
- Ряд. 123 — лише в *Коп. Честах.*:
Поглянь, подивися, а я полечу.
- Ряд. 127 — так і в *Коп. Богд.*; в інших текстах:
Он глянь, — у тім раю, що ти покидаєш
- Ряд. 128 — в *Кож. К., Пр. К. та в Коп. Жемчужн.*:
Латану свитину з каліки здіймають.
- Ряд. 130 — так тільки в *вид. Климк., Льв. К. та Коп. Жемчужн.*; в інших текстах:
Панят недорослих. А он розпинають
У *Кож. К.* тільки: Панят недорослих... (кінець рядка та рядки 131—133 з огляду на цензуру пропущено).
- Ряд. 133 — тільки в *вид. Климк. та Льв. К.*:
Єдину дитину в війську оддають.
- Ряд. 134 — тільки в *Кож. К.*: А там поїдтинню.
- Ряд. 135 — так тільки в *рук. ДП*; в інших текстах:
Опухла дитина голодная мре.
- ЛІМ 1934 р.* дає по „дитина“ лише протинку, а *ЛІМ 1934 р.* не дає жадного знаку. Ясно, що перед „голоднее“ безумовно треба дати більшу павзу (, —).
- Ряд. 137 — тільки в *Кож. К.*: А там... а там... очі, очі!
- Ряд. 143 — тільки в *Кож. К.*: Батько й матір одцурались.
- Ряд. 144 — тільки в *Кож. К.*: Чужі не приймають,

а в *Коп. Богд.*: Чужі не пускають.

Ряд. 147 — так тільки в *Кож. К.* та *Коп. Богд.*; в інших текстах помилково: з двадцятого, недолюдок

Ряд. 151 — тільки в *Коп. Богд.*: Може бачить, та помага

Ряд. 171 — так і в *вид. Клим.* та в *Льв. К.*; в інших текстах:

Нехай знову рига змія,

Це місце неясне. Дивись інтерпретації в т. V. Друкуємо, як в автографі *ДП*, за *ЄН* та *ЛІМ-ом 33 р.* та *34 р.*, але непевні, чи по „змії“ є в автографі протинка.

Ряд. 175 → так тільки в *рук. ДП*; в інших текстах:

А тимчасом пошукаю.

Ряд. 177 — тільки в *Коп. Богд.*:

Лечу я знов по-над землею —

Ряд. 185 — в *вид. Климк., Льв. К.* та *Пр. К.*:

Кругом гори та болота [відміна сумнівна].

Ряд. 186 — так в *ДП*; в інших текстах:

Туман, туман та пустота

в *вид. Климк.* та *Льв. К.* цього рядка немає.

Ряд. 194 — лише в *Коп. Богд.*: В степу заночую

Ряд. 195 — лише в *Коп. Богд.*: А поки ви дознаєтесь

Ряд. 196 — так і в *Коп. Богд.*; в інш. текстах:

Що ще єсть країна

Ряд. 201 — лише в *Коп. Богд.*: Під землею. Подивився:

Ряд. 211 — так і в *копіях Чесгах.* та *Богд.*; в *Пр. К.*:

В муку душу закували;

в інших текстах: В мені душу закували

Ряд. 213 — так і в *вид. Климк.* та у *Льв. К.*; в *Коп. Богд.*:

І мов тую чорну галич,

в інших текстах: І ганячи силу [явна помилка]

Ряд. 215-216 — так і в *Прим.* до *Пр. К.* та *Коп. Богд.*; в інш. текстах:

За що — не знаю, а карають

І тяжко карають!

Ряд. 217 — так і в *Коп. Богд.*; в інш. текстах:

А коли я спокутую

Ряд. 221 — так і у *Льв. К.* та *Коп. Богд.*; в інш. текстах:

Мов із темної домовини [пом. переписувача].

Ряд. 224 — так і в *Прим.* до *Пр. К.*; в інш. текстах:

То не вмерлі, не зариті

Ряд. 225 — так і в *вид. Климк.* та в *Льв. К.*; в інш. текстах:

Не чуда ідуть просити

Ряд. 227 — в *рукоп. ДП* виглядає так:

В кайдани за л и т і;

так це надрукував М. Новицький (*ЄН*), так прочитав і Дорошкевич (*К. ЛІМ-у 33*), але тому, що в усіх інш. текстах: „В кайданах за б и т і“, — ми виправляємо очевидну Ш-кову помилку в *рук. ДП* і друкуємо: за [б] и т і. У *ЄН* та *Кобзаря ЛІМ-у (33 р. й 34 р.)* редактори цієї конектури не зробили. Робимо її вперше.

Ряд. 234 — лише в *вид. Климк.* та *Льв. К.*:

От де злодій штемпований
[мабуть самовільна поправка].

Ряд. 236 — так і в *Коп. Богд.*; в інших текстах:

От розбійник катований
Ряд. 242 — лише в *Прим.* до *Пр. К.*:

Цар Всевишній, цар волі, цар

Ряд. 246-47 — так лише в *рук. ДП*; в інш. текстах:

Раз добром на лпте серце
В вік не прохолоне!

Ряд. 250-252 — так тільки в *рук. ДП*; в інш. текстах:

Кому ж ти їх, друже, кому передав?

Чи може навіки в серці заховав?

Ой, не ховай, брате! Розсип їх, розкидай!

Ряд. 253 — так і в *Прим.* до *Пр. К.*, в *вид. Климк.* та *Льв. К.*; в інших текстах:

Зійдуть і ростимуть і вийдуть з їх люди

Ряд. 259 — тільки в *Коп. Богд.*: Дивлюсь: хаті по-над шляхами (ліпший варіант, бо в інш. текстах треба читати хати).

Ряд. 260 — це місце викликало сумніви. В автографі так, як у нас („та городи“ і т. д.). В *Коп. Богд.*:

То города з стома церквами;
в усіх інших текстах:

То город із стома церквами.

Але про город (Петербург) — мова далі в рядках 265—267 („далі гляжу“). Проте переписувачі автографів „Сну“, мабуть, самі робили тут конектуру: з „городи“ — „город“. *Коп. Богд.*, що походить від одного з найраніших автографів, теж дає форму множини: „города“ (русицизм переписувача: у Ш-ка а й и дуже схожі), а не „город“. М. Новицький в *ЄН* поправив „та“ на „то“. Цю конектуру можна б іще прийняти, але „городи“ треба залишити.

Ряд. 261 — так і *Коп. Богдан.*, в інших текстах:

А в городі, мов журавлі,

Ряд. 263-265 — лише в *Коп. Богдан.*:

Не на годовані, не в буті

Та ще й кайданами окуті

Муштруються. Ще далі гляну

Ряд. 267-269 — лише в *Коп. Богдан.*:

На багновищі город мріє

І хмарою над ним чорніє

Туман холодний... Долітаю

Ряд. 270 — так і в *Коп. Богд.*; в усіх інших текстах:

То город без краю.

Ряд. 271-273 — лаше в *Коп. Богд.*:

Чи то він турецький?

Чи то він німецький?

А може то, що і московський!

Ряд. 279 — так лише в *рук. ДП*; в інших текстах:

Аж злякався.. Ура! Ура!

- Ряд. 281 — в *Коп. Жемчужн.*:
Цу-цу, скажені! Схаменіться!
- Ряд. 288 — лише в *Вид. Клилк.* та *Льв. К.*:
Вотъ, видишь — палати?...
- Ряд. 289 — так і в *копіях Честар.* та *Богд.*; в інш. текстах:
Штовхаюся, а землячок
- Ряд. 291 — так лише в *рук. ДП*; в інших текстах:
З цинковими гудзиками.
- Ряд. 292-301 — діалог із „землячком“ дуже тяжко передати однаковою транскрипцією, бо „землячок“ говорить мішаним московсько-українським жаргоном. Робимо свою спробу. В усіх трьох використаних нами виданнях, де взято за осн. текст *рук. ДП*, цей діалог передано невдало.
- Ряд. 292 — так лише в *рук. ДП*; в інших текстах:
„Гдѣ ты здѣсь узялся?“
- Ряд. 293 — так лише в *рук. ДП*; в інших текстах:
„З України“. — Да какъ же ты
И гаварить не вмѣеш
- Ряд. 296 — так лише в *рук. ДП*; в інших текстах:
Говорить я вмію,
- Ряд. 298 — так лише в *рук. ДП*; в інших текстах:
Я всѣ входы знаю;
- Ряд. 299 — так лише в *рук. ДП*; в інших текстах:
Я здѣсь служу; колы хочешь
- Ряд. 301 — так лише в *рук. ДП*; в інших текстах:
Ввести тебя. Только знаешь
- Ряд. 314 — так лише в *рук. ДП*; в інших текстах:
Жіночка небога
- Ряд. 317 — так лише в *рук. ДП* та в *Прим. до Пр. К.*:
Та не на добре сердешна;
в *коп. Жемчуж.* та *Богд.*: Та ще й на лихо сердешна;
в інших текстах: Та ще на лихо сердешна.
- Ряд. 318 — лише в *Прим. до Пр. К.*: Трясе головою
- Ряд. 322 — так лише в *рук. ДП*; в інших текстах:
Тебе, цяцю, й разу,
а *вид. Клилк.*: Тебе, цяцю, з роду,
- Ряд. 329 — так і в *Коп. Богд.*; в інших текстах:
За панами панства, панства
- Ряд. 330 — так лише в *рук. ДП*; в інших текстах:
У сріблі та златі!
- Ряд. 337 — лише в *вид. Клилк.* та *Льв. К.*:
Благовольять хоч маменьку (самов. поправка).
- Ряд. 343 — лише в *Жен. вид.* 1890 р.: А чудо-цариця
- Ряд. 344 — лише в *Коп. Богд.*: Мов та чапля на болоті,
- Ряд. 350 — лише в *рук. ДП*; в інших текстах:
Об отечестві, здається
- Ряд. 352 — так лише в *рук. ДП*; в інших текстах:
Та об муштрах ще новіших
- Ряд. 378 — так лише в *рук. ДП*; в інших текстах:
По кутках стогнали

Ряд. 383 — так лише в *рук. ДП*; в *Прим.* до *Пр. К.* та *Кон. Богд.*:

Там ніч — як день. Дивуюся:

В інш. текстах: Там ніч — як день. Дивлюся я:

Ряд. 385 — лише в *Кон. Богд.*: Все по-над тихою рікою

Ряд. 386 — так і в *вид. Климк.* та *Льв. К.*; в інших текстах:

А берег обшитий

Ряд. 387 — так лише в *рук. ДП*; в *вид. Климк., Льв. К.* та

Кон. Жемчужн.: Весь камінням. Дивуюся: в *Пр. К.*:

Увесь камінем. Дивуюся [очев.: Увесь каменем. Дивлюся].

Ряд. 392 — так і в *Кон. Богд.*; в *Прим.* до *Пр. К.*:

Пропало людської:

в інших текстах (так і в *ЄН* помилково): Полито людської

Ряд. 397 — лише в *Прим.* до *Пр. К.*:

І дзвонарі тельнякають

а в *вид. Климк.,* та *Льв. К.*:

І дзпгарки тельнякають

[самовільні перерібки].

Ряд. 398 — лише в *вид. Климк.* та *Льв. К.*:

Ось я повертаюсь

Ряд. 411 — лише в *вид. Климк.* та *Льв. К.*:

Що на скелі написано:

(чи не самовільна поправка?)

Ряд. 413 — так лише в *рук. ДП*; в інших текстах:

Таке диво поставила

Ряд. 417 — лише в *Кон. Жемчужн.*: А вторая заковала

Ряд. 434 — так і в *Кон. Богд.*; в інших текстах:

У столицю з козаками

Ряд. 436 — так лише в *рук. ДП*; в інших текстах:

О, Боже мій милосердний

Ряд. 438-439 — так тільки в *рук. ДП*; в інших текстах:

Царю проклятий, несний.

Гаспиде лукавий!

Ряд. 442 — так лише в *рук. ДП*; в інших текстах:

Благородними кістками

Ряд. 443 — лише в *вид. Климк.* та *Льв. К.*:

Поставив столиці [довільне]

Ряд. 449 — так і в *Прим.* до *Пр. К.* та *Кон. Богд.*; в інших текстах:

І Бог не розсудить

Ряд. 463 — так в *Пр. К., Кон. Жемчужн.* та *Богд.*; в *Прим.* до *Пр. К.*:

а в *вид. Климк.* та *Льв. К.*: Скажи, Боже милій

Ряд. 466 — так і в *Кон. Богд.*; в *вид. Климк., Льв. К.* та *Прим.* до *Пр. К.*:

Синє небо; а в тій хмарі

В інших текстах: Синє море; а в тій хмарі

Ряд. 468-471 — лише в *Кон. Богд.*:

То не хмара, — білі птахи

Хмарою спустились

Над царем тим мусяжковим

І ваголоспи:

Безперечно цей варіант дає право зробити тут конектуру що відповідала б текстові *Кон. Богд.*, бо за іншими текстами (як і в нас за *рук. ДІІ*) виходить, що одна пташка „криє... небо“, і спускається „хмарою“. Проте робити її не відважуємось.

Ряд. 480 — так і в *Кон. Богд.*; в інших текстах:

Та порізав із шкур наших

Ряд. 484-485 — лише в *вид. Клилик.* та *Льв. К.*:

В новій рясі. Подивися ж:

Церкви і палати!

Ряд. 491 — так лише в *рук. ДІІ*; в інших текстах

Так, аж страшно стало

Ряд. 509 — друге „з“ вставляємо.

Ряд. 511 — так і в *Кон. Богд.*; в інших текстах:

Де-де поглядають

Ряд. 512 — лише в *вид. Клилик.* та *Льв. К.*:

По-московськи так і чешуть;

в інших текстах:

По-московськи так і ріжуть.

Задержуємо Шевченкову форму: „по-московській“.

Ряд. 515 — лише в *рук. ДІІ*; в інших текстах:

Цвенькати не вчили

Ряд. 516 — так лише в *рук. ДІІ*; в інших текстах:

По-німецьки, а то тепер

Ряд. 517 — так лише в *рук. ДІІ*; в інших текстах:

І кнеси в чорнилі!

Ряд. 520 — так і в *Прим. до Пр. К.* та *Кон. Богд.*; в інших текстах:

В німецьких нетлицях

Підкреслюємо, що лише *рук. ДІІ* дає добрий текст (пор. образ „квіти“ в р. 524).

Ряд. 528 — так лише в *рук. ДІІ*; в *Прим. до Пр. К.* та *Кон. Богд.*:

Заглушені. Плач, Україно;

в інших текстах: Замучені!.. Плач, Україно,

Ряд. 535 — так лише в *рук. ДІІ*; в інших текстах:

Та понадувалась

Ряд. 537 — так лише в *рук. ДІІ*; в інших текстах:

Косо поглядала

Ряд. 540 — в *рук. ДІІ*: медвідь; Ш-ко часто вживає цієї форми; це справа не правописного порядку, а мовного, а тому змінити цю форму не вільно, як зробили в *БІІ*; в інших текстах: ведмідь [Чи не виправлене?].

Ряд. 548 — так і в *вид. Клилик.*, *Льв. К.* та *Кон. Богд.*; в інших текстах: Він випучив баньки з лоба.

Ряд. 549-550 — лише в *вид. Клилик.* та *Льв. К.*:

І всі затруспись,

Що остались. Мов скажений

Ряд. 552 — так і в *вид. Клилик.*, *Льв. К.* та *Кон. Жемчужн.*; в інших текстах:

І ті в землю. Він на дрібних,

Ряд. 554-555 — лише в *вид. Клилик.*, *Льв. К.* та *Кон. Жемч.*:

Він до челяді сунеться

Доманицький до свого контамінованого тексту взяв це „сунеться“. Тимчасом в інших текстах це місце виглядало так (м. ін. і в *Пр. К.*):

Він до челяді — і челядь,
І челядь пропала.

В автографі *ДП* це перше підкреслене „і челядь“ (р. 554) Ш-ко приписав десь пізніше: очевидно, шукав перед тим іншого трьохскладового виразу, щоб тричі не повторити слова „челядь“. М. Новицький не взяв до рядка 554 цього „і челядь“ (приписаного Ш-ком пізніше з боку). Дорошкевич обвинувачує Сушкевича, що він зробив цю „безграмотну конектуру“: „сунеться“ у *Льв. К. 67 р.* Обвинувачення — неслухне: „сунеться“ фігурує вже у *Львів. вид. „Сну“ 65 р.* (Климковича), а до того ж це „сунеться“ зовсім не неграмотне, і можливо, що навіть автентичного походження (Сушкевич цієї форми, як галичанин, певно й не знав: наголос „сунеться“).

Ряд. 556 — лише в *вид. Климк. та Льв. К.*:

До москалів, — і москалі

Ряд. 557 — так лише в *рук. ДП*; в *вид. Климк., Льв. К. та Коп. Богд.*: Тільки застогнали;

в інш. текстах: Тяжко застогнали

Ряд. 558 — лише в *Коп. Богд.*:

Пішли в землю. Диво, диво

Ряд. 562 — в інших текстах: „ведмедик“.

Ряд. 565 — в інших текстах: „ведмежа“.

Ряд. 567 — лише в *Пр. К.*: Я як засміявся!

Ряд. 568 — так і в *Коп. Богд.*; в *вид. Климк.*: Він почув — та як зикне! в *Льв. К.*: Він почув се, — та як зикне!

Це Сушкевич додав „се“ зам. пропущеного Климковичем „і“; в інших текстах: Він і почув, та як гикне, —

Ряд. 569 — лише в *Коп. Богд.*:

Я й перелякався.

Ряд. 575 — так і в *вид. Климк. та Льв. К.*; в інших текстах:

Брати мої милі

Ряд. 576 — так і *Коп. Богд.*; у *вид. Климк. та в Льв. К.*:

Що не своє розказую.

в інших текстах: Що не своє розказував.

Стор. 42. „Хустина“. Пісню цю Ш-ко, мабуть, написав для „Назара Стодолі“, але до рукопису 1844 р. цієї пісні не вписав, відклавши це, як працю механічну. Можливо теж, що перша її редакція була російською мовою, отже скомпоновано її ще 1842 р. (пор. т. VI, стор. 60 та прим. на стор. 292—293). Крім автографу *ДП*, були ще 1) автограф, з якого походять тексти, видруковані в альманаху „Луна“ (Київ 1881) та, мабуть, і *котиля Кониського*, з якої надруковано цю поезію в Львівському „Сьвіті“ (1881, ч. 6); 2) автограф, з якого походить текст *котиї*, що належала *В. Науменкові*, й яку вкористав Доманицький.

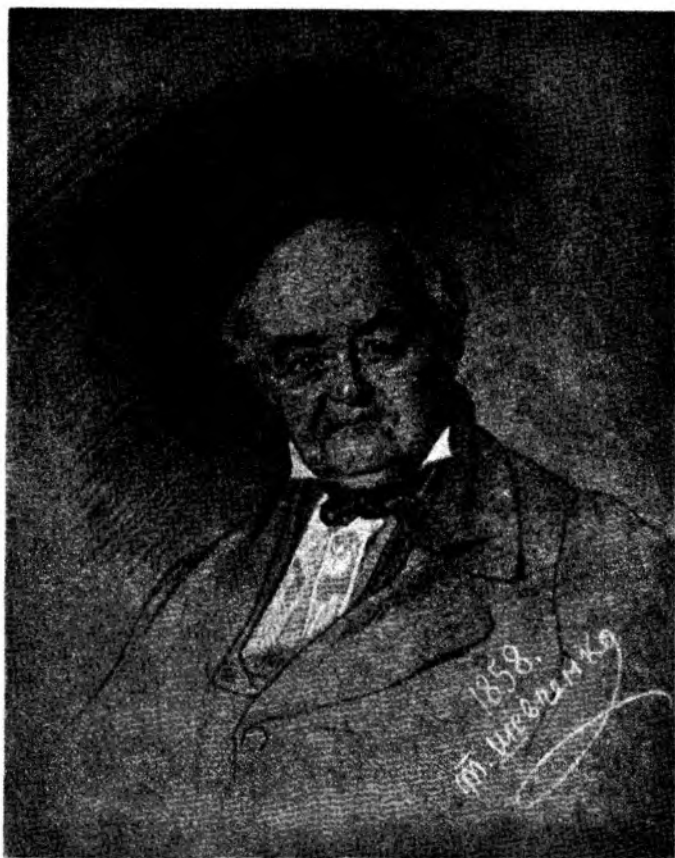
- Ряд. 2 — так і в *Коп. Наум.*; в „*Луні*“ та *Коп. Кон.*:
На шовк заробляла.
- Ряд. 5 — тільки в „*Луні*“: Хустиночко мережана.
- Ряд. 11-14 в „*Луні*“ та в *копіях Кон. і Наум.* йдуть після
Рядків 15—18.
- Ряд. 16 — тільки в *К. ЛІМ-у 33 р.*: За дружиною похожаю.
(очев. друк. помилка).
- Ряд. 20 — так і *Коп. Наум.*; в „*Луні*“ та в *Коп. Кон.*:
І в віконце поглядала.
- Ряд. 24 — в *ЄН*: з чужим добрим; Дорошкевич прочитав:
„з чужим добром“ (так і в інших текстах). Може в *ЄН* ко-
нектурна? В *ЛІМ-і 33 та 34 р.*: „добром“. Друкуємо так.
- Ряд. 29 — так і в *Коп. Наум.*; в „*Луні*“ та в *Коп. Кон.*:
Як доля чужая?
- Ряд. 33 — тільки в *Коп. Наум.*: У степи не знаю?
- Ряд. 39 — тільки в „*Луні*“: Багачі купили...
- Ряд. 40 — тільки *Коп. Наум.*: Може лівчигу без мене
- Ряд. 41 — так і *Коп. Наум.*; в „*Луні*“ та в *Коп. Кон.*:
З іншим одружили?
- Ряд. 42 — так і в *Коп. Наум.*; в „*Луні*“ та *Коп. Кон.*:
Навчи ж мене, доле,
- Ряд. 46 — так і в *Коп. Наум.*; в „*Луні*“ та *Коп. Кон.*:
Ой заплакав сивий пугач
- Ряд. 52 — так і в *Коп. Наум.*, а в „*Луні*“:
Та повезім товариша (в *Коп. Кон.* „повезем“).
- Ряд. 55 так і в *Коп. Кон.*; в *Коп. Наум.*: Ворожки питали;
В „*Луні*“: Й ворожок питали.
- Рядків 58-59 немає в „*Луні*“ та в *Коп. Кон.*
- Ряд. 61 — тільки в *Коп. Наум.* (помилково):
Того за ніч звалила
- Ряд. 62 — так і в *Коп. Наум.*, а в „*Луні*“ та в *Коп. Кон.*:
Чи то люди наробили
- Ряд. 67 — так і в *Коп. Наум.*; в „*Луні*“ та в *Коп. Кон.*:
Хоч свою побачить
- Ряд. 72 — так і в *Коп. Наум.*; в „*Луні*“ та в *Коп. Кон.*:
Та й розійшлись... як билина
- Ряд. 74 — так і в *Коп. Наум.*; в „*Луні*“ та в *Коп. Кон.*:
Пішов козак з сього світу
- Ряд. 82 — так і в *Коп. Наум.*; в „*Луні*“ та в *Коп. Кон.*:
А дівчина у черницях

Стор. 45. **Чого мені тяжко, чого мені нудно?**

Уперше надруковано в „*Основі*“ 1861 р., кн. III, ст. 4. Крім
автографу ДП, був ще якийсь, з якого походить текст
„*Основи*“ та *Пр. К.* 1876 р. В ньому одна відміна:

Ряд. 7 — Невкрите, голодне... а люд навесний

Стор. 46. **М. С. Щепкину.** Звичайний заголовок цього
твору — „*Пустка*“. Пішло це від „*Основи*“ (1861 р., кн. I), де цю
поезію вперше видруковано з *автографу*, що його мав Щеп-
кин. Сам Ш-ко дивувався, почувши, що Щепкин має його твір

Портрет М. С. Шепкіна. Чорний і білий олівець. 1858

під таким заголовком (пор. у т. X „Журнал“, 10. II 58 р.), і не пам'ятав такого твору. Ясно, що Щепкин сам дав цю назву цій поезії, скресливши в копіях, що їх списував для друзів, підпис Ш-ка, а з заголовку — своє ім'я. Зробив це, боючись відповідальності за розповсюдження творів засланого поета й обвинувачень за те, що з ним у близьких відносинах. В автографі Щепкина такі відміни:

Ряд. 6 — Хату руйнувати,

Ряд. 11 — Цілющою, живучою —

Ряд. 13-17 — Може вернеться в некриту

Пустку змувати,

І укрис і нагрів

Погорілу хату.

І вимете, і вимие.

Ряд. 21 — Може ще раз пожурюся,

Рядків 25-28 — в „Основі“ немає.

Стор. 47. **Гоголю**. Видруковано вперше в Лейпц. вид. 59 р. під заголовком „Думка“ з копії хронологічно близької нашому основному текстові. Крім автографу ДП, було ще кілька: 1) з якого пішов текст „Основи“ (той самий текст передруковано в Льв. К. 67 р. та I т. Пр. К. (стор. 196); у Льв. К. дещо перекручено; 2) автогр., від якого пішов текст II тому Пр. К. (заголовок „Думка“, стор. 75); 3) автограф, з якого списані копії: а) в Альб. Сулієва та б) М. Лазаревського. Копію Сулієва Ш-ко сам поправив (це остання редакція твору). Копія Лазаревського має одне перекручене слово (ряд. 14). Заголовок друкували „Н. В. Гоголю“, „Н. Гоголю“. В автографі ДП тільки „Гоголю“.

Ряд. 1 — тільки в Коп. Лаз:

За думкою думка роєм вилітає: [мабуть довільна зміна].

Ряд. 4 — так і в Лейпц. вид.; в „Основі“, Льв. К. та Пр. К. т. I:

У самому серці — і ніхто не бачить

В Альб. Сулієва, Коп. Лаз. та Пр. К. т. II:

У самого серця, може й Бог не бачить

Ряд. 14 — в „Основі“, Льв. К. та Пр. К. т. I:

Болиголов брате!

В Лейпц. вид. перекручено: Богплова, брате!

В Пр. К. т. II: Нічого, мій брате!

В Альб. Сулієва: Бурян, мабуть, брате! [власнор.

поправка Ш-ка, а було так, як у Коп. Лаз., де бачимо перекручене: Богослове — брате!]

Ряд. 15-26 — в „Основі“ та Льв. К. нема („Основа“ викинула їх з причин цензурних).

Ряд. 18 — лише в Пр. К. т. II: Рідної дитини.

Ряд. 20 — лише в Лейпц. вид.:

За волю Країни; [мабуть, довільне].

Ряд. 22 — лише в Лейпц. вид.: Та й продасть в різниці [тсж].

Ряд. 28 — в „Основі“, Льв. К., Альб. Сулієва та Коп. Лаз.:

Сміятись та плакати

Стор. 48. **Не завидуй багатому.** Уперше надруковано в „*Основи*“ (1861 р., кн. III, ст. 2) з якогось другого автографу. Був ще автограф, що належав п. Орловій. Копію з нього мав Ол. Маркевич (Див. ЗНТШ, т. LIV). Відміни в „*Основи*“:

Ряд. 2 — Багатий не має

Ряд. 11-13 — Що він кровю та сльозами

Вплле на забаву;

І молоді як зійдуться.

Ряд. 15 — Як у раю. — а дивнися:

Ряд. 19 — Нема раю на всім світі, —

Ряд. 20 — Хіба що на небі?...; в *К. Лім-у 33 р.*, що також має за основний текст *рук. ДП*, мабуть друкарська помилка:

Та й нема на небі. [в *ЄП* та *К. ЛІМ-у 34 р.*, як у нас.]

Стор. 49. **Не женися на багатій.** Уперше надруковано в „*Основи*“ (1861 р., кн. III, ст. 2). Був теж автограф, що з нього копію мав О. Маркевич — *ibid.*). Відміни супроти *рук. ДП* такі:

Ряд. 9-10 Та ніхто не розважає,

Ніхто не питає:

Ряд. 12 — Сам про тебе знаєш.

Ряд. 15 — Брешуть люди, — легше плакати,

Хата батьків Т. Шевченка, 1843 р. (олівець).

Стор. 50. **Сліпий**. В 1858-60 рр. Ш-ко, роздобувши десь копію цього твору, а може й свою власну чернетку або подарований давніше комусь автограф, ґрунтовно переробив цю поему. Цю пізнішу редакцію під назвою „Невольник“ друкували по всіх „Кобзарях“ аж до 1925 р., коли вперше опублікували її в ранній редакції („Сліпий“) з рукопису ДП пп. Айзеншток і Плевако в редактованому ними виданні: Поезії „Кобзар“ (хоч назву „Сліпий“ через непорозуміння вважали за пізнішу). Так її видруковано і в *ЄН* (1927). В „Кобзарях“ *ЛІМ-у* 33 р. та 34 р. — теж (в останньому заголовок пізніший). Пізнішу редакцію — поему „Невольник“ друкуємо в томі V. Варіяптів до першої редакції нема ніяких. В Доманицький порівняв обидві редакції ще в своєму „Розсліді“ „К. Ст.“ 1906 та окремо — К. 1907.

Стор. 70. **Великий Лях**. Крім автографу ДП, були ще такі: 1) Автограф, з якого походить текст, що з нього використано варіанти у *Прим.* до *Пр. К.* (т. II); це, на нашу думку — перша редакція; 2) автограф, з якого походить осн. текст *Пр. К.*; теж давніший за автогр. ДП. Між обома цими текстами дуже незначні різниці; 3) автограф, з якого походять поправки, внесені М. Драгомановим до тексту, взятого з *Пр. К.* Поправки ті Драгоманов узяв з матеріялів редакції *Пр. К.*, яка мала копію або й автограф Ш-ка, що належали М. С. Щербакові; 4) автограф, з якого походить текст *Льв. К.* 67 р.; цей текст мало чим різниться від тексту *рук. ДП*; більшість відмін — самовільні поправки редакторів.

Ряд. 3 — так і в *Жен. вид.*; в *Пр. К.*:

На похилившемусь хресті [перекручене!]

Ряд. 5 — так і в *Жен. вид.* та в *Прим.* до *Пр. К.*; в *Пр. К.*:

Ми пташки-душі, а не люди!

Ряд. 9 — так і в *Жен. вид.*; в *Пр. К.* цього рядка немає.

Ряд. 11 — в *Пр. К.* та *Жен. вид.*:

Тоді їх в рай ми повпускаєм

Ряд. 12 — так і в *Жен. вид.*; в *Пр. К.*:

Як все москаль порозбирає [сумнівне!]

Ряд. 15 — в *Пр. К.* та *Жен. вид.*:

Як була я молодою [перекручене!]

Ряд. 16 — так і в *Пр. К.* та *Жен. вид.*; в *Прим.* до *Пр. К.*:

То Пр'иською звалась

Ряд. 17 — в *Пр. К.* та *Жен. вид.*: Я отутечки й родилась

Ряд. 18 — так і *Пр. К.*; в *Жен. вид.*: Тут а й виростала

Ряд. 21 — в *Пр. К.*: З т и м Юрусем гетьманченком;

в *варіанті Паум.*(?) та *Жен. вид.*: І з Юрусем гетьманченком;
в *ЄН* Новицький напрукував:

І з т и м Юрасем гетьманенком;

В *Кобзарях ЛІМ-у* 33 р. та 34 р. „Юрусем“, а „т и м“ немає. Очевидно, так в автографі.

Ряд. 22 — так і в *Жен. вид.*; *Пр. К.*: У піжмурки граюсь;

Ряд. 24 — так і в *Жен. вид.*; в *Пр. К.*:

То й кликне в будинок...

Ряд. 25 — в *К. ЛІМ-у 33 р.*: Он де клуня; а там мені
В усіх інших виданнях: Он-де клуня; отам мені
Ми друкуємо вперше: (Он, — де клуня!), бо контекст каже
нам тільки так розуміти це місце. Так це місце зрозуміли
й редактори *ЛІМ-у 34 р.* (але у них гірша інтерпункція:
Он, де клуня:).

Ряд. 29 — в *Пр. К.*: А до гетьмана, як придуть;
в *Жен. вид.*: До гетьмана ж як придуть

Ряд. 32 — так і в *Жен. вид.*; в *Пр. К.*: Одягнусь, обуюсь

Ряд. 38 — в *Пр. К.* та *Жен. вид.*: Любили й кохали

Ряд. 42 — в усіх виданнях (і в *ЄН*): Та й ще чорнобрива!
Дорошкевич (*ЛІМ-у 33 р.* та *34 р.*) за *рук. ДІІ* дають такий
порядок слів, як у нас.

Ряд. 45 — лише в *Пр. К.*: А у мене, як на тебе ж

Ряд. 46 — в *Пр. К.* та *Жен. вид.*: І рушники ткались.

Ряд. 53 — в *Пр. К.*: Запустила і висохла,

а в *Жен. вид.*: Засунулась і висохла,

Ряд. 54 — лише в *Пр. К.*: А я все витаю!..

Ряд. 55 — в *Пр. К.* та *Жен. вид.*:

Дивлюся: гетьман з старшиною...

Ряд. 57 — лише в *Пр. К.*: Та вповні шлях перейшла їм;

Ряд. 61 — в *Пр. К.* та *Жен. вид.*: І вже ледві я не ледві

Ряд. 67 — так і в *Пр. К.* та *Жен. вид.*; *вар. Наум.(?)*:

Тою проклятою водою!

В *ЄН* та обох Кобзарях *ЛІМ-у*: Тію клятою водою! Так
в автогр., але у *ІІІ-ка* скрізь і завжди „тою“, а тому ми цю
випадкову форму заміняємо нормальною.

Ряд. 69 — лише в *Пр. К.*: От за що мене сестриці,

Ряд. 72 — : А, мене, мої сестриці,

Ряд. 73 — в *Пр. К.*: За те не пускають, а в *Жен. вид.*:

За те не пустили

Ряд. 78 — в *Пр. К.*: Я була ще недолюдком, [очевидне
перекручення!] в *Жен. вид.*: Я була ще недоліток,

Ряд. 82 — лише в *Пр. К.*: І старого і малого

Ряд. 85 — в *Пр. К.* та *Жен. вид.*: У самих палаток [перекр.]

Ряд. 92 — лише в *Пр. К.*: Од матері неживою.

Ряд. 95 — в *рукон. ДІІ* „Копітана“. Так і друкуємо цю
освячену народньою етимологією форму. Лише Айзеншток
і Плевако поправили на літературне „Капітана“.

Ряд. 97-98 — лише в *Пр. К.*: Москалям на зрище: [перекр.]

На силу я заховалась

Ряд. 100 — в *Пр. К.* та *Жен. вид.*: Одна тільки і осталась;

Ряд. 102 — лише в *Пр. К.*: І в ту хату поставили

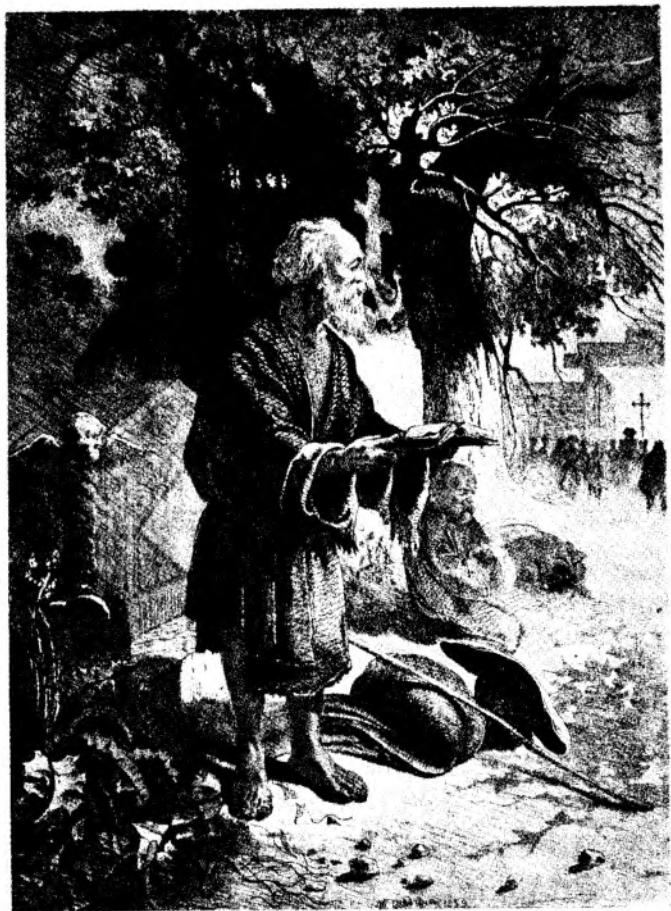
Ряд. 104-105 — в *Пр. К.* та *Жен. вид.*:

Як вертався зпід Полтави.

Я йшла за водою

Ряд. 106 — так і в *Прим.* до *Пр. К.*; в *Пр. К.*:

Повз хатину, а він мені

Жебрак на кладовищі. Офорт-акватинта. 1850

а в *Жен. вид.*: Повз хатою, а він мені
Ряд. 108 — лише в *Жен. вид.*: Звелів — коня напоїти, —
Ряд. 110 — в *Пр. К.* та *Жен. вид.*:

Я й не знала, що я тяжко,

Ряд. 112 — в *Пр. К.* та *Жен. вид.*:

Ледве я дійшла до хати,

Ряд. 114 — так в *Жен. вид.*; в *Пр. К.*:

Цар поїхав в Московщину,

а в *Прим.* до *Пр. К.*:

На порозі, як цар вийшов,

Ряд. 115 — тут ми робимо конектуру, бо в автографі „поховали“ (бабуся); те „поховала“ маємо й у *Пр. К.* та *Жен. вид.*. В *ЛІМ-і* (33 р. та 34 р.) „поховали“ (так і в *Прим.* до *Пр. К.*). Але затримувати цю автентичну форму — тут педантизм, бо слідом про ту саму бабуся: „осталась“, „привітала“, „вмерла“ і т. д.

Ряд. 118 — лише в *Пр. К.*: Та, що й мене привітала

Ряд. 120-121 — в *Пр. К.* — немає.

Ряд. 121 — в *Жен. вид.*: І зогліла в хаті,

Ряд. 125 — лише в *Пр. К.*: І сволок хрещатий

Ряд. 128 — лише в *Пр. К.*: Й байраками козацькими

Ряд. 130 — в *Пр. К.* та *Жен. вид.*: А за що мене карають

Ряд. 137 — лише в *Жен. вид.*: А я в Києві родилась

Ряд. 139 — лише в *Пр. К.*: Мене мати несповиту

Ряд. 142 — лише в *Жен. вид.*: В Київ по Дніпрові

Ряд. 143 — лише в *Пр. К.*: А я з матір'ю сиділа

Ряд. 150-153 так і в *Прим.* до *Пр. К.* та в *Жен. вид.*; в *Пр. К.* такі рядки:

... і показала

На галеру золотую:

„Он глянь лиш“, сказала:

„Мов будинок пливе!“... А в галері

Ряд. 154 — так і всюди; лише в *К. ЛІМ-у* 1934 р.: Князі і всі сили, як це пропонував Дорошкевич в „Принципах організації тексту“... Це — непорозуміння: дійсно Шевченко однаково писав: „сили“ і для означення „сили“, і „сіли“, але за тим, що тут „сили“ (реліг. термін за аналогією), промовляє не лише синтактична структура контексту, а й інше, цілком аналогічне, місце „Вельможі і сили“.

Ряд. 155 — в усіх давніших виданнях (і навіть в *ЄН*):

Воеводи... а між ними. Але в автографі „и“ (і).

Ряд. 163 — в *Пр. К.* та *Жен. вид.*: За що мене на митарства

Ряд. 166 — лише в *Пр. К.*: Що цариця тая —

Ряд. 168 — лише в *Прим.* до *Пр. К.*: Львичище! [Чи там одне це слово в цьому рядку, чи за ним ще й „вовчиця“, — редактор *Пр. К.* не сказав].

Ряд. 170 — *Пр. К.*: Смеркається. Полетіли.

В *ЄН*: полетімо а в *ЛІМ-ах*: полетимо. Вибираємо „полетімо“, бо цю форму оправдує контекст. Очевидно, у Ш-ка

„полетимо“, що можна читати на обидва способи [„і“ Ш-ко: рідко коли вживав].

Ряд. 171 — так і в *Прим.* до *Пр. К.* та *Жен. вид.*; в *Пр. К.*
Ночувати в пушу [непевне!]

Ряд. 173 — лише в *Жен. вид.*: Виднійш буде й чутно.

Ряд. 174 — лише в *Пр. К.*:

Сховалися білесенько [перекручене].

Ряд. 175 — в *Пр. К.* та *Жен. вид.*: У ліс полетіли

Ряд. 176 — так і в *Жен. вид.*; в *Пр. К.*

І в кусточку на дубочку

а в *Прим.* до *Пр. К.*:

І на гілонці на дубі

[власноручна Ш-кова поправка]

Ряд. 186 — в *Пр. К.*: Та три злоті з Радзивилом,

а в *Жен. вид.*: Да три злоті з Радзивилом

Ряд. 187 — в *Пр. К.* та *Жен. вид.*:

Та з Потоцьким пропшла

Ряд. 189-191 — так і в *Коп. Жемчужн.*; у *Льв. К.*, *Пр. К.* та *Жен. вид.*:

Через міст іде чорт

А коза по воді... [в *Пр. К.*: І коза по воді]

Буть біді! будь біді!

[українізували самовільно й непотрібно].

Ряд. 200 — лише в *Прим.* до *Пр. К.*:

Аж поки лихом поросли [перекручене].

Ряд. 207 — в *Льв. К.*: Ї є чим розговітись.

В *Пр. К.*: Ї є чим поживитись.

а в *Жен. вид.*: Є чим розговітсья.

Ряд. 209 — так і в *Жен. вид.*; в *Льв. К.*:

Є чим поживитсья,

а в *Пр. К.*: Є на що дивитсья,

Ряд. 212-213 — в *Льв. К.*: Є сестриця много:

Три укази накаркала

в *Пр. К.* та *Жен. вид.*: Є, сестриці много!

Три укази накаркала

Ряд. 216 — в *Льв. К.* та *Жен. вид.*: На яку се? на ковану?

в *Пр. К.*: На яку ще? на ковану?

Ряд. 219 — в *Льв. К.* та *Пр. К.*:

Та шість тисяч в одній верстві

в *Жен. вид.*: Та шість тисяч в одній версті

[українізоване самовільно].

Ряд. 230 — лише в *Пр. К.*: Що розлили річку крови

Ряд. 232 — в *Льв. К.*, *Пр. К.* та *Жен. вид.*:

Свою шляхту, та вже й годі,

Ряд. 233 — лише в *Пр. К.*: То вже запанілись?

Ряд. 238 — лише в *Льв. К.*: А зась вам питати мене!

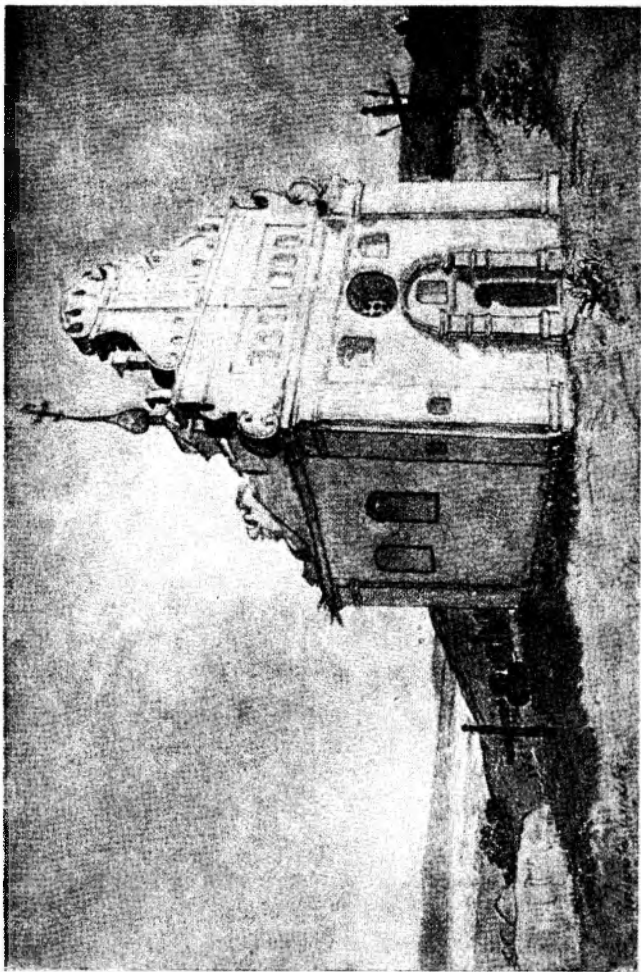
[перероблене самовільно].

Ряд. 242 — лише в *Льв. К.*: Дивись яка! Карамзина,

Ряд. 245 — в *Льв. К.* та *Жен. вид.*: Цитьте, недоріки!

а в *Пр. К.*: Дзус вам, недоріки!

- Ряд. 249 — лише в *Пр. К.*: Оце яка недотика!
 Ряд. 254 — в усіх інших виданнях:
     Упнялась би ти без мене
 Ряд. 258 — в усіх інших виданнях:
     А про тебе щебетуху
 Ряд. 260 — в усіх інших виданнях:
     А з вільними козаками
 Ряд. 266 — в *Льв. К.* та *Жен. вид.*:
     От, от я їх поховала
 а в *Пр. К.*: От-от я їх поканала.
 Ряд. 268 — лише в *Пр. К.*: З Мазепою приблудю.
 Ряд. 269 — лише в *Пр. К.*: Та й тоді творилось!
 Ряд. 270 — в інш. виданнях: Виростаю, як згадаю;
 Ряд. 277 — в інш. виданнях: Наспала бурти
 Ряд. 286 — в *Льв. К.* та *Жен. вид.*: Мати Божа у Іржавці
 а в *Пр. К.*: Матір Божа у Іржавці
 Ряд. 290 — в *Льв. К.*: Стъ Татарпномъ помутпла,
 в *Пр. К.*: З Татарами послужила [очевидно перекручене!]
 в *Жен. вид.*: З Татарами помутпла, [ніби зукраїнізоване!]
 Ряд. 291 — у всіх інших виданнях:
     З Мучителем покутила [теж!]
 Ряд. 292 — Так і в *Льв. К.*; в *Пр. К.* та *Жен. вид.*:
     З Петрухою пошла,
 Ряд. 293 — в *Льв. К.*: Та й Німцям запродала!
 в *Пр. К.*: 2 рядки: Та все Німцям продала,
     Та все Німцям продала!
 а в *Жен. вид.*: Та й Русь Німцям продала,
     Та й Русь Німцям продала!
 Ряд. 295 — так і в *Жен. вид.*; в *Льв. К.*:
     Да ти добре натворила!
 а в *Пр. К.*: Та й ти добре наробила:
 Ряд. 296 — лише в *Пр. К.*: Так козаків закріпила
 Ряд. 297 — в *Пр. К.* та *Жен. вид.*: У німецькій кайдани
 Ряд. 306-307 — лише в *Пр. К.*: Уже й Січ їх біснувата
     Німотою поросла;
 Ряд. 312-313 — лише в *Пр. К.*: Що Москалі з козаками
     В Україні діють.
 Ряд. 314 — так і в *Пр. К.*; в *Льв. К.*:
     Оце указ надрукують:
 а в *Жен. вид.*: От-от указ надрукують:
 Ряд. 318 — лише в *Пр. К.*: Тепер заходились
 Ряд. 322-323 — лише в *Жен. вид.*:
     Все забрали любесенько [сумнівне!]
     Та й лихий їх знає
 Ряд. 326 — в *Льв. К.* та *Жен. вид.*:
     Трошки б, трошки підождали,
 а в *Пр. К.*: Трошки-трошки підождали-б
 Ряд. 328-329 — лише в *Пр. К.*: Тоді б собі дві руїни
     Разом розкопали.
 Ряд. 332 — лише в *Льв. К.*: Щоб на Льох дивитись?

Богданова церква в Суботові. Акварель. 1845—46

- Ряд. 335 — лише в *Льв. К.*: Два дива творитись:
 Ряд. 337 — лише в *Льв. К.*: Родитись близнята:
 Ряд. 340 — в усіх інших виданнях:
     Другий... оце вже наш!..
- Ряд. 342 лише в *Пр. К.*: Він вже в череві кусає...
 Ряд. 346 — лише в *Пр. К.*: Усе добро поплюндрує,
 Ряд. 355-356 — в інших виданнях:
     Я золотом розтопленням
     Залью йому очі! [ніби зукраїнізоване].
- Ряд. 358 — так і в *Льв. К.*; в *Пр. К.*:
     Ні, він клятий недовірок
 а в *Жен. вид.*: А він клятий недовірок
 Ряд. 362 — лише в *Жен. вид.*: Скрутю йому руки.
 Ряд. 364 — лише в *Льв. К.*: А я зберу з всього світу
 Ряд. 367 — лише в *К. ЛІМ-у 1933 р.*:
     Ні, сестрице, не так треба
 [мабуть помилково], бо в *ЄН* та *ЛІМ-і 1934 р.*: „сестриці“.
 Ряд. 371 — лише в *Пр. К.*: Он бачите: над Чигрином
 Ряд. 373 — лише в *Пр. К.*: Понад Дніпром і Тясмином
 Ряд. 376 — в *Льв. К.* та *Жен. вид.*: Гора в Чигирині?
 Ряд. 377-378 — в *Пр. К.*: І радіє на рідинах
     Певна Україна!
 а в *Жен. вид.*: О! сміється і радіє
     Уся Україна!
- Ряд. 382 — лише в *Льв. К.*: Обох будуть звати.
 Ряд. 392 — в *Льв. К.* та *Жен. вид.*: За мною.
 Ряд. 404 — в *Льв. К.* та *Жен. вид.*:
     Мов би для них те сідало
 а в *Пр. К.*: Мов би для їх те сідало
 Ряд. 411 — в *Льв. К.* та *Жен. вид.*: Ти б то кажеш,
 Ряд. 419 — в *Пр. К.* та *Жен. вид.*: Та москалі, та сідало:
 Так теж в *ЄН*, але в *К. ЛІМ-у 1933 р.* і *1934 р.*: сідала“; очев.,
 так і в автографі.
 Ряд. 423-424 — лише в *Пр. К.*:
     Бо чутно єсть, що цар хоче
     Весь мир полонити.
- Ряд. 426 — так і в *Льв. К.*; в *Пр. К.*:
     А може ще й так. Так на чорта ж
 а в *Жен. вид.*: А може й так. Та на чорта ж
 Ряд. 429 — лише в *Пр. К.*: Що хмари достанеш,
 Ряд. 430 — в *Льв. К.*, *Пр. К.* та *Жен. вид.*: Як ізлізти.
 а в *Прим.* до *Пр. К.*: Як підскочиш.
 Ряд. 432 — так і в *Льв. К.*; в *Пр. К.* та *Жен. вид.*:
     Так отже ж що!
 Ряд. 435 — лише в *Льв. К.*: Та дивитись будуть
 Ряд. 439 — лише в *Пр. К.*: Та нічого не знаєте!
 Ряд. 441 — в *Льв. К.* та *Жен. вид.*: Ті фігури от для чого:
 а в *Пр. К.*: Ті хвігури от для того
 Ряд. 445 — в усіх інших виданнях:
     Що скрізь отам за Тясмином.

- Ряд 447 — в *Пр. К.* та *Жен. вид.*: Чорт-зна що провадиш!
- Ряд 456 — лише в *Льв. К.*: Посідали. А хто братця
- Ряд 457 — лише в *Пр. К.*: Співають про Богдана?
- Ряд 459 — лише в *Пр. К.*: Я співаю і про Красні,
- Ряд 466 — в *Льв. К.*: Базар людей насходилось
в *Пр. К.*: Базар людей насходився
а в *Жен. вид.*: Базар людей посходилось,
- Ряд 467 — лише в *Прим.* до *Пр. К.*:
І поживи не трохи! [мабуть перекручене].
- Ряд 468 — в *Пр. К.* цього рядка нема.
- Ряд 473-475 — так і в *Льв. К.*; в *Пр. К.* лише 1 рядок:
Ляжмо трохи спати.
- в *Прим.* до *Пр. К.* 2 рядки:
Краще полягаймо, та виспимось.
День великий; ще будем співати.
- а в *Жен. вид.*: Лучче полягаймо
Та виспимось. День великий
Ще будем співати.
- Ряд 476 — в *Льв. К.* та *Жен. вид.* — цього рядка нема.
- Ряд 477-478 — в *Пр. К.*: І я кажу. — Обісіє
Ще й у день співати
- в *Льв. К.* та *Жен. вид.* цих рядків нема.
- Ряд 483 — так і в *Льв. К.*; в *Пр. К.* та *Жен. вид.*:
Копають день, копають другий
- Ряд 487 — в *Льв. К.* та *Жен. вид.*: Поставили калавури.
А в *Пр. К.*: Поставили караули.
- Ряд 495 — в інших виданнях:
Вірній діло!... Розламали, [українізоване!]
- Ряд 498 — лише в *Пр. К.*: І знов усміхнулись,
- Ряд 503 — в *Льв. К.* та *Жен. вид.*:
Якби в „форменних“, то б добре
- Ряд 505 — лише в *Пр. К.*: Кому небудь... А справник
- Ряд 508 — в *Льв. К.* та *Жен. вид.*: А він ще трудився
а в *Пр. К.*: А він то трудився:
- Ряд 510 — в *Льв. К.*: Та й дурнем убрався!
в *Пр. К.*: Та дурня й добрався; [сумнівне!]
а в *Жен. вид.*: Та дурнем убрався;
- Ряд 513 — лише в *Пр. К.*: У москалі загатив бп
- Ряд 518 — в інш. виданнях: По-московськи лає
- Ряд 519-520 — лише в *Пр. К.*:
І весь народ, І на старців
Отих покликає:
- Ряд 531-532 — лише в *Прим.* до *Пр. К.* 1 рядок:
Випарили по-московськи;
далі йде в *Пр. К.* та *Прим.* до *Пр. К.* рядок, якого нема
в інших текстах: Боже правий!...
- Ряд 533 — в *Пр. К.* та *Жен. вид.*:
Отак то льох і Богдан той
- Ряд 538 — в *Пр. К.*: Ще й не дошукались.
а в *Прим.* до *Пр. К.*: Ще й не докопались.

Баюнта хата. Ойгон, 1813

Стор. 86. **Стоїть в селі Суботіві...** Цю поезію, як окремий твір, видруковано 1861 р. у львівському часописі „*Dziennik Literacki*“ (ч. 62, ст. 495-96). Усталюємо це вперше, бо досі вважали, що перводрук — у ч. 7 „*Основи*“ 1862 р. Цікаво підкреслити, що надруковано її в „*Dzienniku*“ в польській транскрипції. Умістив її там, правдоподібно, Павлин Свенціцький. В обох згаданих часописах названо цю поезію „Суботів“. В *Пр. К.* назва „Могила Богданова“. В *автографі ДП* назви нема ніякої. Кониський в *Копії Жемчужникова* бачив назву „Суботів“. Хоч Ш-ко з тої копії і не скреслив цієї назви, все таки є поважні підстави думати, що це не окрема поезія, а епілог до „Великого Льоху“. На таку думку наводить той факт, що поезія „Великий Льох“ — єдина з „Трьох літ“, під якою нема дати, а під поезією, традиційно званою „Суботів“, що йде безпосередньо за „Великим Льохом“ і не має назви, дата стоїть. Крім того можна її уважати за епілог до „Льоху“ також і з огляду на зміст. Підтверджує це й ритміка цієї поезії: вона така сама, як і „Вел. Льоху“. Додамо, що Ш-ко за життя свого, по повероті з заслання, не міг роздобути навіть копії „Великого Льоху“: ні в одній з рукописних збірок його приятелів (58—60 рр.) цієї поезії нема. Вони десь роздобули лише її кінець і до нього приклали назву „Суботів“. Як епілог, ця поезія має й самостійний зміст, і назва ця цілком до неї підходить. У кожному разі даємо тут її текст без назви, бо репродукуємо автограф, в якому її нема. Так зробили й редактори тексту в виданнях *ЛІМ-у 33 р.* та *34 р.*

Крім *автографу ДП*, були ще такі: 1) *автограф*, що належав якийсь п. Орловій; з нього списав *копію* Олексій Маркевич (див. *ЗНТШ*, т. IV *Miscellanea*, стор. 6); Доманицький називав цю копію — копією Наукового Т-ва; автограф цей — сучасний рукописові *ДП* (дуже незначні відміни). Помилки переписувача в цій копії дуже легко виділити; в цій копії назви „Суботів“ немає; 2) *автограф*, що з нього мав *копію Жемчужников*; цю копію виправив Ш-ко десь 58-60 р.; 3) Комусь належав ще якийсь *автограф* 40-х років, до якого ведуть нас *тексти „Dziennik-a Literackogo“* й „*Вечерниць*“ (1862, ч. 39).

Редакція „*Основи*“ мала, здається, *копію Жемчужн. Льв. К. 67 р.* та *Пр. К.* передрукували текст „*Основи*“ і навіть не заповнили *vacat-ів*, поданих у „*Вечерницях*“ (1862, ч. 39). Ряд. 5 — в усіх інш. давніших виданнях:

Ото церква Богданова:

Ряд. 10 — так і в „*Вечерн.*“; в інших текстах:

Не зовсім так сталося...

Рядків 11-12 — в „*Оси.*“, *Льв. К.* та *Пр. К.* з огляду на цензуру немає; ряд. 11 в *Коп. Жемчужн.*:

Москалики, що зустріли

Ряд. 13 — лише в *Коп. Маркев.*: Могили в се розривають

Ряд. 17 — в усіх інш. текстах: Що за труди не находять...

Ряд. 18 — лише в „*Dziennik-u*“: Отаке то, Богдане [помилка]. Рядків 19-20 в „*Оси.*“ немає з огляду на цензуру, немає й у *Льв. К.* та *Пр. К.*, бо вони передруковували з „*Основи*“. Ряд. 20 — в „*Вечерн.*“, як і в *Коп. Жемчужн.*:

Сироту В країну

Ряд. 21 — так і в „*Оси.*“, *Льв. К.*, *Пр. К.* та *Коп. Жемчужн.*; в „*Dziennik-u*“:

За то ж тобі така дяка! [мабуть довільне!]

а в „*Вечерн.*“: За те ж тобі така дяка!

а в *Коп. Маркевича*: За те ж тобі й така доля! [мабуть його помилка].

Ряд. 22 — в усіх інш. текстах: Церкву-домовину

Ряд. 26 — лише в *Коп. Маркевича*:

Ляхи задавила... [очевидно, його помилка].

Рядків 27-28 в „*Основи*“, *Льв. К.* та *Пр. К.* немає [цензура].

Ряд. 34 — лише в *К. ДВУ. 1925 р.* [Айзеншток-Плевако] та в *ЄН* не знати чому: Таки було й наше, бо в інш. перевірених за *рук. ДІІ* текстах — *К. ЛІМ-у 33 р.* та *34 р.*

Таки й було наше,

Ряд. 35 — так і в *Коп. Маркев.*; в інш. текстах:

А що ми тільки наймали

Ряд. 37 — так в „*Оси.*“, „*Вечерн.*“, *Льв. К.*, *Пр. К.* та *Коп. Жемчужн.*, а в „*Dziennik-u*“:

Та і іншим. Може справді!

[це самовільна поправка редакції]

а в *Коп. Маркев.*:

Та ляхам. А може й справді!

Ряд. 39 — так і в *Коп. Маркев.*; в інш. текстах:

Та сміються з України

Ряд. 41 — лише в *Коп. Маркев.*: Не смійтеся ж чужі люди!

Ряд. 42 — так у всіх виданнях, так і в *ЄН*; в обох *К. ЛІМ-у*: Церков-домовина (мабуть конектура з огляду на р. 5).

Рядки 47-48 — лише в „*Dziennik-u*“:

І погуляють на волі

Невольники діти [перекручення].

Стор. 88. **Наймичка.** Крім *рукопису ДІІ*, був ще *автограф*, з якого копію мала п. Надія Тарновська, — це, мабуть, був автограф першої редакції, пізніше трохи поправленої, коли Ш-ко переписував поему до зшитку „Три літа“. Крім того, в січні 1847 року Куліш або списав у Ш-ка копію „Наймички“, або дістав від нього власноручний автограф. Жінка Куліша згадує, що коли Ш-ко гостював у них на весіллі, то Куліш виправляв Ш-кове „писанечко про любу свою сестру, любиму Орину, що тоді кріпачкою була“ (Збірник „На споми 50-х роковин смерті Тараса Шевченка“, М. 1912, ст. 129). Сестра Ш-ка тут не при чому, але ім'я Орина (Ярина) веде нас до „Наймички“. Очевидно, Куліш давав тоді поради Шевченкові щодо тексту цієї поеми. В 1857 р. в т. II „Записокъ о Южной Руси“ Куліш уперше опублікував „Наймичку“, пишучи в передмові, що знайшов її текст в альбомі одної

української панни-хуторянки („хуторської барышни“), написаний жіночою рукою. Прізвипца поета Куліш не подав з мотивів конспіраційних: Ш-ко ще не був амнестований, і його творів не вільно було друкувати. Панну-хуторянку Куліш може й вигадав, але це не має значення. Факт, що він або хтось з його близьких зберіг текст цього твору. В 1907 році проф. Е. Карський знайшов серед рукописів О. Бодяньського в архіві Московського Т-ва Історії рукопис „Наймички“ І, прийнявши його за автограф Ш-ка, написав текстологічну студію („Русск. Филолог. Вѣстникъ“ 1907, т. LVII), в якій описав докладно знайдений рукопис. В. Доманицький ще в „Кобзарі“ 1908 р. (передмова) ствердив, що цей рукопис не Шевченків, але не знав, чий він. Не знають цього й сучасні совітські текстологи. Цей рукопис ілюструє наочно, як Куліш поправляв текст творів Ш-ка. Між цим текстом та тим, що його опублікував Куліш у „Запискахъ о Южной Руси“ є відміна, про що див. нижче. В „Кобзарі“ 60 р. „Наймичку“ передруковано з „Записокъ“ — іншого тексту Ш-ко не мав, але пізніше він в кількох місцях виправив текст *К. 60* (т. зв. *Кобзар Цвітковського*), викидаючи деякі Кулішеві поправки, а дещо й своє виправивши. Це третє автентичне джерело тексту „Наймички“. Первісний текст *К. 60 р.*, як і перводрук у „Зап. о Южн. Руси“, мають чимало відмін, внесених Кулішем. Не можна одначе категорично ствердити, чи в цьому тексті всі відміни від тексту *ДП* або *копії Н. Тарновської* — Кулішеві. Ш-ко міг Кулішеві подарувати або дати списати й інший якийсь автограф. Рукопис Куліша, на нашу думку, це ще стара, з 1847 р., спроба Куліша переробити „на краще“ текст „Наймички“. Сам Куліш від багатьох поправок в 1857 р. відмовився (пор. відміни до рр. 56-69). Навмисне ілюструємо це автотипіями з Кулішевого автографу.

Відміни в інших текстах такі:

Ряд. 5 — лише в *рук. Кул.*: Молодая молодиця

Ряд. 6 — „ „ : Щось до себе пригортає (але потім надписано: „до лоня“)

Ряд. 11 — в *К. 60, рук. Кул.* та *Зап. Ю. Р.*:

Отут серед лану?

Ряд. 19 — лише в *Коп. Тарн.*: Ні, не ховай!

Ряд. 29 — лише в *К. 60* та *Зап. Ю. Р.*: Я не буду знати

Ряд. 43 — „ в *рук. Кул.*: Там вдова ходила

Ряд. 48 — „ в *К. 60* та *Зап. Ю. Р.*:

В китаєчку новила.

Ряд. 50 — в *рук. Кул.* спершу на початку рядка стояло ще „Ой“

Ряд. 52 — в *К. 60* та *Зап. Ю. Р.*:

Ти, жовтенький пісок!

так і в *рук. Кул.*, де спершу на початку рядка теж було „Ой“ а в *К. ЛІМ-у 1933*, мабуть, помилково:

Ти жовтенесенький пісок!

Ряд. 54 — в *К. 60 р.* та *Зап. Ю. Р.*:

Іскунай, ісповий,

- так і в *рук. Кул.*, де спершу було: ісповивай
 Ряд. 55 — в *рук. Кул.* спершу було: І собою укривай
 Ряд. 56 — в *рук. Кул.*: Були собі — дід та баба
 Ряд. 61 — в *рук. Кул.*, *К. 60* та *Зан. Ю. Р.*:

Ще змалечку удвох ягнята пасли
 Ряд. 68 — в *К. 60* та *Зан. Ю. Р.*:

Та діточок у їх Біг-ма
 а в *рук. Кул.*: Та діточок у їх Бог-ма
 Рядки 56-69 Куліш спершу був так переробив на звичайний
 коломийковий вірш:

Були собі — дід та баба,
 Над ставом, у гаї,
 Жили собі на хуторі
 Старенькі обоє. —
 І худоби усякої
 Чимало надбали, —
 Та діточок Бог не дав,
 А смерть за плечима.

а потім привернув таку редакцію, як у нас, бо зрозумів, що
 тут у Ш-ка оригінальна ритміка народнього байкарського
 стилю (лише в р. 56 залишив: „Були“, а не „був“, як
 у Ш-ка).

Ряд. 73 — в *К. 60* та *Зан. Ю. Р.*:

Хто душу спомяне;
 так і в *рук. Кул.*, але цей рядок приписано опісля.
 Ряд. 76 — в *К. 60*, *Зан. Ю. Р.* та *рук. Кул.*:

І згадає дякуючи
 Ряд. 84 — в *рук. Кул.* спершу було:
 Чужим дітям, чужим людям
 Ряд. 87 — в *К. 60* та *Зан. Ю. Р.*:

На приємі в двох собі сиділи
 Це Кулішева ортографія (у Ш-ка — „привіба“).
 Ряд. 88 — в *рук. Кул.*: Гарненько у оліях сорочках
 Ряд. 89-90 — в *К. 60* та *Зан. Ю. Р.*:

Сіяло сонце в небесах;
 Ані хмариночки, та тихо,
 а Ш-ко 1860 р. в *К. Цвітк.* це поправив, як і в *рук. ДШ.*

Сіяло сонце, в небесах
 Ані хмариночки

а в *Коп. Тарн.* ряд. 90: Ані хмарочки та тихо
 Ряд. 92 — в *рук. Кул.*: Сховалося в серці лихо
 Ряд. 93 — в *К. 60* та *Зан. Ю. Р.*: Як звір у темнім гаї,
 а в *рук. Кул.*: Як звір в темнім гаї:
 Рядки 86-93 у *Куліша* спершу виглядали так:

Дід і баба у неділю
 На прпзьбі сиділи,
 Любувались світом Божим,
 Та Бога хвалили —
 Ані хмарочки на небі, —

- Так і в *рук. Кул.*, але раніше було: „новорушилось“, і в *Прим. Цвітк.* III-ко привернув це „новорушилось“
- Ряд. 106 — в *рук. Кул.* було спершу:
 Їм коней добре запряже
- Ряд. 107 — в *рук. Кул.* було спершу мабуть:
 А хто нас, Насте, заховав
- Ряд. 108 — в *К. 60, Зап. Ю. Р.* та *рук. Кул.*:
 Як помремо? — Бог знає,
 в *рук. Кул.* спершу було:
 Як помремо? — Її сама не знаю!
- в *К. Цвітк.* поправлено: Як помремо? — Сама не знаю!
- Ряд. 110 — в *К. 60* та *Зап. Ю. Р.*:
 Та аж сумно стало;
 так і в *рук. Кул.*, але раніше було: „нудно“
- Ряд. 113 — лише в *рук. Кул.*: Добра сього?... — „Тривай лишень“, але спершу було: „стривай“
- Ряд. 116 — так і в *К. 60* та *Зап. Ю. Р.*:
 ЄН друкує: Побіжим лиш!... Бачиш? [„лиш“ показує, що це — спосіб приказовий].
- В *рук. Кул.* спершу було: Біжи лишень... Бачиш
- Ряд. 120 — в *К. 60* та *Зап. Ю. Р.*: Мовчки зупинились
- Ряд. 123 — так і в *рук. Кул.*; в *К. 60* та *Зап. Ю. Р.*:
 Та й не туго, й новенько
- Ряд. 124 — лише в ЄН: Свितिною вкритє.
- Так, очевидно, в автографі (бо й у *ЛІМ-і 1934 р.*), але ми, орієнтуючись на р. 122, робимо конектуру. Так і в *ЛІМ-і 1933 р.*
- Ряд. 133 — *К. 60* та *Зап. Ю. Р.*: Манюсінькі... і замовкло;
 так і *рук. Кул.*, але раніше було: „манесенькі“, а в *Коп. Тарн.*: Малюсеньке... і замовкло
- Ряд. 136 — в *рук. Кул.* спершу було:
 Я казав! От бачиш [без „й“]
- Ряд. 140 — в *рук. Кул.* спершу було: Бач яке, невроку!
- Ряд. 141 — в „ „ „ „ Неси в хату, а я верхи
- Ряд. 147 — в „ „ „ „ З хати проганяє
- Ряд. 167 — в „ „ „ „ стояв після рядка 169.
- Ряд. 168 — в „ „ : На той хутор благодатний
- Ряд. 170 — так і в *рук. Кул.*, а в *Зап. Ю. Р.*:
 „А що ж?“ каже, „взьмим Насте“,
 а в *К. 60*: „А що ж?“ каже, „взьмим, Насте“.
- Ряд. 171 — в *Зап. Ю. Р.*: Візьмімо, Трохиме,
 в *К. 60*: Восьмімо, Трохиме,
 а в *рук. Кул.* Візьмемо, Трохиме, [поправлено із „озмем“]
- Ряд. 174 — в *рук. Кул.*: Хоча воно вже й підрісло [Кулішеве]
- Ряд. 176 — в *Коп. Тарн.*: Коло його пильнувати
- Ряд. 178 — в ЄН: „свою часточку“, так і в *ЛІМ-і 1934*;
 а в *ЛІМ-і 33 р.*, як у нас: „свого“. Отже не знати, що за автографом подане, а що — конектура. Обидві лекції добрі.
- Ряд. 185 — в *Коп. Тарн.* немає.
- Ряд. 188 — в *рук. Кул.* спершу було:
 Так от як хіба, небого

- Ряд. 189 — в *Зан. Ю. Р. та К. 60*: Ні, ти нас не знаєш!
- Ряд. 197 — в *рук. Кул.* спершу було: Рада така, весела,
- Ряд. 203 — в *Около дитини*
- Ряд. 206 — в *Зан. Ю. Р. та К. 60*: Головоньку йому зміє
а в *рук. Кул.*: І головку йому зміє (але спершу-було „голо-
воньку“)
- Ряд. 207 — в *рук. Кул.*: І сорочку білу
- Ряд. 222 — в *Зан. Ю. Р. та К. 60*: Чого наймичка сльозами,
так і в *рук. Кул.*, а спершу було: „Нащо наймичка“ і т. д.
- Ряд. 224 — в *Зан. Ю. Р. та К. 60*: Не зна Марко, чого вона,
так і в *рук. Кул.*, а спершу було: „Нащо вона“ і т. д.
- Ряд. 234 — в *Коп. Тарн.*: Вона чує в другій хаті
- Ряд. 239 — в *Зан. Ю. Р. та К. 60*: Ганну величає,
так і в *рук. Кул.*, а спершу було: „називає“
- Ряд. 244 — в *рук. Кул.*: І в хутор лихо завершило,
- Ряд. 251 — „ „ Із гаю темного вернулась [але спершу
було: „З-за гаю“]
- Ряд. 257 — „ „ „Кого б же тут?“ старий дума
- Ряд. 261 — „ „ Слать старостів: „Треба Марка
- Ряд. 265 — „ „ Запитались, порадилися
[але спершу було: „розпитали“]
- Ряд. 272 — в *Зан. Ю. Р.*: Що хоть за гетьмана, а в *К. 60*:
Що хоч за гетьмана
- Ряд. 281 — в *рук. Кул.*: Не дождала моя Настя!...
- Ряд. 293 — так і в *рук. Кул.*, але спершу було там:
З молодицями танцює,
як це є й у *Зан. Ю. Р. та К. 60*.
- Ряд. 295 — так і в *рук. Кул.*: в *Зан. Ю. Р. та К. 60*:
У двір закликає,
- Ряд. 299 — так і в *рук. Кул.*, але спершу там було:
Знай бігає, а самого, —
як це є й у *Зан. Ю. Р. та К. 60*.
- Ряд. 316 — в *рук. Кул.*: Сміяться будуть
- Ряд. 328 — в *Музикам роботи*
- Ряд. 330 — в *Зан. Ю. Р.*: Столи й лавки міють,
а в *К. 60*: Столи й лави міють
- Ряд. 337 — в *К. 60 Цвітк.*:
На молебствіє Варварі (поправка Ш-ка)
- Ряд. 340 — в *рук. Кул.*: Маркові купила [без „й“]
- Ряд. 342 — „ „ : Од Йвана святого
- Ряд. 347 — в *Коп. Тарн.*: І всім святам поклонилась
а в *рук. Кул.*: І всім святам помолившись
[зразу було: „поклонившись“]
- Ряд. 366 — в *Зан. Ю. Р. та К. 60*:
Трічи розтавала [„й“ пропущене]
- Ряд. 372 — в *рук. Кул.*: І молилась Богу
- Ряд. 373 — в *Зан. Ю. Р. та К. 60*:
Щоб швиденько верталася,
а в *Коп. Тарн.*: Щоб швиденько вернула.

Ряд. 375-376 — в *рук. Кул.*: Я ось сумно, ніби хату

Покинула мати

Ряд. 378 — в *рук. Кул.*: Опісля першої Трохим
а спершу було: „Та після“ як в *Зап. Ю. Р. та К. 60.*

Ряд. 380 — в *рук. Кул.*: В брилі на призьбі. Перед їм

Ряд. 381 — в *Зап. Ю. Р. та К. 60*: З собакою вничок грався

Ряд. 382 — в *рук. Кул.*: А внучка в юнку одяглася

Ряд. 383 — в *Зап. Ю. Р. та К. 60*:

У Катрину і ніби йшла

Ряд. 384 — в *рук. Кул.*: До діда в гості. Засміявся

Ряд. 391 — в „ „ : Е, сором, сором, ке пська мати!“

Ряд. 393 — в *Зап. Ю. Р. та К. 60*:

На двір. Побіг старий стрічати

Ряд. 394 — в *рук. Кул.*: З онучками свою Ганну

Ряд. 398 — в „ „ : спершу було: „додибала“,

як в *К. 60 Цвітк.* [останнє — поправка Ш-ка].

Ряд. 402 — в *К. ЛІМ-у 1933*: Колиб Марка хоч діждатися!

Ряд. 404 — так і в *Зап. Ю. Р.*; в *К. 60*:

І внучатам із клуночка,

як це було спершу і в *рук. Кул.*

Ряд. 405 — в *рук. Кул.*: Гостинця виймала

Ряд. 408 — в *Зап. Ю. Р. та К. 60*: Ориночці і червоний

а в *рук. Кул.*: Яриночці червоний

Ряд. 422 — в *рук. Кул.*: Пів бубличка!“ По шматочку

Ряд. 424 — в *Зап. Ю. Р. та К. 60*: Ввійшла в хату. Катерина

Ряд. 423 — в *К. 60 Цвітк.* поправка Ш-ка:

Стара Ганна — „Катерино!

[цю поправку взяли й до *Пр. К.*]; в *рук. Кул.*:

„Моя Ганна“, але спершу було „Стара“

Ряд. 441 — в *Зап. Ю. Р. та К. 60*: Не та вже я стала

Ряд. 443 — в *Зап. Ю. Р. та К. 60*: І на ноги встати.

Ряд. 444 — в *Коп. Тарн.*: Страшно, Катре, умирати

Ряд. 448 — в *Зап. Ю. Р. та К. 60*: Її маслосвятіє служили

Ряд. 451 — в *рук. Кул.*: Як убитий ходить, [спершу було
„мов“]

Ряд. 452 — в *К. 60 Цвітк.* Ш-ко поправив:

Катерина ж з болячої

Ряд. 462 — в *Зап. Ю. Р. та К. 60*: Чи ще Марко не приїхав?

Ряд. 463 — в *Коп. Тарн.*: Ох, коли б я знала

Рядків 468-69 — в *рук. Кул.* немає.

Ряд. 469 — *Коп. Тарн.*: Воли поганяє

Ряд. 478 — в *Зап. Ю. Р. та К. 60*: А діточкам черевички

Ряд. 490 — в „ „ „ „ : Чи чуєш ти, Катерино?

Ряд. 494 — в *К. 60 Цвітк.* Ш-ко виправив:

Слава Тобі, Христе-Боже!

Ряд. 503 — в *рук. Кул.*: Я так і байдуже! [а спершу було
„Я пак“]

Ряд. 508 — лише в *К. 60*: Воли батько; вона тебе

Ряд. 510 — в *Зап. Ю. Р. та К. 60*:

Ввійшов Марко в малу хату

Ряд. 511 — в *Зап. Ю. Р.* та *К. 60*: і став у порогу

Ряд. 525 — в *К. 60 Цвітк.* Ш-ко поправив:

Я...“ Та й зоніміла.

Ця поправка — доказ того, що не можна всюди педантично точно відтворювати автентичний Шевченків текст: тут це наївна правописна форма — аналогія до форм зосталась, зогрілась, зопсувати тощо, типових для керелівської говірки. Ясно, що треба писати *заніміла* (і етимологічно, і фонетично):

Ряд. 529 — в *Зап. Ю. Р.* та *К. 60*:

Сльози покотились [„й“ пропущене]

Ряд. 534-535 — в *Зап. Ю. Р.* та *К. 60*:

Та й замовкла... Зомлів Марко

Й земля задрижала.

в *Коп. Тарн.*: Тай замовкла... Марко хлипав

! земля дрожала.

в *рук. Кул.*: Та й замовкла. — Марко упав

Аж земля дрижала.

*Що снігом покотились
— бурасна мене, — а каранав
свєсть вкє вє курєт мамє!
Бурасна мене, мий хомоку!
Ся... а твоє мамє... —
Тя і замовкла. — Марко упав
Аж земля дрижала, —
Бурасна мене, — до мамє, —
А мамє вєст мамє*

*1845 г. Шевченко
Переклад*

П. Шевченко.

Кінець поеми „Наймичка“ в редакції П. Куліша — знімка з його рукопису.

(Пор. рр. 534-537 в тексті та в варіантах.)

Це зразок самовільної поправки Кулішевої, що псує образ, який хотів дати Шевченко. Земля „дрижала“ лише в Марковій уяві. Ш-ко пише „дрожала“ (як і „кровавий“). Форми

неправильні, але він їх часто використовував для асонансів, а в його рідній говірці вони існували.

Стор. 103. **Навказ.** Уперше видруковано в *Лейпц. вид. 59 р.* Крім рукопису ДП, були й інші автографи, до яких ведуть нас тексти: 1) *Лейпц. вид.* (дуже перекручений), 2) „*Вечерниць*“ 1863 р. ч. 13 та *Льв. К.* (різниці між ними д. незначні), 3) той, що з нього брали варіанти, вміщені в *Прим.* до *Пр. К.*, здається, — найраніший, 4) ост. текст *Пр. К.*, 5) текст копії *Богданенка*, 6) текст копії *Сулієва*, 7) копія *Мордовцева*, 8) *рукоп. нотатки Романчука*, списані з пам'яті(!); він знав ще якийсь текст; 9) дуже цінне джерело — виправлений особисто Ш-ком друкований текст, очевидно, *Лейпц. вид.* (належав *М. Лазаревському*; це остання автентична редакція твору; на жаль, В. Доманицький не використав цього тексту, а Франко, що його мав від Доманицького, подав лише кілька варіантів (у *К. 1908 р.*), 10) В. Доманицький мав ще якийсь текст, з якого взяв деякі варіанти до свого контамінованого тексту, але що то за текст, не знаємо. Ряд. 1 — так і в *Лейпц. вид.* та *Прим.* до *Пр. К.*; в інших давніших текстах: За горами гори хмарами повиті, Ряд. 5 — так і в *Лейпц. вид.*; в інш. текстах:

Що-день Божий довбе ребра,
Серце розбивав

Ряд. 9 — в *Лейпц. вид.* та *Коп. Богд.*: Вона знову оживає

Ряд. 10 — лише в *Коп. Богд.*: І силить ся знову

Ряд. 11 — лише в *рукоп. нот. Романчука*:

Не вмирає наша правда,

Ряд. 13 — лише в *рукоп. нот. Романчука* та *Лейпц. вид.*:

І неситий не вибере [перекручене!]

Ряд. 14 — лише в *Лейпц. вид.*: На дні моря — поля.

Ряд. 16 — лише в *Лейпц. вид.* та *Альб. Сулієва*:

І живого слова

Ряд. 19 — лише в *Прим.* до *Пр. К.*:

Не нам на суд з Тобою стати,

Ряд. 26 — в „*Вечерн.*“, *Льв. К.* та *Пр. К.*:

Коли ж вона прокиветься?

а в *Лейпц. вид.* зовсім перекручено:

Коли ж вони прокинуться?

Ряд. 27 — в *Лейпц. вид.*, „*Вечерн.*“, *Льв. К.* та *Пр. К.*:

Коли ж одпочити

Ряд. 28 — так і в *Прим.* до *Пр. К.* та *рук. нот. Романчука*.

В *Лейпц. вид.*, *Льв. К.* та *Пр. К.*:

Д а с и, Боже, утомленим

Ряд. 31 — в *Лейпц. вид.* та *Прим.* до *Пр. К.*:

І слову Твоєму

В „*Вечерн.*“, *Льв. К.*, *Пр. К.*, в *Коп. Богд.* та *альб. Сулієва*:

І слову живому:

а в *рук. ДП* було спершу: І слову і духу, але Ш-ко поправив, як у тексті.

Ряд. 34 — у всіх інших текстах:

Поклоняються всі язики

а в *Прим.* до *Пр. К.* 2 рядки:

Поклоняються всі народи,

Поклоняються всі язики

Ряд. 35 — лише в *.Тейтц. вид.*: На віки і віки!...

Ряд. 38 — так і в *.Тейтц. вид.*; в „*Вечерн.*“, *Льв. К.* та *Пр. К.*:

За горами гори, хмарами повиті

а в *Приміри. Лазар.* власноручн. III-кова поправка:

За горами гори хмарами покриті

Ряд. 40 — в інших текстах: Отам то милостиві Ми

Ряд. 42 — лише в *.Тейтц. вид.*:

Застукали сердешну долю [очевидно, перекручення!]

Ряд. 45 — так і в *.Тейтц. вид.*; в „*Вечерн.*“, *Льв. К.* та *Пр. К.*:

А сліз, а крові? Напоїть

а в *Приміри. Лазар.* III-кова поправка:

А сльоз, а крові? Утопить

Ряд. 46-47 — лише в *.Тейтц. вид.*: Всіх цариків би стало

З дітьми і внуками

Ряд. 48 — в *.Тейтц. вид.*:

В словах вдовиці і дівочих [може було „вдовичпх“?]

а в *Альб. Суліва:* В сльозах удових і дівочих

Ряд. 49 — так і в *Прим.* до *Пр. К.*; в *.Тейтц. вид.*, „*Вечерн.*“

Льв. К. та *Пр. К.*: Пролитих нишком серед ночі

Ряд. 51 — в *.Тейтц. вид.*:

А батькини, старих, кровавих?... [зіпсуте!]

в інших текстах: А батківських, старпх, крпаввих

Ряд. 53 — так і в *.Тейтц. вид.*; в інших текстах:

Огненнеє море! слава! слава!

Ряд. 54-55 — в *рук. ДІ* перше було:

Космополтамак-книгарям

І кротким батюшкам-царям

Ряд. 63-64 — лише в *Кон. Богд.*:

За вас правда, за вас сила

І воля святая!

в інших текстах: За вас сила, за вас воля

І правда святая!

Ряд. 66 — лише в *.Тейтц. вид.*: Воно не прошене й не дає

Ряд. 67 — в *.Тейтц. вид.*: Ніхто не візьме за своє

а в інших текстах: Ніхто й не візьме за своє [це довільні поправки переписувачів].

Ряд. 68 — лише в *.Тейтц. вид.*: Не поведе тебе в кайдани!... та 2 рядки крапок після цього рядка.

Ряд. 69 — так і в *Прим.* до *Пр. К.*, в *.Тейтц. вид.*:

На те нещасні ми

а в інших текстах: У нас — на те письменні ми —

Ряд. 72 — в *.Тейтц. вид.*: Та до високого престолу

а в „*Вечерн.*“ та *Льв. К.*: І до високого престолу

Ряд. 73 — так і в *Льв. К.* та *Пр. К.*; в *.Тейтц. вид.*:

Усі ми в золоті...

в *Прим.* до *Пр. К.*: Усі ми в золоті єсьми:

в *Кон. Богд.*: Усі ми в золоті та голі

а в *Примірн. Лазар.* Ш-кова поправка:

Ми всі в золоті і сребрі

Ряд. 74-77 — так і в *Льв. К.* та *Пр. К.*; в *Лейпц. вид.*:

..... Ми не погани

Ми настоящі християни,

Храми, ікони,

Все добре, сам Бог у нас...

так і в *Кон. Богд.*, тільки, що перший рядок:

Ми, крий нас Боже, не погани

а два останні рядки в *Альб. Сулієва*:

У нас і храми, і ікони

І все добро — сам Бог у нас...

а в *Примірн. Лазар.*: Хрести, ікони,

Все добро, сам Бог у нас.

А перші рядки (74-75) в *Альб. Сулієва* та *Прим. Лазар.*, як у *Льв. К.*

Ряд. 78 — в інш. текстах: Нам тільки сакля с очі коле

Ряд. 80 — лише в *Лейпц. вид.*: Не нами дана? І чом ми вам

Ряд. 81 — так і в *Лейпц. вид.* та *Прим.* до *Пр. К.*;

в „*Вечерн.*“, *Льв. К.* та *Пр. К.*:

Чурек же ваш та так не кнем

Ряд. 82 — в *Лейпц. вид.*: Як тій собаці? І чом ви нам

А в *Кон. Богд.* та *Альб. Сулієва*:

Як тій собаці? Й чом ви нам

Ряд. 84-85 — так і в *Льв. К.*; в *Пр. К.* розбито на 3 рядки:

Та й тільки ж то!

Ми не погани, —

Ми настоящі християни;

а в *Лейпц. вид.*: 2 рядки крапок.

Ряд. 86 — так і в *Льв. К.* та *Пр. К.*; в *Лейпц. вид.*:

І тільки ж то? Ми малим ситі

В *Прим. Лазар.* цей та попередній рядок (85) закреслені Ш-ком.

Ряд. 87 — в *Лейпц. вид.*:

А за то, коли б ви з нами подружлись

В „*Вечерн.*“, *Льв. К.* та *Пр. К.*: Якби ви з нами подружлись,

Ряд. 88 — лише в *Лейпц. вид.*: Багато дечого б навчились:

Ряд. 92 — так і в *Льв. К.* та в *Лейпц. вид.*:

а в *Пр. К.*: Од Молдована аж до Фінна,

Ряд. 93-94 — лише в *Лейпц. вид.*:

На всіх язиках всі мовчать —

Бо благоденствуєм!... у нас

Ряд. 98 — в *Лейпц. вид.* та *Льв. К.*:

Та дружню жінку взяв за себе

Ряд. 100 — так і в *Льв. К.*; в *Лейпц. вид.*:

Ось бач, які у нас сидять на небі!

а в *Пр. К.*: Ось бачите, які у нас

Ряд. 101 — лише в *Лейпц. вид.*: Ви ще темні

Ряд. 102 — в „*Вечерн.*“, *Льв. К.* та *Альб. Сулієва*:

Догматами не просвіщенні.

Так було спершу і в *рук. ДП*.

Ряд. 103-104 — лише в *Лейтц. вид.*:

У нас *научитесь...* [сумнівне].

У нас — *дери, дери* — та дай

Ряд. 105 — в *Лейтц. вид.*: Та й прямо в рай;

В „*Вечерн.*“ та *Льв. К.*: І прямо в рай

а в *Пр. К.*: Та потім прямо в рай,

Ряд. 106 — в *Лейтц. вид.*:

Доч і рідню всю *забирай!* [Доч — перекручення!]

в *Льв. К.*: Хоч і рідню всю *забери!*

а в *Пр. К.*: Хоч і рідню всю *забирай!*

Ряд. 108-110 — так і в *Пр. К.*, *Коп. Богд.* та *Альб. Сулієва*;

в „*Вечерн.*“ *Льв. К.* так само, але ряд. 109:

Француза *лаєм, пролаєм*

в *Лейтц. вид.*: тут лише 2 рядки [перекручені]:

Французьки лаєм, гречку сієм,

Продаєм, або у карти програєм

Ряд. 112 — так і в *Льв. К.* та *Пр. К.*; в *Лейтц. вид.*:

Таки хрищених, *то* простих... [перекруч.]

а в *Коп. Богд.* та *Альб. Сулієва*:

Таки хрищених, *та* — простих.

Ряд. 114 — лише в *Пр. К.*:

Щоб *крадене перекупать та продавать*

Ряд. 115 — лише в „*Вечерн.*“: Мов ті жиди; ми по закону;—“

Ряд. 117 — „ в *Прим.* до *Пр. К.*:

Возлюбите брата! [сумнівне].

Ряд. 123-125 — так і в *Льв. К.* та *Пр. К.*; в *Лейтц. вид.*

Дочці на *кожушок,*

Жінці на *паяннки,*

Байстрюкові на *придане,*

а в *Коп. Мордовцева*: Дочці на *придане,*

Жінці на *паяннки,*

Байстрюкові на *кожушок,*

Ряд. 126 — лише в *Лейтц. вид.*:

Собі ж на те, *чого не знають*

Ряд. 128 — в усіх інших текстах: За кого ж ти *розпинався*

а в *рук. ДП* спершу було: За *що ж* Тебе *розпинали*

Ряд. 130-132 — так і в *Льв. К.* та *Пр. К.*; в *Коп. Богд.* так

само, але ряд. 132: Щоб і з Тебе *посміялись*

в *рукон. нот. Романч.*: За нас *грішних, чи за слово*

Істини, чи може

Щоби з Тебе *насмівались* [„Щоби“ — вига-

дане!]

а в *Лейтц. вид.* лише 2 рядки:

За нас *добрих, чи за слово істини?*

Чи *може, щоб за тебе насміялись?* [перекруч.].

Ряд. 134 — лише в *Коп. Богд.*: Каплиці, храми і ікони

Ряд. 135 — лише в *Прим.* до *Пр. К.*:

І *ставники і мірри й дим* [сумнівне!]

- Ряд. 137 — лише в *К. 1908* (Доманицького) не знати звідки:
Неутомимі́й поклони
- Ряд. 138 — так і в *Льв. К.* та *Пр. К.*; в *Лейпц. вид.*:
Що братню кров пролити просять [перекруч.]
лише в *К. 1908* (Дом.):
Щоб братню кров пролити просим [звідки?]
- Ряд. 140 — в *Лейпц. вид.*, „*Вечерн.*“, *Льв. К.* та *Пр. К.*:
А потім в дар Тобі приносять
в *Прим.* до *Пр. К.*: А потім в дар Тобі ж приносять
а в *К. 1908* (Дом.): А потім в дар Тобі приносим [звідки?]
- Ряд. 142-143 — в *Лейпц. вид.* лише 1 ряд:
Просвітілись, та ще хочем других просвітити
в „*Вечерн.*“, *Льв. К.* та *Пр. К.*:
Просвітілись, та ще хочем [бракує й]
Других просвітити
- Ряд. 144-145 лише в *Лейпц. вид.* 1 ряд:
Сонце правди показать, сліним, бачиш, дітям
- Ряд. 146 — так і в *Льв. К.* та *Пр. К.*; в *Прим.* до *Пр. К.*:
Всьому навчим, тільки дайте;
так і в *Лейпц. вид.*, де рядки 146 і 147 творять 1 рядок:
Всьому навчим, тільки дайте себе в руки взяти
а в *Кон. Богд.*: О, покажем, тільки дайте
- Ряд. 150 — в *Лейпц. вид.*, „*Вечерн.*“ та *Льв. К.*:
Як їх носить, і як плести,
в *Пр. К.*: Як їх носить, як і плести,
а в *К. 1908* (Дом.): Як носить їх, і як плести [звідки?]
- Ряд. 151 — після цього рядка в *Пр. К.* є 1 рядок, якого
нема в *рук. ДП*: І як під них спина підставляти:
а в *Кон. Богд.* 2 рядки: Як лягати і як спина
Під них підставляти
- Ряд. 152-153 — в *Лейпц. вид.* лише 1 рядок;
Всьому навчим тільки дайте свої гори
в „*Вечерн.*“, *Льв. К.* та *Пр. К.*: Всьому навчим, тільки дайте
Взяти свої гори, —
а в *Прим.* до *Пр. К.* та *Кон. Богд.*:
Все покажем, тільки дайте
Взяти свої гори, —
- Ряд. 154-155 — в *Лейпц. вид.* лише 1 рядок;
Останні гори — бо вже взяли і поле і море.
а в „*Вечерн.*“, *Льв. К.* та *Пр. К.*: Ті останні, бо взяли вже
І поле, і море!
- Ряд. 157 — в „*Вечерн.*“, *Льв. К.* та *Пр. К.*:
Мій Якове любий! Не за Україну
- Ряд. 160 — лише в *Лейпц. вид.*:
З московської чарки московську отраву
- Ряд. 164 — так і в *Льв. К.* та *Пр. К.*; в *Лейпц. вид.*:
Розриті могили в степу виглядай
[перекручене — взяте з р. 166]; а в *Прим.* до *Пр. К.*:
Розриті могили в степу нагляддай

Ряд. 166 — на цьому рядку кінчиться текст *Лейтц. вид.*
В *рук. ДШ* спершу було:

І мене до себе в степу виглядай
Ряд. 169 — лише в *Прим.* до *Пр. К.*:

Сіятимуть; нехай ростуть

Ряд. 173 — так і в *Прим.* до *Пр. К.*; в *Льв. К.* та *Пр. К.*:
Тії думи аж до тебе!

Ряд. 177 — в *Льв. К.* та *Пр. К.*: І могили, степи, гори
а в *Прим.* до *Пр. К.*: І могили, степ і море

Стор. 110. **І мертвим і живим і ненарожденим землякам моїм в Україні і не в Україні мое дружнє посланіє**¹⁾. В самому заголовку є відміни, про які згадуємо нижче. Вперше видруковане в *Лейтц. вид.* 1859 р. Текст цього видання веде нас до якогось автографу або копії, сучасної *рукописові ДШ*. Були ще різні автографи, з яких повстали тексти: 1) текст, що з нього відміни подано в *Прим.* до *Пр. К.*, 2) текст, що з нього походить *копія Максимовича*, 3) текст *копії Жемчужнікова*, 4) текст *Кож. К.* та „*Основи*“ (1861 р. кн. 11—12), 5) основн. текст *Пр. К.*, 6) текст „*Вечерн.*“ 1863 р. ч. 15 та *Льв. К.* 67 р., 7) *копія Богданенка*, 8) *копія Сулієва*, 9) *копія Максимовича*. Різниці в них невеликі, а усталити між ними хронологічний зв'язок тяжко. Факт лише, що найраніший з цих автографів це використаний у *Прим.* до *Пр. К.* Автографу, подарованого Ш-ком Дзюбину в 1858 р., ніхто досі не знайшов (про цей автограф див. у „*Журналі*“). Чи не з нього пішов осн. текст *Пр. К.*, здається, найпізніший? В *Пр. К.* заголовок: „*До мертвих і живих, і ненарождених земляків моїх, в Укра-*

¹⁾ Є ще чотири рядки, накреслені Ш-ком на подарованому йому Я. де Бальменом рукописному, ілюстрованому „*Кобзарі*“. Їх подав К. Студинський в статті „Ілюстрований *Кобзар* Т. Шевченка з 1844 р.“ („*Стара Україна*“ 1925 р., ч. III-IV). Я їх відношу до „*Посланія*“ — це, очевидно, уривок (необроблений) з його першої редакції; змістом своїм він в'яжеться з рр. 161-169 цього твору. Подаю їх тут:

За що ми любимо Богдана[?]

За те, що москалі його забули[,-]

У дурні бідного німчики обули

Великомудрого гетьмана.

С. Єфремов у статті „Невідомі рядки Шевченка“ (в збірнику „*Шевченко*“, річник I, Харків 1928) подає ці рядки так:

За що ми любимо Богдана

За те, що москалі його забули

У дурни нимчики [закресл. бидвого] обули

великомудрого гетьмана

П. Богацький („*Народознавство*“ 1931 р., кн. I-III — „*Нове про Шевченка*“) неслухно відносить їх до „*Кавказу*“ (це тому, мабуть, що ці рядки написані слідом за двома рядками з „*Кавказу*“).

тні і не в Україні суцїх моє друж[н]єє посланїє“. В *рук. ДП*, як подано у нас, але „дружнєє“. Ми це виправляємо, як форму очевидно випадкову, яка разить слух і око, але зазначаємо це тут. В *Коп. Максим.* заголовок: „Посланїє до мертвих і живих і ненарождених моїх земляків в Україні і не в Україні“. У „*Вечери.*“ та *Льв. К.*, і живим і мертвим.. — далі, як в *рук. ДП*, але вкінці: моє дружнє посланїє [очевидно, самовільна поправка].
Ряд. 1 — так і в *Лейтц. вид.*; в *Льв. К., Кож. К.* та *Пр. К.*:

І світає і смеркає

Ряд. 6 — лише в *Лейтц. вид.*: День і ніч блукаю

Ряд. 8 — так і в *Лейтц. вид.* та *Льв. К.*; в *Пр. К.* та *Кож. К.*:

А ніхто не бачить;

а в *Коп. Макс.*: Й ніхто не поможе [сумнівне]

Рядків 11-12 — в *Лейтц. вид.* немьв.

Ряд. 17-18 — лише в *Прим.* до *Пр. К.*:

А що вродить? Побачимо,

Як будуть жнива! [сумнівне]

Ряд. 19 — так і в *Альб. Сулієва* та *Коп. Богд.*; в інш. текстах:

Схаменїться, недолюдки

Ряд. 21 — в *Лейтц. вид.* та *Прим.* до *Пр. К.*:

Подивїться на край тихий

а в *Кож. К.*: Подивїтєсь на край тихий —

Ряд. 22 — в *Пр. К.* та *Коп. Макс.*: На свою Вкраїну;

Ряд. 30 — лише в *Лейтц. вид.*; На чужому полю;

Ряд. 31 — так і в *Лейтц. вид.*; в інш. текстах:

В своїй хаті — своя й правда

Ряд. 33 — лише в *Прим.* до *Пр. К.*:

Немає на світі другої України

Ряд. 36 — лише в *Коп. Богд.*: Шукати луччого добра

Ряд. 38 — лише в *Прим.* до *Пр. К.*:

Братерства, братію... Найшли

Ряд. 41 — в *Лейтц. вид.*, *Льв. К.* та *Кож. К.*: Великих слов велику силу, як і в *рук. ДП*. Обидва Кобзарі ЛІМ-у подають за *рук. ДП*: „слов“. ЄН виправляє це Шевченкове „слов“ на „слів“. Ми залишаємо „слов“.

Рядків 43-45 — в *Кож. К.* немає (крапки з огляду на цензуру).

Ряд. 44 — так і в *Коп. Макс.* та в обох *Жен. вид-ях*: в інш. текстах: Щоб ви неправді поклонялись

Ряд. 45 — так і в *Коп. Макс.*; в *Лейтц. вид.*:

І хилитесь, як хилились [без „і“ — пропуск].

У *Льв. К.*: І хилитесь як і хилились [помилка]

В *Пр. К.*: А хилитесь як і хилились [теж. — маб., за *Льв. К.1.*

а в обох *Жен. вид-ях*: А хилитесь, як і хилились,

Ряд. 47 — так у *рук. ДП*, а все друкували:

З братів незрячих гречкосїв,

Ряд. 49 так і в *Лейпц. вид.* та *Льв. К.*; в *Кож. К.*, в *Пр. К.*, в *Коп. Богд.* та *Альб. Сулієва*: В німецькі землі, у чужій в *Прим.* до *Пр. К.*: В німецькі землі на чужину, а в *Коп. Макс.*: В німецькі землі, на чужині [помилкове!]
Ряд. 53 — в *Лейпц. вид.*, *Кож. К.* та *Пр. К.*:

Тоді б остався сиротою

а в *Льв. К.*: Тоді б остався сиротою

[лекція *рук. ДП* — гірша, але автентична .

Ряд. 55 — в *Лейпц. вид.* та *Прим.* до *Пр. К.*:

От як би те сталось, щоб ви не вертались,

а в *Льв. К.*, *Кож. К.* та *Пр. К.*:

Ох, як би то сталось, щоб ви не вертались,

Ряд. 57 — лише в *Коп. Макс.*:

Не плакали б діти, мати б не тужила

Ряд. 58 — лише в *Прим.* до *Пр. К.*:

Не чули б убогі вашої хули [зле прочитаний текст]

Ряд. 60 — лише в *Коп. Макс.*:

На чистій, на вольній, широкій землі

Ряд. 67 — у *Льв. К.* та *Коп. Жемчужн.*:

Настане суд! Заговорить

Ряд. 68 — лиш в *Коп. Жемчужн.*:

І Дніпер і гори [сумнівне!]

Ряд. 74 — в *Коп. Макс.*: І дитину мати [помилка]

Ряд. 85 — лише в *Коп. Макс.*:

Загляне їм в голу душу [сумнівне!]

Ряд. 89 — в усіх давніших виданнях:

Та й засядуть, і премудрих

так і в *ЄН* та в *ЛІМ-і 34 р.*, бо так, очевидно, в автографі, але в *К. ЛІМ-у 33 р.*: „засудять“, і ми теж приймемо таку конектуру: ясно, що Ш-ко замість *у* написав *я*, а замість *я* — *у*.

Ряд. 91 — так і в *Льв. К.*, *Кож. К.* та *Пр. К.*; в *Лейпц. вид.*:

Якби вчилися так, як треба

Так і в *ЄН*, не знати — чи за автографом, чи помилково. В *К. ЛІМ-у 33 і 34 р. р.* вставлене „ви“, виразно пропущене поетом. Так робимо й ми.

Ряд. 92 — лише в *Льв. К.*: То й мудрість би була своя.

Ряд. 95 — в *Лейпц. вид.*: І все то бачив і все знаю

В *Льв. К.*, *Кож. К.* та *Пр. К.*:

І все те бачив, все те знаю

Ряд. 96 — лише в *Альб. Сулієва*: Немає пекла ані раю

Ряд. 97 — в *Лейпц. вид.* і *Льв. К.*: Нема і Бога — тільки я

а в *Коп. Макс.*: Нема й Бога — тільки я [помилкове].

Ряд. 99 — так і в *Лейпц. вид.*; в *Прим.* до *Пр. К.*:

А більш нічого —

в *Жен. вид. 1890*: Та й більш нічого [мабуть, це конектура Драгоманова, зроблена в текстах, що йдуть слідом].

У *Льв. К.*, *Кож. К.* та *Пр. К.*:

Та й більш нікого...“ — Добре, брате
а в *Коп. Макс.*:

Та й більше нікого...“ — Добре, брате [помилка].
Ряд, 100 — так і в *Альб. Сулієва*; в інш. текстах:

Що ж ти таке?

Ряд. 101-102 — так і в *Лейтц. вид.*; в інш. текстах:

„Нехай німець

Скаже, — ми не знаєм!“

Ряд. 103 — лише в *Льв. К.*: Отак ви навчаєтесь
[„то“ пропущене];

Ряд. 104 — лише в *Коп. Макс.*:

У чужому краї

Ряд. 115 — так і в усіх давніших виданнях; лиш у *Коп. Макс.*, *ЄН* і в обох *К. ЛІМ-у*: І Шафарика і Ганка але хоч так і в автографі, ми проте робимо конектуру „Ганку“. Друкуючи цей текст, Шевченко сам би так поправив.

Ряд. 119 — лиш у *Коп. Макс.*: Ви знаєте, а свої

Ряд. 121 — в *Лейтц. вид.*; По своєму глаголати,
а в *Пр. К.*: І по своєму глаголать

Ряд. 124 — в інш. текстах: Нам нашу розкаже.

Ряд. 125 — лише в *Коп. Макс.*: Отоді то заходимось

Рядка 126 в *Коп. Макс.* нема.

Ряд. 128 — в інш. текстах: Та й заговорили

Ряд. 131 — так і в *Лейтц. вид.*; в інш. текстах:

А не то щоб прості люди.

Ряд. 132 — лиш у *Льв. К.*: А гвалту і крику:

Ряд. 138 — лиш у *Прим.* до *Пр. К.*: Чорт-зна що за Брути

Ряд. 143 — в інш. текстах: У голови гори клала

Ряд. 151 — так і в *Лейтц. вид.*; в інш. текстах:

Тую главу, та читайте

Ряд. 153 — в *Лейтц. вид.*, *Льв. К.* та *Коп. Макс.*:

Не минайте ані титла

Ряд. 155 — лише в *Лейтц. вид.*:

Все розберіть... та спитайте

Ряд. 157 — лише в *Лейтц. вид.*:

Чиї діти? Яких батьків?

Рядків 158-161 в *Кож. К.* нема [крапки з огляду на цензуру].

Ряд. 161 — в рукописі „подножки“; в інш. текстах: „підніжки“
Зберігаємо Ш-кову форму, ближчу до польської, що ще збільшує іронію.

Ряд. 163 — лише в *Льв. К.*:

Ясновельможні гетьмани [помилка!]

Ряд. 165 — так і в *Льв. К.*, *Кож. К.* та *Пр. К.*; в *Лейтц. вид.*:

Сини сердешной України?

а в *Коп. Макс.* та обох *Жен. вид.*:

Сини сердешної України?

Ряд. 166-169 — в *Кож. К.* немає [цензура].

- Ряд. 167 — так і в *Лейпц. вид.* та *Коп. Макс.*; в *Коп. Жемч.*:
Ще краще, як діди ходили
а в інших текстах: Ще лучче, ніж батьки ходили
- Ряд. 168 — лише в *Жен. вид. 1890*:
Не чваньтеся: з вас деруть ремні [перекручене].
- Ряд. 174 — в *Льв. К.* та *Пр. К.*: Правда ваша; наїдались,
Ряд. 176 — лише в *Пр. К.*: А на Січі мудрий німець
Ряд. 178 — лише в *Прим. до Пр. К.*: А ви її коштуєте,
Ряд. 179 — лише в *Пр. К.*: Й їсте на здоровя,
Ряд. 180 — так і в *Лейпц. вид.*; в інших текстах
Та й славите Запорожжя
- Ряд. 182 — лише в *Коп. Макс.*: Тая земля напоєна
Ряд. 183 — в *Льв. К.* та *Пр. К.*: Що картоплю родить
Ряд. 187 — лише в *Коп. Макс.*: Колись задавили
Ряд. 189 — в *Лейпц. вид.*: І вас роздавила!
а в *Коп. Макс.*: Та й нас роздавила!
Ряд. 190 — в *Лейпц. вид.*, *Льв. К.* та *Пр. К.*:
Так ось як кров свою лили
а в *Коп. Богд.*: Батьки недарма кров лили
- Ряд. 191 — лише в *Коп. Богд.*: І за Москву і за Варшаву
Ряд. 192 — так і в *Лейпц. вид.* та *Прим. до Пр. К.*; в *Льв. К.*
Пр. К. та *Альб. Сулієва*: І нам, синам, передали
Ряд. 193 — лише в *Коп. Макс.*:
Свої кайдани й свою славу! [довільне].
- Ряд. 198 — в *Кож. К.* та *Пр. К.*:
Так, як пиво, праведную
- Ряд. 199 — так і в *Лейпц. вид.* та *Коп. Жемч.*; в інш. текстах:
Кров із ребер точуть
- Ряд. 200 — лише в *Кож. К.* та *Пр. К.*:
Просвітити, бачиш, хочуть
- Ряд. 201 — лише в *Коп. Макс.*: Матернії очі
Ряд. 207-210 — в *Кож. К.* та *Пр. К.* немає.
- Ряд. 208 — так і в *Коп. Жемчужн.*, *Прим. до Пр. К.* та *Льв. К.*; в *Коп. Макс.*: Научиться, як дітей тих
Ряд. 209 — так і в *Коп. Жемчужн.*, *Прим. до Пр. К.* та *Льв. К.*; в *Коп. Макс.*: На вік доглядати [перекручене].
Ряд. 211 — так і в *Прим. до Пр. К.* та *Льв. К.*; в *копіях Макс.*, *Жемчужн.*, *Богд.* та *Альб. Сулієва*:
Не торгуйтеся! — буде
а в *Кож. К.* та *Пр. К.*: За науку буде
Ряд. 212 — в *Коп. Макс.*: Добра плата!
а в *Коп. Жемчужн.*: Материнська добра плата.
Ряд. 213 — лише в *Коп. Макс.*:
Розпадеться полуда [мабуть, довільне].
- Ряд. 218 — так і в *Лейпц. вид.* та *Прим. до Пр. К.*; в „*Осн.*“, *Льв. К.*, *Кож. К.* та *Пр. К.*: Учітеся, брати мої,
а в *Коп. Макс.*: Усе робить, брати мої [перекручене].

Ряд. 219 — лише в „Осн.“, Льв. К. та Пр. К.:

Думайте, читайте,

Ряд. 221 — лише в *Лейпц. вид.*:

І свого не цурайтесь [зле надруковано].

Ряд. 223 — в *Лейпц. вид.* немає.

Ряд. 224 — так і в *Лейпц. вид.*; а в „Осн.“, Льв. К., Кож. К., Пр. К. та *Коп. Макс.*:

Чужі люди цураються,

а в *Прим.* до Пр. К.:

Того люди цураються

Ряд. 126 — так в *Лейпц. вид.* та в *Прим.* до Пр. К.;

а в „Осн.“, Льв. К., Кож. К. та Пр. К.:

Свої діти — мов чужії

а в *Коп. Макс.*: Свої діти, як чужії

Ряд. 231 — так і в *Лейпц. вид.*, „Осн.“ та Льв. К.; інші тексти:

Діла незабутні

Ряд. 232 — лише в „Основи“: Дідів наших: страшні діла!

Ряд. 245 — лише в *Кож. К.* та *Пр. К.*: *И* защо розпинали?...
[і опісля рядок крапок, яких в інших текстах нема].

Ряд. 246 — лише в *Коп. Макс.*: Обійміте ж, брати мої

Ряд. 250 — так і в *Кож. К.* та обох *Жен. вид.*; в інш. текстах:

Благословіть дітей своїх

Ряд. 252 — в *Лейпц. вид.*, „Осн.“, Льв. К. та *Прим.* до Пр. К.:

І жіночок поцілуйте

в *Кож. К.*, *Пр. К.* та *Жен. вид.*, 1890:

І обмитих поцілуйте

в *копіях Макс.*, *Богд.*, *Альб. Сулієва.* та *Прим.* до Пр. К.:

І діточок поцілуйте

в *Жен. вид.*, 1878: І обмитих поцілуй

Ряд. 253 — лише в „Осн.“: (Чистими) устами!

Ряд. 258 — лише в „Осн.“: І світ тихий, невечерній,

а в *Коп. Богд.* та *Альб. Сулієва.*: І світ живий, невечерній

Ряд. 259 — так в *Лейпц. вид.* та *Коп. Макс.*; в „Осн.“, Льв. К. та *Прим.* до Пр. К.: Тихо просіяв... в Пр. К.: Тихенько засяв...

а в *Коп. Жемчужн.* та *Альб. Сулієва.*: Новий засяв...

Стор. 118. **Холодний Яр.** Вперше видруковано в *Лейпц. вид.* 58 р. Крім *рук. ДП*, були якісь автографи, до яких нас ведуть: 1) варіанти з *Прим.* до Пр. К.; 2) осн. текст Пр. К.; текст „Вечерн.“ та Льв. К. (різниці лише в індивід. помилках кожного з редакторів, а те, що автентичне Ш-кове, — однакове у всіх 3-х виданнях); 3) копія в *альбомі Сулієва* — дав дуже цінні варіанти; 4) *копія Максимовича* — повна самовільних перекручень, як і всі його копії: останні два тексти з 59—60 рр. Текст *Лейпц. вид.* походить з чибієсь *копії*, списаної ще в 40-х рр.; відмінн в ній повстали переважно з помилок переписувача; те, що в ній авторське, — мало чим відрізняється від *рук. ДП*.

Ряд. 2 — так і в *Прим.* до Пр. К. та *Коп. Макс.*; в *Лейпц.*

вид., Льв. К. та Пр. К.: І в мене те лихо
 Ряд. 3 — в Льв. К. та Пр. К.: Хоть не своє — позичене
 Ряд. 5 — лише в Коп. Макс.: Нащо б, братя, те згадувать,
 а в „Вечерн.“: Нащо б, братця, те згадувать
 Ряд. 9 — в Льв. К. та Пр. К.: Хоть і Яр той! Вже до його
 В Прим. до Пр. К.: Ось і яр той! Вже до його
 а в Альбомі Сулієва: Хоть би й Яр той
 Ряд. 12 — лише в Лейтц. вид.:

І то ніхто й ногою [перекручене!]

Ряд. 15 — так і в Коп. Макс.; в Лейтц. вид., „Вечерн.“ та Льв. К.:

З монастиря Мотринова [перекруч.]

в Пр. К.: З монастиря Митриного [помилка].

Ряд. 16 — після цього рядка в Альбомі Сулієва йдуть рядки

21–26 і лише за ними рядки 17–20 і 27 та дальші аж до кінця.

Ряд. 17 — так і в Пр. К.; в Лейтц. вид., „Вечерн.“ та Льв. К.:

В Ярі колись гайдамаки

Ряд. 21 — так і в Лейтц. вид., Льв. К. та Пр. К.; в Прим.

до Пр. К. та Коп. Макс.: У Яр люди сходилися

а в Альбомі Сулієва: У Яр колись сходилися

Ряд. 23 — лише в Лейтц. вид.:

Батько з сином, а брат з братом

Ряд. 27 — лише в Прим. до Пр. К.:

Де ж ти дівся в Яр широкий,

а в „Вечерн.“: Де ж ти вині, в Яр глибокий

Ряд. 29 — лише в Альбомі Сулієва:

Чи сам заріс темним гаєм?

Ряд. 30 — в Прим. до Пр. К., „Вечерн.“ та Коп. Макс.:

Чи то загатили

Ряд. 31–32 — в Коп. Макс. немає.

Ряд. 36 — в Коп. Макс.: Панами-ляхами?

в інших текстах: Новими ляхами.

Ряд. 37 — так і в Лейтц. вид., Прим. до Пр. К. та Альбомі

Сулієва; в „Вечерн.“, Льв. К. та Пр. К.:

Не гатіте! бо над яром

а в Коп. Макс.: Не питайте, бо над краєм

Ряд. 39–40 — лише в Альб. Сулієва: Та на Умань поглядає,

Гонту вижидає

Ряд. 42 — в Льв. К. та Пр. К.: Святого закону

Ряд. 43–44 — лише в Альб. Сулієва:

І не кличте преподобним

Лютого Миколу!

Ряд. 54 — лише в Альб. Сулієва: Й сам не знає, защо.

В „Вечерн.“: А не знає защо

Ряд. 56 — лише в Коп. Макс.: Ледащо! Ледащо!

Ряд. 58–59 — так і в Лейтц. вид. та Альб. Сулієва; у Льв. К.:

Розбійники, ворони; [перекручено]

Пятно в нашій історії!... [українізовано]

в *Пр. К.*: Разбійники, вори
 Пятно в нашій історії!...
 а в *кон. Макс.*: Разбишаки, воры
 Пятно нашей історії

Ряд. 60 — лише в *Альб. Сулієва*:
 Брешуть людомори

Ряд. 62 — в *Альб. Сулієва*: Розбійник не встане,
 а в *Кон. Макс.*: Розбишак не стане [сумнівне!]

Ряд. 68 — в *Льв. К.* та *Пр. К.*: За свою Ікраїну!

Ряд. 79 — лише в *Кон. Макс.*: Дурить себе, дурить людей

Ряд. 80 — лише в *Лейтц. вид.* та „*Вечерн.*“:
 Но не дурить Бога

Ряд. 83 — в інших текстах: І повіє новий огонь

Ряд. 84 — в *Лейтц. вид.* та *Льв. К.*: З Холодного Яра!

Стор. 122. **Давидові Псалми.** Вперше видруковані в *К. 60 р.* („Псалми Давидові“). Крім *рукопису ДП*, є ще такі автографи: 1) псалма LXXXI — на звороті листа кн. Репніної до Ш-ка з 9. XII. 45 р., очевидно чернеткова редакція; 2) два автографи псалма CXLIX: а) один на звороті листа Кухаренка до Ш-ка з 25. V. 45 р. — це перша чернеткова редакція, б) автограф *Київського Музею*. Крім того, в „*Букварі*“ 1860 р. Ш-ко вмістив уривки з псалмів: а) XII — pp. 17-20, б) LII — pp. 13-16, в) XCIII — pp. 29-32 та 45-52, г) CXXIII — pp. 1-4 та д) CXLIX — pp. 1-12 та ввесь псалом CXXXII. Всі перекладені Ш-ком псалми є ще в *коп.*: 1) *Кулиша*, списаний, мабуть, у січні 47 р., 2) в зшитках *Жемчужникова* — обидві автентичного походження й дають деякі варіанти.

І Псалом.

Ряд. 19 — так і в *Кон. Кул.*; в інших текстах:
 Діла добрих обновляться.

ХІІ Псалом.

Ряд. 13 — так і скрізь; лише в *ЄН*:

І всі злії посміяться

Мабуть помилка, бо обидва *К. ЛІМ-у* дають: посміються.

ХІІІ Псалом.

Ряд. 9 — так і в *Кон. Кул.* та *Жемчужн.*; в *К. 60*:

Трупи ворогів і силу

Ряд. 31 — так і в *Кон. Кул.*; в *К. 60 р.* та у *Жемчужн.*:

Чужим богам не молимося

Рядків 35-36 — в *К. 60*, а за ним і у *Льв. К.* та *Пр. К.* немає.

Ряд. 36 — в *Кон. Кул.*: Побори ж і другу [так в *Ю. ЛІМ-і 1934 р.* — контамінація].

Ряд. 37 — в *К. 60*: ...Встань же, Боже!

Рядків 41-44 — в *К. 60* немає [викинула цензура].

Ряд. 42 — лише в *ЄН*: Тяжко жить в оковах! Так
 ліпше, але в автографі: Жить тяжко, і ми так друкуємо.

LII Псалом.

Ряд. 6 — лише в *Кон. Кул.*: Взискаючі Бога?

Ряд. 7 — так і в *Кон. Кул.*; в інших текстах:

Нема добро творящого

Ряд. 20 — в *К. 60* немає: викинула цензура.

LIII Псалом.

Варіантів нема.

LXXXI Псалом.

Ряд. 1 — в *К. 60*: Між царями й судіями; в *автогр.* на листі *Репніної* перше було: „Меж царями земні бога“.

Ряд. 3 — в *автогр.* на звороті листа кн. *Репніної*:

Став владик земних судить

Ряд. 5 — в *автогр.* на листі *Репн.*:

Далі будете стяжати,

але рядки 5—7 спершу Ш-ко написав так:

„Далі будете княжата

Людей неправедно карать

Давить убогих —“...

Ряд. 11 — лише в *Кон. Кул.*: І виводить із тісноти [коли вірити Доманицькому].

Ряд. 12 — в *автогр.* на листі *Репніної* перше було:

Убогих тихих заступіте

Ряд. 13 — в *автогр.* на листі *Репніної* перше було:

Од рук лукавих. — Не хотять

Ряд. 14 — в *К. 60*: Познать, розбити тьму... [„неволі“ з огляду на цензуру викинуте].

Ряд. 16 — в *К. 60*: І всеє трепетна земля;

а в *автогр.* на листі *Репніної*: І всеє труситься земля.

Ряд. 17-18 — в *К. 60* немає; ряд. 17 в *Кон. Жемчужн.*:

Царі й раби однакові

Ряд. 19 — лише в *Кон. Жемчужн.*:

І всі вмрете, як і князь ваш [це помилка!]

XCIII Псалом.

Ряд. 12 — в *К. 60*: Во тьму і в неволі,

а в *Кон. Кул.*: Во тьмі і в неволі

Ряд. 14 — лише в *Кон. Кул.*: Кровю затопили

Ряд. 19 — в *К. 60*, *Льв. К.* та *Пр. К.*: Умудрітеся немудрі

Ряд. 22 — в „ „ „ „ : І розум лукавий

а в *Кон. Кул.*: І думки лукаві

Ряд. 43 — *К. 60*, *Льв. К.* та *Пр. К.*: І пребуде Твоя воля

Ряд. 44 — „ „ „ „ : І Твій труд не всеє.

CXIII Псалом.

Ряд. 1 — лише в „*Букв.*“: Чи є що лучче, краще в світі

Ряд. 3 — в *К. 60* та в „*Букв.*“: З братом добрим добро певне

Так і в *ЛІМ-і 33 р.* та *34 р.* — це контамінація, бо в *автографі ДП*, як у нас.

Ряд. 4 — в *К. 60* та в „*Букварі*“: Познать, не ділити; так і в „*Букв.*“ на ст. 5, але другий варіант з *рук. ДП* на ст. 7.
Ряд. 5 — *ЄН* та обидва *ЛІМ*-и друкують „добровонне“, але так можна друкувати лише тоді, коли в автогр. „добровонна“ (нпр. *Ш*-ко писав „весенна“ = весенне), чого ствердити не можемо.

Ряд. 9-10 — так і в *Кон. Кул.*; в *К. 60*:

І на шитії омети, Ризи дорогії,

а в „*Букварі*“: На гаптовані омети Ризи дорогої

Ряд. 19 — в *К. 60*: Воцариться в дому тихих,

СXXXVI Псалом.

Ряд. 11-12 — в *К. 60* немає з огляду на цензуру.

Ряд. 23 — в *К. 60* та в *Кон. Кул.*: Як забуде помянути

Ряд. 29 — в *К. 60*: Єрусалим!... Вавилоня

SXLIX Псалом.

Ряд. 13 — лише в автогр. на звороті листа до *Кухаренка*:

І мечі в руках добрі

Ряд. 15 — лише в автогр. *Київ. Муз.*: На отмщеніє неправди

Ряд. 16 — в автогр. *Кухаренка* та *Київ. Муз.*: На науку людям

Ряд. 21 — лише в тексті „*Неофітів*“:

І осудять неправедних

Ряд. 24 — лише в *К. 60*, *Льв. К.* та *Пр. К.*:

Преподобних слава!

Стор. 131. **Маленькій Маряні.** Надруковано вперше в „*Новій Громаді*“ 1906 р. кн. X. (ст. 68-69). Варіантів нема. Доманицький, передруковуючи цю поезію в своєму „*Критичному розсліді*“, зробив помилку в 3-му рядку: Розвивайся коли твоє, — бо в автографі виразно стоїть „поки“ [репродукція автографу в „*Україні*“, 1925 р., кн. 1-2, стор. 112].

Стор. 132. **Минають дні, минають ночі.** Видруковане вперше в „*Оснві*“ 1861 р., кн. III; текст „*Основи*“ та текст *Пр. К.* (т. II) ведуть нас ще до 2-х автографів (крім *ДП*), з яких кожний мав трохи відмінний текст в рр. 18-20.

Ряд. 8 — так в *рук. ДП*; в інших текстах:

Бо вже й не плачу й не сміюсь

Ряд. 18-20 — так і в *Пр. К.* т. II; в „*Оснві*“:

І Тебе хвалити,

І Твій світ нерукотворний

І людей любити...

Ця версія, мабуть, ще самим *Ш*-ком пристосована до цензури.

Ряд. 21 — так у всіх текстах і в обох *К. ЛІМ*-у; лише в *ЄН*, мабуть, помилково:

І ще гірше — спати, спати

Ряд. 28 — лише в *Пр. К.* т. II: Чи жить, чи загинуть...

Стор. 133. **Як умру, то поховайте...** Заголовок у *рук. ДП* — немає. Заголовок „Заповіт“ не авторський. Вперше дав його Костомаров у *Кожанч. К.* 67 р. (де видруковано лише 8 рядків — з огляду на цензуру). У *Льв. К.* 67 р. — „Завіщання“. Вперше надруковано під заголовком „Думка“ в *Лейпц. вид.* 59 р. Крім *автогр. ДП*, в *автогр. у Київськ. Музеї*; це безумовно перша редакція, яку Айзеншток та Плевако, не зняти чому, вважають за останню (характер письма такий, як 40-х рр.). До інших автографів ведуть нас: 1) погані копії, використані в *Лейпц. вид.* та осн. тексті *Пр. К.*; 2) погана копія, використана в *Прим. до Пр. К.*; 3) копія *Богданенка*, 4) копія *Сулієва* (поправлена Ш-ком) — дуже цінна, 5) копія *Жемчужникова*, про яку замало знаємо (див. у 39 т. ЗНТШ статтю Кониського: „Варіанти на деякі Ш-ві твори“), 6) копія *Максимовича* — дуже подібна до тексту *Прим. до Пр. К.*, що походить ніби з якогось „автографу 48. р.“ (фантастичне! — див. *Пр. К.*, т. II, стор. 72).

Ряд. 1 — лише в *Коп. Жемчужн.*: Як умру, то заховайте
Ряд. 4 — „ в *Лейпц. вид.*: На країні милій
Ряд. 6 — „ „ „ І Дніпро і круча [перекручене!]
Ряд. 7 — так в *Лейпц. вид.* та *автогр. Київськ. Музею*; в *Льв. К.* та *Пр. К.*: Були видні, було чути
В *Коп. Макс.*: Були видкі, було чути (мабуть, Максимович сам зробив це „видкі“ з „видні“), а в *Прим. до Пр. К.*:

Було видно, було б чути [вар. з 1848 р.(?)]

Ряд. 9 — лише в *Лейпц. вид.*: Як потече з України
Ряд. 11 — в *Лейпц. вид.*: Кров ворожа... Отоді я,
а в *Коп. Богд.*: Кров вражую... Отоді я
Ряд. 13. — в *Лейпц. вид.*, *Льв. К.*, *Прим. до Пр. К.* та *Коп. Макс.*:

Все покину і полечу

Ряд. 15 — лише в *автогр. Київ. Муз.*: Молитися. А поки що
Ряд. 16 — в *Лейпц. вид.* немає; в *Альб. Сулієва*:

Я не знаю ні Бога, нічого

Ряд. 17 — в *автогр. Київ. Муз.*:

Прокиньтєся-ж, брати мої,

а в *Коп. Богд.* та *Альб. Сулієва*: Молітєся, та вставайте

Ряд. 19 — лише в *Прим. до Пр. К.*: І вражою чаркой [sic!] кровю, (очевидно зам. „чорной“)

Ряд. 22 — лише в *Прим. до Пр. К.*:

В самій вольній мові [перекручене!]

Ряд. 24 — в *Прим. до Пр. К.*: Незлим добрим словом,
а в *автогр. Київ. Муз.*: Тихим добрим словом.

Стор. 134. „**Другий Кобзар**“ — назва редакторська. Про це див. у статті про текст цього тому. Всі три поезії під цим заголовком — окремий зшиток, знайдений 1906 р. в архіві Департаменту Поліції (т. зв. „рукопис ч. 3“). Про передмову, що їх попереджає, див. нижче.

Стор. 136. **Передмову до Другого Нобзаря** вперше опублікував Н. Стороженко в перекладі на російську мову у журналі „Русская Мысль“, кн. 6, 1886 р., але не все в рукописі зрозумів. Повний автентичний текст передмови видрукував П. Є. Щоголев в журналі „Былое“, кн. VIII, 1906 р., але теж дещо зле прочитав. Поправно видрукував її, наново звіривши текст з автографом, М. Новицький в кн. 1—2 „України“ 1925 р. В кінці передмови додаємо в квадратних редакторських дужках текст поезії Олександри Псьолівни „Свяченая вода“, яку Ш-ко, очевидно, навів би в друкованому тексті, бо пише, що подає її читачам.

Стор. 140. **Лілея.** Вперше видрукувана у львівському „Слові“ 1862, ч. 16 (а не ч. 12, як подав Доманицький). Існують такі автографи (крім ДП): 1) Черніг. Муз. (ЧМ.) — дата теж 25. VII. 46 р.; 2) в *Малій Книжечці* „М“ і 3) в *Більшій* („Б“—1858 р.). Крім того, в *копії*: *Жемчужнікова* та *Мордовцева* з автентичними відмінами. Текст „Слова“ (і *Льв. К.*)—дуже близький до тексту „Б“. Друкуємо за „Б“ (див. статтю про текст поезій в цьому томі). В *авт. ЧМ.* назва „Лілія“, але в тексті Ш-ко пише „лілея“.

Ряд. 4 — лише в „Слові“: Молодою вбили?

Ряд. 5 — в „М“ та *авт. ЧМ.*; Защо ж вони тепер мене

Ряд. 7 — так і в *Кож. К.* та *Пр. К.*; в „М.“, *авт. ЧМ.* та *Коп. Жемчужн.*: І цар-квітом називають,

а в „Слові“ та *Льв. К.* цього рядка немає.

Ряд. 9 — в „М.“, *авт. ЧМ.* та *рук. ДП*:

Дивуються, любуються

Ряд. 11 — в „М.“, в *авт. ЧМ.* та *рук. ДП*:

Скажи ж мені, мій братіку,

Ряд. 17—20 — цим рядкам в *авт. ЧМ.* відповідають рядки:

На білее пониклеє

Личенько лілеї, —

Сам Господь витав над ними

І творив святеє

Землі грішній... І лілея

Росою сльозою

так само і в *рук. ДП*, лише замість 2 останніх рядків — 1 ряд:

І лілея росою-сльозою

Ряд. 24 — в „М.“ *авт. ЧМ.*: А я й не казала, а в *Льв. К.*:

Та я й не сказала [мабуть, довільне].

Ряд. 25—26 — в „Слові“ та *Льв. К.*:

Як я була людиною,

Як я мордувалась

а в „М.“ в *авт. ЧМ.*, *рук. ДП* та *Коп. Жемчужн.*:

Як я тяжко виростала

І як умирала

Ряд. 27—28 — в *рук. ДП*, *авт. ЧМ.* та *Коп. Жемчужн.*:

Моя мати, — я не знаю,
Вона все журилась

а в *Коп. Мордовц.*: Моя мати — вона чогось
Сердешна журилась.

Ряд. 29—30 — в *рук. ДП, авт. ЧМ.*:

І молилась, і на мене,
На малу дивилась; —

в „*М.*“: І молилась, і на мене
малую дивилась

а в *Коп. Жемчужн.*: І молилася. На мене
На малу дивилась,

Ряд. 33 — в „*М.*“ та *Коп. Жемчужн.*: Хто їй горе заподіяв;

Ряд. 36 — цьому рядкові відповідають такі рядки
в *рук. ДП* та „*М.*“: А мати все вяла,

Вяла, вяла засихала,
Умирати стала.

Так само і в *авт. ЧМ.*, лише 1-ший рядок: А вона все вяла.

Ряд. 37 — в *рук. ДП* та „*М.*“: І нашого злого пана;

так само в *авт. ЧМ.* де раніш було: І якогось злого пана
а в *Коп. Мордовц.*: Та якогось злого пана

Ряд. 38 — в *Коп. Мордовц.*: Та й умерла. А пан отой

Ряд. 40 — в *рук. ДП, „М.“* та *Авт. ЧМ.*:

Узяв годувати

Ряд. 41 — в *Коп. Мордовц.*: Мене малу. Я вросла.

Ряд. 43-44 — в „*Слові*“ та *Льв. К.*:

Я не знала — що байстручка — [чи не довільне?]
Що його дитина.

а в *Коп. Мордовц.*: І не знала, що байстрия я,
Що його дитина

В *рук. ДП, „М.“* та *Авт. ЧМ.* цих рядків нема.

Ряд. 45 — в *Авт. ЧМ.*: Пан поїхав на чужину,

а в *Коп. Мордовц.*: Він поїхав десь далеко

Ряд. 46 — в „*М.*“ після цього рядка є 2 рядки крапок.

Ряд. 47 — в „*Слові*“ та *Льв. К.*: А прокляті його люди

Ряд. 50 — в „*Слові*“ та *Льв. К.*: Вбити — не убили

а в інш. текстах: Убили — не вбили

Ряд. 51 — в „*М.*“: Тільки мої чорні коси

Ряд. 52 — в „*Слові*“ та *Льв. К.*: Остригли, покрили

Ряд. 53 — в *рук. ДП, „М.“* та в *Авт. ЧМ.*:

Ганчіркою на смітнику

Ряд. 55 — в „*М.*“ та *Авт. ЧМ.*: Жиди навіть нечестиві,
але зпочатку в обох текстах було: „нечистії“

Ряд. 61 — в *Коп. Жемчужн.*:

На снігу під тином я умерла

Ряд. 62 — в „*М.*“ та *Авт. ЧМ.*: На снігу під тином

Ряд. 64 — в *Авт. ЧМ.*: Квітом при доливі

Ряд. 65 — в *Авт. ЧМ.*: Квітом білим, як сніг білим
Ряд. 66 — в *рук. ДП, Коп. Жемчужн.* та *Авт. ЧМ.*:

Весь гай освітила

В „М“: Весь гай звеселила;

а в *Коп. Мордовц.*: Гай возвеселила

Ряд. 67 — в „Слові“ та *Льв. К.*: Зимой люди, о Боже мій,

а в *Коп. Мордовц.*: Люди -- Боже мій! — зимою [найкраще!]

в *рук. ДП, „М“* та *Авт. ЧМ.*: І тіж люди і тіж пани

а в *Коп. Жемчужн.*: І тіж люди і тіж самі

Ряд. 68-69 — в *рук. ДП, „М“, Авт. ЧМ.* та *Коп. Жемчужн.*:

Що зимою вбили,

Поприходили весною

а в *Коп. Мордовц.*: В хату не пустили,

А весною, мов на диво,

Ряд. 70 — в *рук. ДП, „М“* та *Авт. ЧМ.*: Дивом дивувались,

а в *Коп. Жемчужн.*: Дивом дивувались;

в *Коп. Мордовц.*: На мене дивились (як і в „Б“)

Ряд. 71 — в *рук. ДП, „М“* та *Авт. ЧМ.*:

І дівчата завітчались

а в *Льв. К.*: А дівчата закривались,

в *Коп. Мордовц.*: Дівчаточка.

Ряд. 72 — в *рук. ДП* та *Авт. ЧМ.*: І мене назвали,

а в „М“: І мене прозвали

Ряд. 73 — в *рук. ДП*: Лілею-снігоквітом

Ряд. 74-75 — в *рук. ДП* та *Авт. ЧМ.*:

І я розцвітати

Стала в гаю і на полі [в „М“ — в гаї]

а в „Слові“ та *Льв. К.*: І я процвітати

Стала в гаї і в теплиці

а в *Льв. К.* помилково: „темниці“

Ряд. 78 — в *Авт. ЧМ.*: Королевий квіте!

Ряд. 79 — в „Слові“ та *Льв. К.*: За що мене Бог поставив

Ряд. 80 — в *Авт. ЧМ.*: Квітом на сім світі

а в *рук. ДП*: Дивом на сім світі

Ряд. 81 — в *рук. ДП, „М“* та *Авт. ЧМ.*:

Щоб людей я звеселяла

Ряд. 86 — в *рук. ДП* та „М“: І цвіт королевий

Ряд. 89-90 — „ „ та *Коп. Жемчужн.*:

До білого, пониклого

Личенька лілеї.

Стор. 143. **Русалка**. Вперше видруковано в „*Вечерниця*“ 1862 р., ч. 22. Крім *рук. ДП*, був ще автограф, що з нього подано текст у „*Вечерниця*“. Крім того, є ця поезія і в „М“ і в „Б“. Копії: *Мордовцева, Трегубова* та *Жемчужникова*. Кожна веде до якогось відмінного автографу.

Ряд. 2 — в *рук. ДП, „М“* та *Коп. Жемчужн.*:

У білих палатах

- Ряд. 4 — *рук. ДП, „М“ та Коп. Трегуб.*: До Дніпра купати
 В „*Веч.*“ та *Льв. К.*: У Дніпрі купати
 а в *Коп. Мордовц.*: У Дніпро купати
 Ряд. 11 — в *рук. ДП*: Я виведу гулять пана
 В *Льв. К.*: А я вийду з ним гуляти
 Ряд. 13 — в *рук. ДП та Коп. Трегуб.*:

Залоскочи ж, моя доню,

- в „*М.*“: Залоскочи ж, моє серце,
 Ряд. 15 — в *рук. ДП та Коп. Трегуб.*:

Над грішною сиротою

- В „*М.*“: Надо мною сиротою
 Ряд. 17 — в *рук. ДП та „М.“*: Не моїми слізьми-кровю
 В *Коп. Трегуб.*: Не моїми слізоньками
 Ряд. 19-20 — так і в *Коп. Мордовц.*; в інш. текстах:

Нехай в Дніпрі погуляє
 З своєю дочкою

- Ряд. 21 — так і в „*Веч.*“ та *Льв. К.*; в інш. текстах:

Пливи ж моя русалонько!

- Ряд. 23 — в „*М.*“, *Коп. Трегуб.* та *Коп. Жемчужн.*:

Привітайте моє любе

- Ряд. 24 — в „*М.*“, *Коп. Трегуб.* та *Коп. Жемчужн.*:

Дитя моє миле!

- в *Коп. Мордовц.*: І заголосила.

- Ряд. 25 — в *Коп. Жемчужн.*: Та й побігли, а я собі

- Ряд. 29 — в *Коп. Трегуб.*: Уже тиждень, як расту я

- Ряд. 31 — в „*М.*“, *Коп. Трегуб.* та *Коп. Жемчужн.*:

Та на Київ позираю

- Ряд. 33-34 — в *рук. ДП та Коп. Трегуб.*:

Може вже він повінчався
 У білих палатах

- в „*М.*“: А може вже повінчались

У білих палатах

- в *Коп. Жемчужн.*: А може вже повінчалась

У білих палатах

- а в „*Веч.*“ та *Льв. К.*: А може вже поєдналась

З паном моя мати

- Ряд. 36 — в „*Вечерн.*“ та *Льв. К.*: Грішниця в палатах?“

- Ряд. 37 — в *рук. ДП, „М.“ та Коп. Трегуб.*:

Та й замовкла русалонька

- Ряд. 38 — в *рук. ДП та „М.“*: І в Дніпро пірнула

- Ряд. 39 — в „*М.*“; Мов пліточка і лозина

- Ряд. 45 в *рук. ДП, „М.“ та Коп. Трегуб.*:

Приблудила до берега

- [в *Коп. Трегуб.* спершу було: Приблудила аж до Дніпра]

- Ряд. 46 — в „*М.*“ та *Коп. Трегуб.*: Та й дочку згадала

- Ряд. 47 в *Коп. Мордовц.*: Нагадала, як купала

- Ряд. 48 — в *Коп. Трегуб.*: І як промовляла
а в *рук. ДП*: І що примовляла
Ряд. 49 — в *Льв. К.*: То й байдуже! Пішла собі
Ряд. 53 — в *Коп. Трегуб.*: І не зусдріла, як зуспіли,
В „М“: І не зчулась, як зуспілись
В *Коп. Жемчужн.*: І не зчулась, як зустріли
В *рук. ДП*: Вискочили регочучи
Ряд. 55-56 — в *рук. ДП, Коп. Трегуб.* та „М“:
Сестри, сестри! Не лоскотіть,
Бо це моя мати!

а в *Коп. Жемчужн.* 4 рядки:

Та до неї: ухопили
Та й ну лоскотати.
Сестри, сестри, не лоскотіть,
Бо це моя мати.

Ряд. 57 — в *рук. ДП, „М“ та Коп. Трегуб.*:

Сестри раді, що піймали

Ряд. 59 — в *рук. ДП та Коп. Трегуб.*:

Поки в вершу не сховали.

Стор. 145. **Осики.** Друкуємо за *рукописом ДП*. Поему цю друкували завжди в останній редакції (1858 р.) під назвою „Відьма“. Вперше опублікував її за *рукописом ДП М. Новицький* в *К. ЄН* 1927 р. В *К. ЛІМ-у 33 р.* її подано в останній редакції. В *К. ЛІМ-у 34 р.* дано контамінований текст „Осики“ й редакції 58 р. В. Доманицький теж контамінував тексти цих двох редакцій. Ясно, що їх треба друкувати окремо. „Відьму“ подаємо на відповідному місці в т. V. Там і варіанти з другої редакції 1847 р., зробленої Ш-ком в Орській кріпості (назва вже „Відьма“, а текст ближчий до „Осики“).

Стор. 164. **В казематі.** Автограф першої редакції цих поезій, написаних Ш-ком між 17. IV та 30. V 47 р. в казематі „III-го собственаго Ёго Величества канцелярії Отдѣленія“ (останній вірш написаний може й у Петропавлівській фортеці), не зберігся, але Ш-ко якось їх перевіз із собою на заслання й там переписав до першої „захальвної книжечки“. Вписав їх туди не відразу, а слідом за поемою „Княжна“. В 1858 р., переписуючи наново ці поезії до „Більшої книжечки“, останньої з них — „Не спалося, а ніч як море“ до циклю, об'єднаного назвою „В казематі“, не завів. Ми ж її друкуємо разом з іншими 12-ма, як теж написану в казематі. Переписуючи ці поезії в 1858 р., Ш-ко значно пізніше написану поезію „Згадайте, братія моя“ поставив заголовком до казематного циклю. Так її й друкуємо. Досі, крім *ЄН* 1927, заголовку „В Казематі“, ні присвяти „Моїм союзникам“ ніде не подавали.

Стор. 166. **Згадайте, братія моя..** Вперше видрукована в „Основі“ 1862 р., кн. 3. Автографи „М“. та „Б“. Друкуємо за „Б“.

- Ряд. 2-3 — в „М.“: Водай те літо не верталось
Як ви смиренесенько і я
- Ряд. 5-7 — „ : І може думали: „Коли,
Коли ми зійдемося знову
На раду тиху, на розмову
- Ряд. 8 — „ : спершу було 2 рядки:
І помолилось [спершу: поговоримо] з любовю
О муках грішної землі
- Ряд. 12 — в „М“: Свою тяжку, свою недолу,
а в *коп. Жемчужн.*: Свою тяжку, гірку недолу
- Ряд. 13 — в „М.“: Повіруєм ще трохи волі
- Ряд. 14 — „ : А потім жити зачнемо
- Ряд. 18 — лише в *К. ЛІМ-у 33*: Україну любіте [помилка].
- Рядків 21-22 — в „М.“ немає.
- Ряд. 21 — в „Оси.“: Ворогів забудьте други [попр. ред.].

Стор. 167. **Ой, одна я, одна.** Вперше видруковано в „Нар. Читені“ 1860 р., кн. III, а потім в „Основі“ 1862 р. кн. VIII. Крім автогр. „М.“, „Б“. та *Черн. Музею, є копія Мордовц.* Був ще автограф, що використала „Основа“. Друкуємо за „Б“.

Ряд. 2 — так і в *Черн. автогр.*; в „М“ та „Оси.“:

Як билинонька в полі

- Ряд. 6 — в „М“: Красу — карії очі
- Ряд. 12 — в „М.“: Уже й старітись стала...
в „Оси.“: Та вже й вянути стала...
в *Черн. авт.*: Уже й вянути стала
а в *Коп. Мордовц.*: Долі-щастя не мала.

Стор. 168. **За байраком байрак.** Вперше видруковано в *Кож. К. 67 р.* Крім автографів „М.“, „Б.“ та *Черн. Муз.* є ще копії *Жемчужникова, Богданенка та Мордовцева* (у Богданенка заголовок „Козак“). Друкуємо за „Б“.

- Ряд. 2 — в *Коп. Богд.*: А там степ та могили
- Ряд. 3 — в „М.“: На могилі козак
- Ряд. 14 — в *Черн. авт.*: Бо запродав гетьман
- Ряд. 17 — лише в *К. ЛІМ 33*: По всій по землі [маб. пом.].
- Ряд. 19 — в „М“ та *Черн. авт.*: І дорізали брата
- Ряд. 20 — в *Черн. авт., Коп. Богд. та Мордовц.*:

Кровю брата впились

- Ряд. 21 — в „М“: І в степу полягли,
а в *Коп. Жемч.*: В степу полягли
- Ряд. 23 — *Черн. авт.*: Та й замовк, затрусивсь
- Ряд. 27 — в „М.“ та *Коп. Жемч.*: Тяжко, тяжко ридав
- Ряд. 28 — в *Черн. авт.*: Сині хвилі гомоніли,
а в *Коп. Богд.*: І з ним плакали хвилі
- Ряд. 30 — в „М.“ та *Черн. автогр.*: Руна гаєм пішла,
а в *коп. Жемч.*: Луна степом пішла
- Ряд. 33 — в „М.“ та *Коп. Жемч.*: Затрусився байрак
- Ряд. 34 — лише в *Коп. Богд.*: І могила стогнала

Стор. 169.. **Мені однаково.** Вперше видруковано в „Меті“ 1863 р. ч. 4 з автографу „М.“, але з поправкою, яку Романчука (див. вар. до р. 22). Автографи „М.“, „Б.“ та Черн. Муз. Є ще рукописні нотатки Романчука — дуже сумнівного походження.

Ряд. 11-12 — в „М.“ немає; в Черн. автогр. замість 2 рядків — один: На обезчещеній землі [так і в Льв. К.].

Ряд. 15-16 — в Кож. К. нема [цензура].

Ряд. 21 — в „М.“: Присплять гадюк п. і в огні,

в Черн. авт.: Присплять неситі, і в огні

а в рук. нотат. Романчука: Задушать ввісні, і в огні
[фантастичне!].

Ряд. 22 — в „М.“: Вдову окрадену збудять

а в Черн. авт.: Вдову окрадену розбудять

В рук. нотат. Романчука: Вдову окрадену з'огудять
[сумнівне].

Стор. 171. **Не идай матері.** Видруковане вперше в Кож. К. 67 р. Автографи „М.“, „Б.“ та Черн. Муз. Є копії Жемчужнікова — контамінація текстів „М.“ та „Б.“.

Ряд. 2 — в „М.“ та Коп. Жемч.: А ти покинула, пішла,

а в Черн. авт.: А ти не слухала, пішла

Ряд. 6 — в К. 1902 (Романч.): Не чуть нічого, де ти гралась
[довільне!]

Ряд. 10 — в Черн. авт.: Пасуться вдень, а вночі
[певно „уночі“ — цілого рядка не подає Доманицький].

Ряд. 15 — в „М.“ та „Черн. авт.: Тебе з калнюю, і в гаї,

а в Коп. Жемч.: Тебе з калнюю і в гаю

Ряд. 16 — в „М.“, Черн. авт. та Коп. Жемч.:

Ставок широкий висихає

Ряд. 18 — в Черн. авт.: І гай зелений зажурився,

а в Коп. Жемч.: І гай зелений похилився

Ряд. 20 — в Черн. авт.: Та й те з собою занесла

Ряд. 23 — в „М.“: І стежечка, що ти ходила,

Ряд. 25 — в „М.“, в Черн. авт. та Коп. Жемч.:

Де ж ти полинула, де ділась?

Ряд. 27 — в „М.“ та Черн. авт.: В чужій сім'ї, в чужій землі

Ряд. 28 — в „М.“, Черн. авт. та Коп. Жемч.:

Кого ти радувать схотіла

Ряд. 30 — в Коп. Жемч.: Віщує серце і в палатах

Ряд. 31 — в „М.“, Черн. авт. та Коп. Жемч.:

Ти спши мов дома і не жаль

Ряд. 33 — в Черн. авт.: Молюся Богу, щоб печаль

Стор. 173. **Чого ти ходиш на могилу?** Вперше видруковано в Кулішевій „Хаті“ 1860 р. Автографи: 1) Черн. Муз. — близький до „М.“, 2) в „М.“, 3) в „Б.“. Копії: Жемчужнікова й Мордосєєва. Текст „Хати“ — контамінація тексту „М.“ та Копії Жемч., яку, мабуть, спеціально для „Хати“ зробив сам Ш-ко. Друкуємо за „Б.“. Поезію цю дру-

кували нераз під заголовком „Калина“, але це не авторський заголовок.

Ряд. 4 — в „М“ та *Коп. Жемчужн.*: Чого воркуєш уночі
Ряд. 22 — лиш в *К. ЛІМ-і 33 р.*:

І буду щебетати [друк. помилка].

Ряд. 23 — в „М“ та *Коп. Жемчужн.*: Вкупці на калині

Ряд. 24 — в *Коп. Жемчужн.* та *Коп. Мордовц.*:

Будем Бога вихваляти

Ряд. 25 — так і *Коп. Жемчужн.* та *Мордовц.*;

в „М“ та *Черн. авт.*: Бога вихваляти

Ряд. 26 — в „М.“: Будем в купонці уранці

Ряд. 30 — в „М.“, *Черн. Авт.*: І дівчина на могилу

Ряд. 31 — : Три літа ходила

[в „Хаті“: „літ“ — мабуть Кулішева поправка].

Ряд. 40 — в *Коп. Жемч.* та *Пр. К.*: Широкої сльози-ріки

Ряд. 42 — в *Черн. Авт.*: І з славою лукавою

Ряд. 44-46 — в „М“, *Черн. Авт.* та *Коп. Жемч.*:

Осміяли подруженьки

Осміяли червону

Після рядка 47 — в *Коп. Мордовц.*:

Калиночко червоная,

Світе мій ясний

Ряд. 48 — в „М“, *Черн. Авт.* та *Коп. Жемч.*;

Прийми ж мою головоньку

Ряд. 52 — в „М“ та *Черн. Авт.*: Мене найдуть, поховають.

а в „Хаті“ та *Коп. Жемчужн.*: Мене знайдуть, поховають

Рядкам 56-63 відповідають такі рядки в „М.“, *Черн. Авт.* та

Коп. Жемчужн.:

Не сон-трава перед світом

Одцвіла, завяла, [в „Хаті“: „зівяла“ — Кулішеве!]

То дівчина на могилі

Плакать перестала.

Перестала сльози лити

І тяжко любити,

На вік віки на могилі

Сльозами умита.

Втомилася та й задрімала...

З-за гаю сонечко вставало;

Раділи люди встаючи

Ряд. 61 — в *Черн. Авт.* та *Коп. Жемчужн.*:

Втомилася, задрімала

Рядка 63 — в *Коп. Жемч.* нема.

Ряд. 65 — в „М“, „Хаті“ та *Коп. Жемч.*:

Вечерять, доню дожидала.

Стор. 175. **Ой три шляхи широкі!** Вперше друковане в „*Основи*“ (1861 р., кн. I). Автографи „М“, „Б“ та *Черн. Музею*. Є *Копія Жемчужнікова*, близька до тексту „*Основи*“. якій, очевидно, сам Ш-ко дав текст-автограф.

Ряд. 3 — так і скрізь; лише в *К. ЛІМ-і 1933 р.*

На чужині з України [помилка].

Ряд. 11 — в „М“ та *Черн. Авт.*: А невістка над горою,
а в *Коп. Жемчужн.*: А невістка під горою

Ряд. 20 — в „Основі“ та *Коп. Жемчужн.*:

Калина зів'яла [самовільна поправка].

Ряд. 26 — лише в *Черн. Авт.*: Братів на чужині

Ряд. 30 — в *Черн. Авт.*: В неволі канають,

а в „М.“: В чужині блукають,

Ряд. 31 — в „Основі“ та *Коп. Жемчужн.*:

І три шляхи широкії

Після рядка 32 лише в *Черн. Авт.* ідуть такі рядки:

Було не йти, не кидати

Веселої хати,

Чуже поле не топтати,

А своє орати.

Стор. 176 **М. Костомарову**. Вперше видруковане в „*Меті*“ 1863 р., ч. 4. Автографи: „М“, „Б“ *Черн. Муз.* та автогр., подарований Ш-ком *Т. П. Костомаровій. Ю. Романчук* в своїх текстах використав останній. Варіанти в *Прим.* до *Пр. К.* теж узято з цього автографу. Оpubлікований він: М. Чолин у його книзі „Жизнь и произведения Т. Ш-ка“, К. 1882. Є ще копії *Богданенка* та *Мордовцева*.

Ряд. 1 — в „М“, *Черн. Авт.* та *Авт. Кост.*: Весенне сонечко ховалось [в *Прим.* до *Пр. К.* довільно: „Весняне“, бо в р. 2 „весняних“]

Ряд. 2 — в „М“ та *Авт. Кост.*:

В широких хмарах весняних

Ряд. 3 — лише в *Авт. Кост.*:

Гостей зачинених своїх

Ряд. 4 — лише в *Авт. Кост.*:

Холодним чаєм напували

Ряд. 6 — лише в „М“ та в *Авт. Кост.*:

Синьмундурних часових.

Ряд. 12 — лише в *Авт. Кост.*:

Моїх тяжких кровавих сльоз

Ряд. 13 — лише в *Коп. Богд.*:

А їх немало розлилось

Ряд. 19 — в „М“ та *Авт. Кост.*:

І серце тяжко занеклось

Ряд. 21 — в „М“ було спершу:

Дивлюсь: товаришова мати

в *Авт. Кост.*:

Дивлюсь: аж, брате, твоя мати

в *Черн. Авт.*:

Дивлюсь: невольникова мати

Ряд. 22 — в *рукописних нотатках Романчука*:

Чорніша чорної землі [добре, але не знати, звідки].

Стор. 177. **Садок вишневий коло хати.** Перводрук: „Русская Бесѣда“ 1859, кн. III. В *Черн. Авт.* під назвою „Весенній Вечір“. У газеті „День“ 1914 р., лютий. П. Щоголев умістив нібито автограф, де заголовок — „Майський Вечір“, але це чиясь конія, а не автограф. Були ще автографи, подаровані поетом А. Ол Лазаревській та п. Хрущовій (у Лихвині, Лебед. пов.). В них є варіанти. Подати їх не можемо. Були й ще автографи цієї поезії що їх Ш-ко знайомим дарував, але пригадати їх собі не можемо — є їх біля 10. Поезію цю друкували іноді під назвою „Вечір“.

Стор. 178. **Рано вранці новобранці.** Вперше друковане в „Хаті“ під заголовком „Хустина“ [неавторським] Крім „М“ та „Б“ — є ще *Чернг. автограф.* Текст „Хати“ теж веде до якогось відмінного автографу. Є ще *копія Жемчужнікова* ближча до тексту „М“.

Ряд. 2 — в „М“, *Коп. Жемч.* та „Хаті“: Виходили із села

Ряд. 4 —

Одна дівчина пішла

Ряд. 6 — в „М“, *Коп. Жемч.* та „Хаті“:

Дочку з милим розлучати

а в *Черн. Авт.*: Дочку з милим розлучити

Ряд. 7 — в „М“, *Коп. Жемч.* та в *Черн. Авт.*:

Розлучила, привела

а в „Хаті“: Розлучила та вмовляла

Рядка 8 — в „Хаті“ нема.

Ряд. 9 — в „М“, *Коп. Жемч.* та *Черн. Авт.*:

Поки землю опустіла

Ряд. 11 — в „М“, *Коп. Жемч.* та в „Хаті“:

Стоїть село, не виросло

Ряд. 13 — так скрізь, лиш в *К. ЛІМ-і 1933*:

Тільки пустка край села [чому — невідомо].

Ряд. 18 — в „М“, *Коп. Жемч.* та в „Хаті“:

В вікно заглядає

Ряд. 19 — в „М“, *Коп. Жемч.* та в „Хаті“:

Заглядає. — не вигляне

Ряд. 22 — так і в „М“, *Коп. Жемч.* та в „Хаті“:

В хату вечеряти

[так спершу було і в „М“].

Ряд. 23 — в „М“ та в „Хаті“:

А він колись був кликаний

Ряд. 25 — лише в „Хаті“: І хустина мережилась [помилка].

Ряд. 27 — так і в „Хаті“; в „М“ та *Коп. Жемч.*:

Думав жити, веселитись

[за Доманицьким так має бути і в „Б“ — помилка!]

Ряд. 28 — в „М“, *Коп. Жемч.* та в „Хаті“:

Весь вік веселитись

Ряд. 29 30 — в „М“, *Черн. Авт.* та *Коп. Жемч.*:

А довелось Христа ради

У людей прохати

а в „Хаті“: А довелось, мій голубе,
Сльозами умитись!

Ряд. 31 — в „М“, *Коп. Жемч.* та „Хаті“:
Сидить москаль під хатою

Стор. 179. **В неволі тяжко, хоча й волі.** Друковане вперше в „Основі“ 1861 р. кн. V. Автографи: 1) „М“, 2) „Б“, 3) *Черніг. Муз.* Копій не має. В „Основі“ — за текстом „Б“, як і у нас.

Ряд. 4 — так і в „Осн.“; в „М“ та *Черн. Авт.*:
Коло людей та коло поля.

Ряд. 12 — в „М“ було спершу:
Що не в Україні буду жити

Ряд. 14 — лиш в *Кож. К.*:
Людей і Господа хвалить [звідки?]

Стор. 180. **Понад полем іде.** Вперше видруковано в „Основі“ 1862 р., кн. X. Автографи „М.“ та „Б.“. Текст „Основи“ — контамінація текстів „М.“ та „Б.“, правдоподібно автентична Шевченкова, бо той самий текст і в *коп. Жемч.*:

Ряд. 9 — в „М.“, „Осн.“ і *коп. Жемч.*: Ні на кого не вважає, —

Ряд. 11 — в „ „ „ „ „ : Не кричи й не проси

Ряд. 13 — в „ „ „ „ „ : Чи то город, чи то поле

Ряд. 14 — так скрізь, лише в *К. ЛІМ-і 33 р.*:
Мов бритвою старий голить

(Звідки? В *ЄН* та *ЛІМ-і 34 р.* — „як“, очев. за автогр. „Б.“.)

Ряд. 17 — в „Осн.“ та *коп. Жемч.*: Сироту-кобзаря

Ряд. 20 — „ „ „ „ „ : Не мине й царя,

Ряд. 24 — „ „ „ „ „ : Й хреста ніхто не поставить,

а в *коп. Жемч.* та *Пр. К.*: І хреста ніхто не поставить [неавтентичне].

Стор. 181. **Чи ми ще зійдемося знову.** Видруковано вперше в „Основі“ 1861 р., кн. X. Крім „М.“ та „Б.“ є ще відмінний автограф у *Черн. Музеї*. Текст „Основи“ — контамінація „М.“ та „Б.“, може й авторська. Є ще відмінний текст ближчий до „М.“ — *копія Жемчужнікова*.

Ряд. 1 — в „Осн.“, „М.“, *Черн. авт.* та *коп. Жемч.*:
Чи ви ще зійдетеся знову,

Ряд. 3 — в „М.“ та *коп. Жемч.*: І слово братства і любови

Ряд. 4 — так і в „М.“; в „Осн.“ та *Черн. авт.*:
В степи-вертепи понесли?

а в *коп. Жемч.*: В степи і дебри понесли? [за Доманицьким так має бути і в „Б.“, але він помиляється, бо *ЄН* та *ЛІМ 33 р.* дають лекцію „рознесли“].

Ряд. 11 лише в „Осн.“: Любіть її, бо время люте... [помилка, що викликала навіть цілу літературу].

Стор. 182. **Не спалося, а ніч, як море...** Друкуємо за автографом „М.“. В „Б.“ цієї поезії немає. Був ще якийсь автограф, використаний в *Прим.* до *Пр. К.* Відміни супроти рук. „М.“, в *Черн. автогр.* такі:

- Ряд. 6 — Верчусь я, світу дожидаю
- Ряд. 13 — А баринь то щенькой такой; так і в *Прим.* до
[*Пр. К.*
- Ряд. 14 — Меня-то, знаешь, и схватили; так і в *Прим.*
[до *Пр. К.*
- Ряд. 16 — Теперь и стой, да пѣсни пой!; а в
Прим. до *Пр. К.*: Теперь вотъ стой, да пѣсни пой!
- Ряд. 18 — як і в „М.“; а в *Прим.* до *Пр. К.*:
А я ...аж чудно, як згадаю...
- Ряд. 25 — як і в „М.“; а в *Пр. К.*:
Я, знай, вчащаю до Ганнусі
- Ряд. 31 — А я козак був! Позичать? так і в *Прим.*
[до *Пр. К.*
- Ряд. 32 — Та хто позичить таку силу? [так бу-
ло спершу і в „М.“].
- Ряд. 37 — після цього рядка в *Черн. авт.* ще 1 рядок:
Вертаюсь в осени додому.
- Так і в *Прим.* до *Пр. К.*
- Ряд. 51 — Кажу: „Де ділась, що немає?
так було спершу і в „М.“], так і в *Прим.* до *Пр. К.*
- Ряд. 57 — Неначе згага запекла [так і в „ „ „]
- Ряд. 58 — Поки я слухав, вийшов з хати,
так і в *Прим.* до *Пр. К.*
- Ряд. 61 — Аж панича вже повезли
- Ряд. 70 — Із армії?
- Ряд. 76 — То й забудеться колись

IV.

ПОЯСНЯЛЬНІ СТАТТІ

ТЕКСТ ПОЕЗІЙ ШЕВЧЕНКА ВІД 1843 Р. ДО ЗАСЛАННЯ.

Усталення основного тексту поезій Шевченка, написаних ним в періоді від 1843 року до виїзду на заслання (2. VI 1847 р.) засадничо не викликає тепер методологічних сумнівів чи труднощів. Проте великі фактичні труднощі виникають, коли опрацьовуємо цей текст тут — за межами Східної України, не маючи змоги використати відповідну частину згромадженого там у музеях, бібліотеках та Інституті ім. поета рукописного фонду.

Текст поезій 1843—45 рр. повинен точно відтворити автограф-альбом «Три літа», що до 1906 року не був нікому доступний, бо лежав в архіві б. російського Департаменту Поліції, а 1906 року переданий був Чернігівському Музеєві ім. Шевченка. Всі твори, що ввійшли до цього альбому, Шевченко опрацював та вписав туди дбайливо. З творів тих, у більшості своїй «нелегального» змісту, за життя поета побачили світ лише «Кавказ», «Холодний Яр», «Заповіт» (під назвою «Думка»), «Розрита могила», «Гоголю» (теж під назвою «Думка») та «Посланіє», але надруковано їх у Лейпцігу 1859 р. без згоди поета, недбало і з випадкових копій, та ще П. Куліш надрукував 1857 року «Наймичку», а в «Кобзарі» 1860 р. вийшли «Давидові Псалми». До тексту «Наймички» Куліш вніс чимало власних поправок. Хоча Шевченко й зробив у 1860 році декілька виправлень у тому тексті (в примірнику «Кобзаря» 1860 р., що був потім власністю Ю. Ю. Цвітковського), але тексту того вважати за цілком авторизований не можна, бо поет не мав тоді під руками свого автентичного, непокаліченого тексту цієї поеми. Можливо, що текст «Псалмів» Шевченко в 1860 р. і сам поправляв перед друком, але з ними було, як і з «Наймич-

кою»: свого найкращого рукопису він не мав, бо лежав він у Департаменті Поліції.

З численних автографів (поезій 1843—45 рр.), що їх копії мали видавці львівського (1867 р.) та празького (1876 року) «Кобзарів», мало що збереглося, а на підставі недбало друкваних текстів точно відтворити автографи не можна: можна лише подати з них відміни, та й то, як читачі можуть переконатися з приміток до тексту, часто доводиться робити щодо них застереження.

Не може бути ніяких сумнівів, що найцінніший для нас текст «Трьох літ» — це збірка під цим заголовком, що збереглася в Департаменті Поліції. Передруковуючи її, ми відтворюємо текст найдорогоцінніших творів Шевченка в тому вигляді, як вони вийшли з-під його пера в періоді, коли творчі сили його були в zenіті; відтворюємо власне те, за що Шевченка спіткала тяжка кара заслання.

Де ж ми взяли текст «Трьох літ»? За рукописом Департаменту Поліції подано його в двохтомовому виданні «Поезій», виданому під фірмою Історично-Літературного Товариства при Українській Академії Наук за редакцією Акад. С. Єфремова та М. Новицького (видання «Книгоспільки» 1927 р.). Текст для цього видання опрацював М. Новицький. В 1932 році вийшла цінна праця О. Дорошкевича «Принципи організації тексту Шевченкових творів», автою якої виправив кілька значних помилок та недоглядів у згаданому виданні, а в 1933 р. видавництво «Література і Мистецтво» (ЛІМ) дістало від Інституту ім. Шевченка опрацьований ним текст усіх поезій, і редактор виданого ЛІМ-ом «Кобзаря» А. Річицький текст цей видрукував¹⁾. У «Кобзарі» цьому ми знайшли кілька помилок, але назагал видано в ньому текст дуже старанно, і, як переконує нас його аналіза, є це праця, виконана під керовництвом О. Дорошкевича. Текст цей призначав О. Дорошкевич для трьохтомового видання Шевченкових творів, що його мав випустити Інститут ім. Шевченка. Це видання вийшло з друку в 1933 р.,

¹⁾ Крім «Гайдамаків», що для нашого видання не має значення, бо ми мали свою власну щодо цього твору концепцію (див. статтю про текст ранніх поезій Шевченка в I т.).

але таємничо зникло з книгарського ринку, і ми не могли його роздобути. Зате вийшло 1934 року в Харкові однотомове видання ЛІМ-у під назвами «Поезія Т. Г. Шевченка» — на титульній сторінці, а «Кобзар» — на обгортці. Зредагували його А. Хвиля та Є. Шабліовський. В праці над текстом в цьому виданні брали участь ще шість співробітників Інституту. Більшість творів з «Трьох літ» і в цьому виданні видруковано за текстом рукопису Департаменту Поліції, але деякі тексти — контамінаційні, себто склеєні з різних редакцій (напр. «Сліпий», «Невольник», «Псалми», тощо), а «Наймичку» через незнання історії її тексту видруковано в Кулішевій редакції.

Отже для нашого основного тексту «Трьох літ» ми для більшості творів мали три видання. Треба зазначити, що між цими текстами є різниці, поминаючи виразні, вже нам знані помилки в тексті, опрацьованому М. Новицьким. Проте, в більшості випадків ці розходження не мають великого значення й іноді зустрічаються в таких місцях тексту, де у поета — явні помилки, які треба виправити, роблячи конектури. Розходжень усього кількадесять, але нам, усталюючи текст, довелося критично оцінювати ці розходження та вибирати ту чи іншу лекцію. Всі такі випадки ми обговорюємо в примітках до тексту, і кожному читачеві вільно вибрати ту, що його більше переконує.

До свого видання заели ми всі підзаголовки під творами (напр. під «Сном» — «комедія», під «Великим Льохом» — «містерія»), а також і загальні авторські заголовки («Три літа», «В казематі»), що об'єднують певні циклі поезій, але не в усіх вище згаданих виданнях фігурують, і вперше дали редакторський заголовок групі поезій 1846—1847 рр. — «Другий Кобзар» (в дужках), керуючись змістом передмови Шевченка до тих поезій. Крім того, вперше подали всі епіграфи до Шевченкових поезій, чого чомусь досі ні в одному виданні не було зроблено (нпр. епіграф до цього циклю «Три літа»).

Для трьох поезій, що їх об'єднуємо заголовком «Другий Кобзар», за основний текст теж треба було б узяти третій рукопис Департаменту Поліції — окремий зшиток (ч. 3),

в якому їх уміщено, але текстів «Лілеї» та «Русалки» досі в редакції рукопису Деп. Пол. не опубліковано, а реставрувати його на підставі поданих В. Доманицьким варіантів ми не відважуємося. Отже подаємо ці поезії за точно встановленим текстом т. зв. «Більшої книжечки» — в пізнішій редакції, що її надав цим творам Шевченко аж у 1858 році. Поему «Осика» друкуємо за рукописом Деп. Пол., бо М. Новицький та О. Дорошкевич текст цей добре опрацювали. Вперше за рукописом поета подаємо передмову до названих вище творів у тексті, а не в примітках, як це робили досі інші редактори. «Другий Кобзар», що його перед арештом збирався видати Шевченко, напевне мав об'єднати більше поезій — могли туди ввійти «Наймичка», «Сліпий» і «Іван Гус» (останні дві напевне з цензурними купюрами, а може й змінами, пристосованими до цензури) та деякі дрібні ліричні твори. Може саме тому, що передмова ця мала попередити більшу збірку поезій (ясно, що трьома Шевченко не обмежився б), редактори не вміщували її в тексті, але вона так яскраво ілюструє певний ідеологічний етап у розвитку Шевченкових поглядів на літературу та на українське національне питання, що усувати її в тінь ми вважаємо за річ недопустиму, тим більше, що вона й хронологічно, і фактично зв'язана з певною групою поетових творів.

Цикль поезій, об'єднаних Шевченком під назвою «В казематі» і присвячених його «союзникам» (співв'язням), друкуємо за т. зв. «Більшою книжечкою» у редакції, яку надав їм поет 1858 року, опрацьовуючи наново свої невільницькі поезії. Лише одну з них («Не спалося, а ніч, як море») друкуємо за т. зв. «Малою книжечкою» (або «Захалавною»), бо в «Більшій» його нема.

Щодо т. зв. «конфігурації» тексту поезій, то ми трималися автографів, і розділів, накинутих Шевченкові редакторами давніших видань, не давали.

Щодо інтерпункції, то твердо боронимо той засади, що треба вживати сучасної її системи. Застереження Дорошкевича щодо цього довели до куріозів. Його учні в своєму педантизмі дійшли до того, що друкують так:

А онде під тином
 Опухла дитина голоднеє мре,
 А мати пшеницю на панщині жне.

Ясно, що треба друкувати:

А онде під тином
 Опухла дитина, — голоднеє мре...

Поки не вийде повне точне видання автографів Шевченка та цінних копій з них, доти не можна буде абсолютно точно усталити ані основного їх тексту, ані зібрати всіх варіантів. У цьому томі для поезій 1843—47 рр. ми вперше по виданнях І. Франка (львівський двухтомовий «Кобзар» 1908 р.) та Б. Лепкого (II т. «Творів», Лейпціг 1918—1923) подаємо варіанти до цих поезій в такій великій кількості. Їх упорядкування було нелегкою справою, а уважний перегляд їх читачем дасть йому найкращий образ того, як навіть учені й близькі Шевченкові люди псували й затемнювали текст його творів.

Література. Усі, згадані в примітках до тексту та варіантах, видання поезій Шевченка та часописи. — В. Доманицький. Критичний розслід над текстом „Кобзаря“, К. 1907, а також його передмови до Кобзарів“ 1907 та 1908 рр. (СПБ) та примітки до „Кобзаря“ 1908 р. — О. Дорошкевич. Принципи організації тексту Шевченкової поезії (Життя й революція“ 1932). — М. Новицький. Шевченко в процесі 1847 р. і його папери („Україна“ 1925, кн. 1—2). — Примітки М. Новицького до „Творів“, виданих „Книгоспілкою“ 1927 р. (в обох томах). — На інші праці текстологів покликаємося в примітках до тексту.

Павло Зайцев.

ТРИ ЛІТА.

По чотирнадцятьох літах розлуки з батьківщиною здійснюється віддавна наболіла мрія Шевченка, і весну 1843 року він, уже славнозвісний автор «Кобзаря» й «Гайдамаків», зустрічає «на нашій не своїй землі».

Річ ясна, що побачив він не зовсім ту саму «прекрасну й безталанну Україну», що ввижалася йому з далекої майстерні Брюлова. Це була дійсність без жадного серпанку не те, що «байронічного туману», а й без тієї неминучої розпливчастости та ідеалізації, що їх натурально спричинюють віддаль та чужина. Поет зустрівся віч-на-віч з своїм народом, зустріч була драматична, хоч зовсім не така катастрофальна, як цього б хотілось творцям і прихильникам теорії про «розчарування в національній романтиці» та про «класове прозріння» поета.

Завжди по-селянському тверезий, він зайвих ілюзій не мав ніколи, надто ж тепер, будши людиною вільною, освіченою і свідомою історичної трагедії України.

І.

Шевченко ніколи не був ані «очарований», ані «сліпий».

Задивлений у сліпучий міт своєї України — без чого не був би поетом — він, одначе, ніколи не втрачав відчуття української дійсности. В умінні утримувати рівновагу між мітом та дійсністю крилася і таємниця його творчости, таємниця його романтизму (пор. т. I, стор. 347). От чому трагічного «зударення» міту з дійсністю в році 1843-му не сталося. Ще з Петербургу в лютому цього року писав він до Я. Кухаренка: «...на Україну я не надіюсь, там — чорт ма люде й.. Я в марті місяці їду за гряницю, а в Малоросію [sic!] не поїду, цур їй, бо там, окрім плачу, нічого не почую». Подібну оцінку україн-

ської дійсності читаємо теж і в листі до того самого адресата з листопада р. 1844, себто по першій повороті поета з України: «Був я уторік на Україні... скрізь був і все плавав, сплюндрували нашу Україну катової віри німота¹⁾ з москалями, — бодай вони переказилися» (див. т. X, ст. 33).

Щодо знання й відчуження тієї дійсності в цілому історичному її обсязі, то «мужик» Шевченко не мав собі рівних навіть серед найвищої інтелігенції тодішньої України. Це знання і це відчуження було в Шевченка, перш за все, чинне, динамічне. І в цьому істотна різниця між ним та хоч би таким, безперечно, незгіршим представником тої інтелігенції, як Е. Гребінка, автором зовсім не плиткої, але якої ж безнадійно-нерухомої історіософії:

«... Нигдѣ преградъ природа не дала
 Намъ отъ враговъ...
 О, если бы опоясать Украину
 Широкими, глубокими морями
 Или вокругъ ея воздвигнуть горы, —
 Тогда бы ... а теперь ...»

(З поеми «Богдань»).

Такі «зідхання» були сластиві тоді не лише Гребінці чи Маркевичу, так «зідхати» міг іноді й Гоголь. «Миновалося ея [України] козакованіе на поляхъ бранныхъ; не полагають уже козаку меча своего на вѣсы судьбы; закозакуе же [с с !] онъ на поляхъ сладкаго пѣснопѣнія», в цій характеристичній тираді Опанаса Шпигоцького (в листі його до І. Срезневського десь біля р. 1834) відбився весь капітуляційний світогляд покоління.

Шевченко з його повнокровоною, суцільною вдачею не міг сприймати ні безнадійно-мертвих «полей сладкаго пѣснопѣнія», ні меланхолійно-замогильних Гребінчиних «если бы» та «тогда бы», яко все ж таки «благоденственной», в останніх її висновках, історіософії.

Він міг би той історичний і геополітичний фатум Укра-

---

¹⁾ Термін «німота» й «німець» — у Ш-ка не має сталого значення. В данім випадку «німота» — урядова адміністрація, російська бюрократія, серед якої немало було німців.

їни проклясти враз з її «малоросійською» дійсністю, міг би «відцуратися» тієї «Малоросії» зовсім, міг би виїхати закордон, щоб і там творити Україну-міт... Але погодитись з тою дійсністю, заспокоїти себе найбільш навіть «раціональною» ідеологією чи історіософією, хоча б вона найвлучніше ту дійсність виправдувала і обгрунтовувала, — він не міг. Не зміг.

Цілком свідомий страшної віддалі між «своєю» Україною і реальною «Малоросією», він з усім надхненням поета, з усім запалом своєї вогненної натури намагається з а п о в н и т и ту історичну й соціальну порожнечу, що побачив на батьківщині. Він намагається оживити гоголівські мертві душі української шляхти і розкрити очі ошуканій кріпацькій масі, себто сполучити й оживити спаралізовані елементи нації, вдихнути і с т о р и ч н е життя в завмерлий національний організм. Завдання з «раціонального» погляду — абсурдальне. «Москалі зовуть мене ентузіястом, сиріч дурнем... Нехай я буду і мужицький псет, аби тільки поет, то мені більше нічого і не треба...» (т. X, стор. 24). Більш-менш так само, вже ніби заздаяегідь предбачаючи прикрі для поета наслідки його намагань, думали і шляхтич-історик М. Маркевич («... а як чорт підтиче тебе гетьманувать та на старшин гукать з мазепинською булзвою, тоді, Тарас, не плач: московською дужою рукою... побють ще й плакать не дадуть...»), і свояк поета Варфоломей («буває, що за правду принудять за дев'ятьма воротами гавкнути...»).

«Аби тільки бути поетом», «нехай і мужицьким», себто в тодішній Україні — ж и в и м національно, і він зможе відшукати й показати дорогу «рабам незрячим, гречкосіям». Він зможе й мусить знайти історичний вихід із шляхетської мертвоти та сліпої «гайдамацької» безвиходности з чорної дійсности, що в ній «Україна навіки, навіки заснула».

«... Хто ватажком
 Піде перед вами?
 Хто проведе? Лихо, діти,
 Лихо мені з вами...
 . . . Піду синів випровсжать
 В далеку дорогу.

Нехай ідуть; може знайдуть
Козака старого.

(«Гайдамаки»).

Отже, перше завдання поетове — звязати розірвані в «малоросійській» дійсності до би української історії. Цієї відповідальності своєї свідомий був не тільки сам поет. З неї здавали собі справу і побратим Куліш («нам, що взяли протирати очі землякам!...»), і такий земляк, як професор московського університету О. Бодяньський («напишемо дещо тому завзятому петербуржцю, як його дразнять — Кобзарю, чи про водирю усіх нас» — 9. VII. 1844).

Так соціально-кріпацька, сказати б, «класова» свідомість Шевченка, зумовлена його походженням, переісточується, в міру духового його зросту, в свідомість вищої ширшу, в свідомість національно-державну. Ця свідомість врешті знаходить напрочуд просту і в тій простоті та всенародності своїй геніяльну формулу:

»В своїй хаті — своя правда,
І сила, і воля«.

Найяскравіший період цього процесу, що його початки вже відчувалися раніше («Іван Підкова», «До Основ'яненка»), цілком виразно припадає в житті Шевченка саме на 1843-45 роки, себто на той період його творчості, що з нього залишився зшиток, затитулований поетом «Три літа».

Ці три літа були, безперечно, zenітом поетичної творчості національного генія.

II.

Закінчена ідеологічна концепція циклю «Три літа» не з'явилася раптом, як несподіване «откровеніє». Її попередили роки шукань, самотніх мук і вагань, роки висвободження від може й нетривких, але натуральних у звільненого чужими людьми юнака — ілюзій.

Дещо юнак той здоровим розумом своїм завжди твердо знав. «Переписав оце свою „Сльпую“ та й плачу над нею: який мене чорт спіткав і за який гріх, що я оце сповідаюся кацапам черствим кацапським сло-

в о м» (підкр. Шевченка; див. т. X, стор. 21). Дещо тривожно відчував: «... це правда, що окрім Бога і чорта в душі нашій єсть ще щось таке, таке страшне, що аж холод іде по серцеві, як хоч трошки його розкриєш» (ibid.). І ще: «мене тут і земляки, і не-земляки зовуть дурнем... але що я маю робити? Хіба ж я винен, що я уродився не кацапом (підкр. Ш-ка) або не французом?» (ibid.). Але він ще немов би вагається в головчому: «Що нам робить, отамане-брате: прать проти рожна чи закопатися заживо в землю».

Ще забагато було перечулености, зрештою природньої у «сироти на чужині». Мінорний мотив цієї перечулености проходить мало не через увесь «Кобзар» 1840 року, залишаючи, напр., на «Катерині» яскраву печать романтичного сентименталізму.

Та й посланіє до Основяненка, помимо знаної інвективи («Смійся, лютий враже...»), закінчується меланхолійно-безнадійно. Праця в Академії, майстерня Брюлова, зрідка театр, ресторан чи літературний салон Гребінки, листування й самота — це коло його петербурзького життя.

Виїзд на батьківщину коло це розриває, розширює його, а зустріч з українською дійсністю розв'язує вагання і хутко кристалізує віддавна наболілі й уже готові до зформування думки та ідеї.

У синтетичній поезії, що творить ліричний вступ (а подекуди й підсумок) до циклю «Трьох літ» і носить той самий заголовок, Шевченко з боєм стверджує:

»Невеликі три літа	Висушили чадом-димом
Марно пролетіли...	Тії добрі сльози,
А багато в моїй хаті	Що лилися з Катрусєю
Лиха наробили.	В московській дорозі».

Згадує далі про інші теми своїх ранніх творів і, ніби перевертаючи нову сторінку свого життя й творчости, стверджує:

»І я прозрівати	Не люди, а змії,
Став потроху...	І засохли мої сльози,
Кругом мене, де не гляну,	Сльози молодії.

І тепер я розбитє
Серце я дом гою,

І не плачу й не співаю,
А вию совоюю.

Так Шевченко сам одзначив свій перехід од «кобзарської» молодости до суворої мужности, до гіркого досвіду зрілого віку. Характеристичне, що крізь гірку супокійність тих віршів та іронію кінцевих рядків («благоденствіє, указом новеньким повите») брениць ніби передчуття катастрофи 1847 р. Цілий же цикль «Три літа» зовсім не випадково замикається «Заповітом»¹).

Образ «не люди, а змії», беручи під увагу Шевченкову термінологію («будьте люди» і людина, яко «образ Божий»), звичайно, в першу чергу треба віднести до «земляків» типу отого Гнучкошиєнко-въ'а, увічненого в передмовах до «Гайдамаків» та другого, невиданого «Кобзаря», — «земляків», що їх Шевченко надто добре пізнав у Петербурзі. Але здається, що образ цей, в своєму часі, міг обіймати і не самих земляків. Згадати хоча б, як петербурзька критика зустріла «Кобзаря».

Занадто гордий і національно-живий був Шевченко, щоб дуже перейматися «однодушним глумом» і шовіністичним сичанням «ліберальної» російської преси. Але рецензії такого предтечі сучасних ідеологів ССРСР, як славнозвісний «западник» і «лівий» Белінський, що нюхом доброго критика і переконаного імперіяліста відразу сцінив шевченківську небезпеку для Росії, не могли не зробити на душу Шевченка певного вражіння і не дати поетові цінної науки про «ліберальну Росію»²). Ця наука підтвердила Шевченкові те, що він національною інтуїцією давнє відчував, і стала йому

¹) На те, що «Три літа» становлять «одну цілість, один цикль», звернув спеціальну увагу акад. Ст. Смаль-Стоцький.

²) Дуже цікаво, що саме уступ про «Матрьошу, про Парашу, радість нашу» (в «Гайдамаках») найбільш зачіпив Белінського. Шевченкова стріла влучила добре, бо Белінський своєю рецензією на «Гайдамаки» в «Отечественныхъ Запискахъ» 1842 р., ніби у відповідь, дав зразок нічим незамаскованої національної ненависти й люто-тупого глузування (В. Г. Бѣлинскій, Полн. собр. сочиненій, СПб. 1904, т. VII, ст. 214).

в пригоді при зформуванні його світогляду, що такий закінчений вираз знайшов у циклі «Трьох літ».

Відношення поета до Росії, як державної конструкції, та москалів, як господарів її, визначалося вже назавжди, і жадних «ліберальних» чи «класових» ілюзій щодо «спільного (з росіянами) фронту» боротьби з «царатом», Шевченко, якщо й мав їх змолоду, по 1840 році вже не мав. «Царат» був лише найяскравішим образом-символом Росії-Імперії, особливо Росії Миколи I, цієї «живої піраміди злочинів», що спиралася на «шостистах тисячах органічних машин з багнетами» (Герцен), країни, де «можна рухатися й дихати не інакше, як тільки з царського дозволу або наказу» (Кюстін). Геніяльний поет, прозріваючи крізь миколаївський режим вічну істоту кожної Росії (і тут наука Белінського дуже придалася!), пророче ствердив, що його «дума-пісня»

»Упаде колись на землю
І притчею стане
Розпинателям народнім,
Грядущим тиранам».

Отож у «Сні» й «Кавказі», як ніхто перед ним і після нього, розкриває поет механізм імперії і дає геніяльну аналізу психології російського імперіалізму: «нам тільки сакля очі коле: чого вона стоїть у вас, не нами дана?»

Росію треба було «громадою», «одностайне й односердне» валити цілу, разом із символом («царем»), а не лише сам символ, як це тепер з великою витратою енергії, часу й паперу стараються навязати Шевченкові совітські дослідники. Звідсіля — прокльони в «Чигирині» й «Розритій могилі» Богданові і реабілітація Мазепи. Тільки на тлі доби, коли і чужі, і свої всіляко вихваляли Богдана за «возсоединеніє», а з Мазепи робили «зłodьѧ», — можна оцінити тепер всю революційність ідеологічного кроку поета, всю далекозорість його історіософічних поглядів.

Е. Маланюк.

»С О Н«.

Душа поета сумує, плаче, терпить муки в Україні — «неприятним краю», такі люті муки, що рада б десь одпочити, де не було б чути людського плачу, де «людей не чуть, не знать і сліду страшної людської ноги», одпочити: чи за хмарами, чи в снігу, чи в кризі, чи десь у якійсь країні, що не полита слізьми та кровю; вона рада хоч на край світу пошукати раю-спокою, бо не в силі вже видержати далі лютих мук — тим лютіших, що земляки не розуміють душевних мук поета, не розуміють навіть свого власного душевного стану. Їм нудно, вони нарікають, кричать, лаються, якогось раю на тім світі бажають, але в чому саме той рай та їх лихо, як могли б вони самі свою долю поліпшити, не покладаючи всієї надії на царя або на Бога, того вони не знають, не чують і не добачають. Коли на їх очах хтось із сердешного «отечества» «кров як воду точить», то братія мовчить собі, «витріщивши очі, як ягнята». «Нехай — каже — може так і треба»... Так з «отечеством», якому те пер «чорнилом політі, московською блекотою в німецьки теплицях заглушені» землячки вірно служать. Вони «киснуть в чорнилі, по-московській так і чешуть, сміються та леють батьків своїх, що змалечку цвенькать не навчили по-московській», служать тим, що Україну катували й катують, розпинали й розпинають. — А з Україною що? Ніхто з них ані думки не має про свою безталанну матір, убогу небогу. Вони її покинули, відцурались, і вона осталася бездітною вдовицею. Лише поет, сам один, ночами літає на розмову тиху, сумну, на раду до матері України...

Для поета ясно: щоб на Україні сонце встало, мусять діти України на ворога стати. Тому треба діток годувати,

треба їх до того виховувати, звичаю козацького навчати («Розрита могила», «Невольник»), навчати живої правди Господньої, навчати Богу молитися («Розрита могила»), цебто по правді жити; треба землякам не потурати, а сказати їм усю правду в очі. Бо в Святім Письмі сказано: «І зрозумієте правду, і правда визволить вас».

Але духа правди світ не може прийняти, «якщо не бачить його ані не знає його». От чому поет конкретизує свої ідеї в формі приступній світові. Так повстає «комедія» «Сон».

Почавши свій твір епіграфом з Євангелії, поет кличе до земляків: «Прийміть в себе духа правди та пригляньтесь добре, що навкруги вас діється, а тоді побачите та пізнаєте, що в нашій індивідуальній, соціальної та публічно-правній житті панують нелюдські, нехристиянські засади, панує неправда, так немов би не було Господа на небі, немов би всі ми на цій світі — і царята і старчата — не були Адамові діти. А поки не буде правди-справедливості для всіх однакової, доти не може бути раю на землі. Схаменіться!»

Свої об'явлення вбирє поет в «напричуд дивний сон», що «найтверезіший би упився, скупий жидюга дав би гривню, щоб позирнуть на ті дива». Поет уважає за потрібне убрати їх у форму сну, бо вони такі наскрізь єретичні з погляду тодішнього ладу, що можуть приснитися хіба тільки «юродивому». В іншій формі земляки зовсім не прийняли б того духа правди, не зрозуміли б самої ідеї, що її поет рішився їм об'явити.

Пересічний погляд «братії», яка «мовчить собі, витріщивши очі як ягнята» на всі індивідуальні антисоціальні вчинки, має свій корінь у тім, що в «братії» «нема Господа на небі», цебто нема почуття правди, справедливості, нема свідомості, що «жива правда у Господа Бога», що в приватному і публічному житті не панують християнські етичні засади любови, правди й волі, не закорінилася глибоко в свідомості та «істина», що «усі на сім світі, і царята і старчата — Адамові діти». Серед такого богопротивного, нелюдського ладу на цій світі раю не може бути. Скрізь запанує правда, для всіх однакова справедливість, тоді тільки, коли люди стануть усі собі рівні, коли перестануть пити людську

кров, коли »сонце встане«, тоді настане новий лад, настане якийсь рай на цім світі. Інакше »шкода й праці« — і крик не допоможе. На все одна тільки рада: Люди, схаменіться!

Найбільше ж поетові жаль матері України, безталанної вдови. Така велика, що »нема тому почину і краю немає, ніхто його не додбає, ані розруйнує«, така гарна та розкішна країна, а така нещасна, така руїна: тільки людський плач та сміх, здирства, кривди, самоволя, панщина, насильства, покритки, байстрята, скрізь горе та пекло внаслідок найгіршого в світі суспільно-кріпацького ладу, скрізь повне заперечення живої правди Господньої, — тому що кати на цім світі панують. Тяжкі руки катів України, і поетові, хоч він нікому нічого не заподіяв, і в серці його і в хаті »Божа благодать«, ті руки »в тілі душу закували, серце запалили і силу чорних, як галич, дум розпустили«, і він тяжко карається.

Що ж робити, щоб на Україні сонце встало? — У всіх розмовах та порадах поета з матір'ю Україною зводяться їх думки до того одного, що нема чого надіятись на якесь чудо (сам Бог, що »може й бачить із-за хмари наші сльози, горе«, тут нічого допомогти не може); що діти України мусять самі на ворога стати, що мати Україна мусить сама »діток годувати«, цебто їх так виховувати, щоб вони на ворога стали, та щоб жива правда Господня на Україні запанувала.

Поет хотів би знищити все гріховне на землі, а перш за все всіх катів і деспотів. Але в страшнім душевнім зворушенні покидає він землю, Україну у безверхій хаті, бо не може дивитися на її сльози та лати і шукає на далекій півночі відпочинку від своїх душевних мук. Та тут ще страшніше побачила, ще страшніше почула його душа. Тут »загули кайдани під землею«. То Сибір. Живі люди, «в кайданах забиті, із нор золото виносять, щоб пельку залити неситому» — це каторжні! А між ними, запеклими злочинцями, »в кайдани убраний цар всесвітній, цар волі! Цар штепом увінчаний!»

»Цар всесвітній, цар волі!« символізує або самого Христа, або — це може найбільш правдоподібне — духа України з його найвищим ідеалом і непога-

мованою жаждою волі (Полуботок і козаки). Цей трагічний образ поет протиставляє образу царя Росії, що він його зараз таки виводить нам перед очі, як ката всесвітнього царя волі. І хоч тепер «цар всесвітній, цар волі» катом забитий у кайданах у Сибірі, то поет вірить у його перемогу, в перемогу викоханих ним дітей, його дум догляданих, смілих, твердо вірить у перемогу духа правди й волі і словами «зійдуть і ростимуть і вийдуть з них люди» хоче дати ясний вислів тій своїй вірі. Ті люди виростуть!

Образ цей збудив у поета холодний розум. Він летить далі до Москви і Петербургу, щоб самому побачити і землякам показати той рай, за яким вони так тужать, та зустрітися з самим катом-царем. Тут поет зараз таки натрапив на «землячка з циновими гудзиками». Це дає йому нагоду напаяти підлість і нікчемність земляків-перевертнів. При цьому поет ясно зазначає своє національне «я» («говорить я вмію, та не хочу!») та окремішність України від Московщини («з України!»).

Поет веде нас за собою у царські палати й малює той «рай», який там ясним своїм оком бачить. Змальовує з їдким сарказмом яскравий образ нелюдського, нікчемного, деспотично-кріпацького ладу в Росії та показує наглядно самоволю та деспотизм царів. Бо деспотизм царів родить самоволю, бруталність панів щодо нижчих, а підлість, нікчемність та льокайство перед вищими. А «недобитки православні» до всього того ще й верещать та ревуть «ура» та, стогнучи, за батюшку Господа благають! От вам цей рай!

Драстичність малюнку потрібна, щоб як найбільше наглядно об'явити правду про самі основи того ладу та про самий корінь усього лиха. Бо це, приглядаючися з погляду етичного, дійсно пекло, а не «бажаний рай»!

Вид пам'ятника Петра I викликає в уяві поета образи катів України Петра I і Катерини II. Він пригадує нам, як цей цар «проклятий, неситий, аспид лукавий», «болота засипав благородними кістками» козаків, «поставив столицю на їх трупах катованих» і в темній темниці П о л у б о т к а, «в о л ь-

ного гетьмана», голодом замучив у кайданах, як цей «змії», «людоїд», «лютий кат», «проклятий» загнав козаків голих і голодних у сніг на чужину та «порізав із шкур їхніх собі багряницю, пошив жилами твердими і заклав столицю». Щоб ще немов доповнити образ усієї гнилої моралі того «раю», згадує поет працю вбогих, муштру москалів та заспані дівчата, що їх «посилала мати на цілу ніч працювати, на хліб заробляти», згадує і «братію», що «сипнула у сенат писати та підписуватись та дроти і з батька, і з брата», та гіркими словами поминає чорнилом политих пявок-землячків, що, відцуравшись матері, так що вона стала бездітною вдовицею, допомагають катам України її катувати.

Для завершення своєї творчої концепції поет вважає за потрібне вказати нам ще одну правду, якої ми досі не могли прийняти до своєї душі, бо не бачили її і не знали, а тому уявляли собі її зовсім фальшиво. Хто ж є той цар деспот, та найвища істота, що править цим світом? Поет веде нас ще раз у царські палати, щоб показати царя, як він урядує, як державним апаратом править, — як усі, від найвищих урядовців аж до найнижчих, трусяться з страху, «ніби безязики — ані телень», в землю провалюються, зникають з-перед лютих очей та тільки стогнуть, вважаючи за велике щастя, що нічого гіршого їм не сталося. На самоті ж цар голову понурих, десь ділася його медвежа натура, і він такий чудний, мов кошеня. Грізний цар — така сама Адамова дитина, як і кожний з нас. Страшний «медвідь» він лише для людей з рабською душею: це вони бояться його та падають в його ярмі.

З цілого циклю політичних творів, які Шевченко написав з приводу своїх подорожів по Україні в рр. 1843—1844, «Сон» безперечно найбільш політичний твір, бо в ньому поет змалював не тільки тодішній суспільно-політичний та державно-правний лад на Україні та посередньо і в Росії взагалі, але головню і передусім також і державно-правне становище України в російській імперії.

Устами козаків, що їх благородними кістками засипані болота над Невною, що з їх шкур та твердих жил пошита царська багряниця; устами вольного гетьмана козаць-

кого, замученого голодом в кайданах, та своїми власними устами поет проклинає лютих катів, людоїдів неситих, зміїв, розпинателів і мучителів України — царів московських.

Щоб повалити цей лад, повалити царизм і деспотизм, мусять діти України на ворога стати.

Тепер Україна ще безталанна вдовиця. Земляки-п'явки її відцурались, так що вона бездітна. Але треба смілі визвольні думи скрізь розкидати, треба молоде покоління виховувати так, щоб вийшли з нього люди, готові на ворога стати та визволити свою матір Україну з московських кайданів.

Московський ведмідь не такий страшний, як здається.

Поет твердо вірить, що не довго вже на цім світі катам панувати.

Концепція «Сну», як бачимо, чисто політична, в своїй цілості та подробицях проста, аж надто твереза, логічно прозора. Убрати цю концепцію в такі поетичні образи, щоб вони пройняли кожного своєю живою правдою, своєю щирістю потрясли сумління, збудили нас із дрімоти, змусили думати, міг тільки такий мистець поетичного слова, як Шевченко. Він її перевів геніяльно, вбрав її в чудову поетичну форму, велике мистецтво якої виявляється також у ритмічній будові твору, високопатетичному стилі, заправленому, де треба, відливою іронією та сарказмом.

Ст. Смаль-Стоцький.

»ВЕЛИКИЙ ЛЬОХ«.

У поемі »Великий Льох« виступають насамперед у по-статі білих пташок т р и д у ш і, що тяжко караються, бо їх у рай не впускають. Поет приміщує їх »на похилому хресті на старій церкві« Богдановій в Суботові, щоб їм »видніше було, як розкопуватимуть льох, бо з тою церквою і з тим льохом звязана їх нещасна доля. Одиноке їх бажання: »Коли б вже швидше розкопали, тоді б у рай нас повпускали«.

У першій душі легко пізнати уособлену Богданову Україну. Вона родилась і, як квітка, виростала під опікою та доглядом самого Хмельницького; її гетьман на руках носив і цілував, всі її »любили й вітали«, всі до неї »залицялись і сватати стали«... Аж ось лихо її зустріло: вона вповні шлях перейшла гетьманові з старшиною, як він їхав у Переяслав, і тою »клятою водою« батька, матір, себе, брата, собак (себто всю Україну) отруїла, та за це карається, за це її в рай не впускають, і даремно вона виправдується, що »того й не знала, що він їхав в Переяслав Москві присягати«. Присяга Москві стала »волі нашої отрутою«, це та клята вода, що все на Україні отруїла. Гріх Богданової України той, що вона віддалася Москві і з резигнацією прийняла переяславську присягу. Несвідомість змісту, наслідків і ваги такої події, як Переяславська умова (»а того й не знала, що він їхав у Переяслав Москві присягати«), не може звільнити від відповідальності нікого з тих, що рішали тоді про долю, про одружіння України.

Друга душа це уособлення тої України, що в боротьбі Мазепи проти Петра за визволення батьківщини стала по боці Петра проти Мазепи, що »цареві московському коня напоїла« і цим тяжко-тяжко согрішила.

І вона виправдується, що «й сама не знає», за що її карають, тільки догадується: «мабуть за те, що всякому служила, годила, що цареві московському коня напоїла», а не Мазепі. Вона зрадила Мазепу, зрадила ту святу («Батурин славний!») українську справу, що її заступав Мазепа. Гріх зради народньої — нехай і з наказу царя («звелів!»), нехай і несвідомий — це гріх дуже тяжкий, коли «уже і хату розкидали і сволок з словами попали, а я над ярами і степами козацькими і досі літаю».

Наслідки цієї зради були страшні: 1. Сестра, мати — зарізані. Сестра — це уособлення вірної Мазепі України. Мати — це уособлення Гетьманщини в цілості, матері обох сестер. 2. Лишилася жити тільки зрадниця, її «пустили москалям на грище», цебто Гетьманщину по невдачі Мазепи віддано на поталу москалям. 3. «Бабуся, що осталась на тій пожарині (Батурина), та, що й мене привітала в безверхій хатині», що поховала зрадницю й «сама вмерла і зотліла в хаті» — це образ бабусі обох сестер, отже матері їх матері, цебто образ цілої, ще неподіленої Андрусівським договором України, яку почав будувати Богдан Хмельницький, ще до Переяславської умови. Вона після Андрусівського договору притулилася в Гетьманщині у Мазепи і, поховавши зрадницю, сама вмерла і зотліла в хаті, бо «нікому в Батурині було поховати». Такий сумний кінець великої Богданової концепції.

Третя душа — це вже образ нової, так би мовити, «малоросійської» України, образ України, що родилась по скасуванні Гетьманщини, по зруйнуванні Січі Запорозької, України часів Катерини, України «сповитої», що не сміла й слова промовити («ще й не говорила!»), а тільки плакала. Мати її на руках носила, забавляла і, щоб її плач утихомирити, галеру золотую їй показала, «а в галері князі і всі сили, воєводи, а між ними цариця сиділа». Вона «глянула, усміхнулася, та й духу не стало, й мати вмерла». От за це й карається її душа, і досі на митарства її не пускають. Так тяжко согрішила вона своїм усміхом, знов таки не знаючи, що «тая цариця лютий ворог України, голодна вовчиця». Мати Україна від того вмерла, від усміху до лю-

того ворога. І знов несвідомість ваги історичних подій на Україні, що довели до загибелі України (матері й дитини) Отже несвідомість ваги історичних подій в очах Шевченка — непрощений гріх.

Зрозуміти гріх, поповнений душами, помагає нам вірування народу, що земля не приймає тих, що »по своїй по землі свою кров розлили і зарізали брата, крові брата впились«, і ніхто таких не згадає... («За байраком байрак»). Така етика українського народу.

Поет вибрав три найважливіші фази з історії українського народу та його боротьби за власну державність і показав в ярко освітлених образах увесь політичний нерозум («недоуми занпастили Божий рай»), усі тяжкі провини відповідальних провідників народніх, що не зуміли оцінити ваги історичних подій, не мали ясної провідної мети перед очима.

У другій сцені виводить поет три ворони: українську, польську й московську, приміщує їх »на маяку, що на горі посеред лісу«. Це символ доброї політичної орієнтованости ворон.

Польська ворона спричинила упадок Польщі, розлила »з річку кровик« в польським повстанні р. 1831, в Сибір загнала свою шляхту та тепер у Парижі пє-бенкетує з емігрантами.

Московська »сь Татарами помутила, сь мучителемь (цебто з Іваном Лютим) покутила, сь Петрухою попила да нїмцямь запродала«, а тепер укази »каркає« на загибель народу.

Куди рухливіша українська ворона. Вона »шинкувала та кров проливала« тоді, коли обидві перші ще й не родились, вона спалила Польщу з королями, наймала та запродувала козаків усім, хто тільки не захотів, думала з Богданом їх от-от поховати, а як »встали погані із шведською приблудою« (Мазепою), »Батурин спалила, Сулу в Ромні загатила тільки старшинами козацькими... а такими просто козаками Фінляндію засіяла, насипала бурта на Орелі, на Ладугу так гурти за гуртом виганяла та цареві болота гатила і славного Полуботка в тюрмі задушила«, вона »в кріпость

завдала» козаків і «дворянства страшну силу у мундирах розплодила«...», а тепер ворони закликає, бо начитала, що на Україні щось «компонують»: «на катів та на все добре кайдани готують». «Сю ніч будуть в Україні родитись близнята: один буде, як той Гонта, кат: в катувати, другий буде (оце вже наш!) катам помагати». Як виросте той Гонта, все «вороняче» пропало: він усе «добре поплондрує й брата не покине і розпустить правду-волю по всій Україні». І ну ж раду радити, що їм з тим українським Гонтою робити. «Я золотом розтопленням заллю йому очі, я царевими чинами скручу йому руки» — каже московська ворона, малюючи цим методи московської політики на Україні. «А я зберу з всього світа всі зла і всі мук» — криче польська ворона. «Поки сліпі люди, треба його поховати» — радить українська. І всі полетіли, щоб того українського нового Івана Гонту чи втопити, чи отруїти, чи хочби в саме пекло запровторити.

З такої характеристики ворон у Шевченка випливає висновок про їх символічне значення. Це злі духи, темні сили народу. Українські ворони — це перевертні, що «помагають москалеві господарювати та з матері полатану сорочку здімати» («Розрита могила»), це зрадники, як «Галагани й Кисілі і Кочубеї-Ногаї», це донощики, недолюдки, що правдою торгують, це ті, що «їх безчестіє і зрада і криводушіє огнем кровавим, пламенним мечем нарізані на людських душах», це ті «няньки, дядьки отечества чужого», що в погоні за власними користями не знають ніякого етичного стриму, це «не люди, а змії», це свідомі злючі люті шкідники України, що руйнують її здоровий політичний, культурний та моральний розвиток, це люті вороги правди й волі на Україні та її самостійного державного будівництва...

На руку йде їм: 1. с л і п о т а, цебто національно-політична темнота на Україні, 2. н а в і ж е н і с т ь, безумність, нерозум матері навісної, яка регочеться, що її близнят «Йванами обох будуть звати». Навіжена українська мати повинна б того Івана, що катам буде помагати, «у колісці придушити, під серцем приспати» (Розрита могила). 3. Якесь душевне роздвоєння всієї України («О, сміється і ридає уся

Україна!». Бо коли взяти на увагу, що близнята родяться серед надзвичайних обставин, як при різдві Месії: «над Чигриком (як над Вифлеємом) мітла простяглася і над Дніпром і Тясмином земля затряслася, застогнала гора над Чигрином», — то треба б сподіватися, що Україна, уся Україна, буде вітати свого Месію, а не сміятися і ридати впереміж.

Українська ворона все це добре знає. У неї взагалі повне і ясне розуміння історичних подій, ваги, значення та ролі України в її відносинах до Польщі й Московщини, в минулому і в сучасному. Вона зводить навіть спір за те, що державна організація України старша, ніж Московщини («ви ще й не родились, як я отут шинкувала та кров проливала — в колодочки ще не вбились, безпері каліки!»). Відповідальні наші історики про це мовчали. Один Шевченко в «Посланії» («Німець — цебто Карамзін — скаже: ви Могили») і в «Суботові» («Кажуть, бачиш, що все то те таки й було наше, а що ми тільки наймали татарам та полякам на пашу») боровся завзято з карамзінською урядовою націоналістичною та імперіялістичною історичною ідеологією. «Все забрали любісінько» — цебто москалі на Україні. — «от-от указ надрюкують: по милості Божій і ви наші і все наше» — так каже українська ворона. І справді москалі забрали собі історію України, її літературу, культуру, всі надбання — пам'ятки, землю, маєтки, так що Україна «обідрана сиротою по-над Дніпром плаче». «І ніхто (цього) не бачить, тільки ворог що сміється» («До Основ'яненка»). Бачив це ще тільки Шевченко.

Українська ворона ще чваниться: «Я спалила Польщу з королями». Коли поруч із цими словами поставити слова «Посланія»: «А чванитесь, що ми Польщу колись завалили», то ясно стає, кого уважав Шевченко за українські ворони («що ви за орли»). Упадок Польщі це вороняче діло, діло і українських ворон.

Ворони відлітають, щоб поховати українського Гонту, а на сцену виступає живе українське духове каліцтво в постаті трьох лірників, сліпого, кри-

вого і горбатого. Вони сліпі на все, що на Україні кругом них діється, із викривленими поглядами на історичні і сучасні події, із здегенерованим інтелектом. Поет показує це на безглуздій їх суперечці якраз про маяки. В історії України маяки мали велике значення сторожинців перед небезпечкою. В новітньому житті України духові її провідники повинні б сповняти ролю колишніх маяків. Вони ж плетуть усякі нісенітницї, без найменшого хисту брешуть, з усього ж ясно проглядає якась містична віра в силу москалів, царського імперіялізму та панської самоволі і страх перед ними та думка про хлібець, поживу і спання. Отакі то йдуть у Суботове про Богдана людям співала.

Знов сцена змінюється. Люди копають льох «під караулом». Ісправник, «начальство мордате». Знаходять чепрок, гниле корито та костяки в кайданах. Ісправник «казиться мов несамовитий, Яременка в пику пише, по-московській лає увесь народ і на старців налітає» та приказує «завалити їм». Взяли й «завалили», «випарили у московській бані-прохолоді». — Дика сцена московської брутальної урядової самоволі на Україні.

На звесь цей образ політичного недоумства відповідальних провідників народніх, свідомого шкідництва злих духів, сліпоти, незвіжености, якогось незрозумілого душевного роздвоєння України, духового каліцтва і безідейности її лірників та брутальної самоволі московського уряду на Україні — кидає яскраве світло вміщене на початку поеми мотто з 43-го псалму Давидового, що в Шевченковім перекладі висловлює таку думку:

»Покинув нас на сміх людям, в наругу
сусідам,
 Покинув нас яко притчу нерозумним людям,
 І кивають сміючися на нас головами.
 І всякий день перед нами стид наш перед нами,
 Окрадені, замучені в путах умираєм».

У цій поемі, як у дзеркалі, мала побачити себе вся Україна — своє минуле, своє сучасне, почути наруги сусідів,

сміх сторонніх людей, немов пережиті душею знущання і брутальну самоволлю московського уряду, та разом з цим перейнятися вірою в прихід спасителя (комета над Чигирином, новий Гонта).

Ось які почуття пробуджував Шевченко «Великим Льохом» у душах своїх земляків.

Це по-мистецьки задумана, по-мистецьки виконана й викинчена, вилита в форму народнього вертепу, наскрізь Шевченкова містерія. Зродилась вона в душі поета з відчуття специфічного лиха України, в ній він у повній свідомості великих хиб верхів громадянства України, з твердою вірою в живучість («та й живучі проклятущі!») козацької ідеї братерства волі і правди містично віщує Різдво спасителя України, що «ізбавить Україну вражої наруги» і «розпустить правду, волю по всій Україні». Тут біблійний образ Різдва Христового мав Шевченко перед очима, бо відродження України, на його думку, мусить брати свій початок од морального відродження українців. Народини близнят — це, мабуть, символ специфічних труднощів, звязаних з відродженням України, краю, де від одної матері, родиться і спаситель, і такий, що катам помагає.

Другий містичний момент — це розкопування льоху і звязана з ним віра, що три душі дістануться до раю тільки тоді, коли москаль розкопає великий льох. Коли взяти на увагу тривожні слова української ворони: «Та лихий їх знає, чого вони (москалі) з тим поганим льохом поспішають. Трошки б трошки подождали, і церква б упала, тоді б собі дві руїни разом розкопали», — то робиться ясним звязок між льохом та Богдановою церквою, що стала широкою, глибокою домовиною України, бо відсіля поїхав Богдан в Переяслав Москві присягати, Коли церква впаде, то не тільки з церкви, але і з тої домовини України, цебто з самої України, яка в ній спочиває, станеться руїна, і можна буде дві руїни разом розкопати, не боячись уже, що встане з домовини Україна, розторощена упадком церкви. Коли ж церква стоятиме, а розкопуватимуть тільки домовину України, цебто ще не розторощений в руїну упадком церкви великий льох, то з домо-

вини — цього якраз дуже боїться українська ворона, тому то льох той «поганий»! — встане похована там Богдана Україна, і тоді «все наше (вороняче) пропало».

У зв'язку ж із спеціфічною ідеологією Шевченковою щодо могил («Розрита могила», «Іван Підкова», «Буває в неволі») треба розуміти, що в великому льоху спить воля України, спить Україна, тільки спить, і розкопати цей льох значить — збудити Україну і випустити її на волю. Так і поезії «Стоїть в селі Суботові...», Шевченко виразно каже: «Церква-домовина розвалиться, а з під неї встане Україна і розвіє тьму неволі, світ правди засвітить, і помоляться на волі невольничі діти». Встане Україна, як домовина розвалиться, а вона розвалиться, як розвалиться те, через що звалилась Україна в могилу, як розвалиться Переяславська умова, як розвалиться злука України з Московщиною на основі присяги Москві, якою Богдан «занапастив вбогу сироту Україну», поклавши її в домовину. Усе це ясне і ще й сьогодні актуальне. Це глибоке пізнання правди, цю тонку аналізу дійсності і дав Шевченко в своїй безсмертній поемі «Великий Льох».

Ст. Смаль-Стоцький.

»ПОСЛАНІЄ«.

Від самого початку гоетичної творчости в концепціях Шевченка займає перше місце перед усім іншим Україна як цілість, доля рідного краю, рідного народу, сучасне державно-політичне становище України в порівнянні з тим, яким воно було в минулому. А понад усе для поета — ідея державно-політичного визволення України.

З думками про це визволення, виспівавши їх уже в «Кобзарі» та в «Гайдамаках» і промостивши собі своїми першими творами дорогу до сердець земляків, іде поет 1843 р. на Україну, щоб з нащадками оспіваних ним козаків особисто про волю України щиро розмовитись і подумати, як тую ідею здійснити, як завернути те, що було колись...

Але на Україні Шевченко зараз таки переконався, що там ще гірше, ніж він собі уявляв. Йому стало ясно, ще ясніше, як перед тим, що причина занепаду України, це нещасна злука її з Московщиною, довершена Богданом Хмельницьким в Переяславі («Розрита могила»). Від цієї злуки з Московщиною звелася Україна морально на ніщо: «заснула Вкраїна, буряном укрилась, цвіллю зацвіла і в ду-плю холодне гадюк напустила, а дітям надію в степу оддала» («Чигирин»). Петро її розпинав, а Катерина доконала, і тепер «кати знущуються над нами, а правда наша пляна спить» («Сон», «Великий Лях», «Невольник», «Кавказ»).

Поета огорнули тяжкі скорботи, всі його надії захиталися («М. Щепкину»), важкі думи давили, роздирали його серце, коли він побачив повну байдужність громадянства («Гоголю»). Все ж таки думки про визволення України («Не заревуть в Україні вольнії гармати за честь, славу, за братерство, за волю України...» — «Гоголю») без-

перечно і дуже інтенсивно займає його душу. Він пише в роках 1843—1845 поеми, в яких ту саму тему обробляє з усіх боків, так що вони всі до купи, не виключаючи ані «Івана Гуса», ані «Кавказу», ані «Невольника», ані навіть «Псалмів Давидових», ні «Наймички», становлять немов одну цілість, один цикл. Чия ж то вина, що Україна в неволі? Винен Богдан («Розрита могила»), винна злука України з Московщиною («Чигирин», «Великий Лях», «Стоїть в селі Суботіві»), винен цар деспот, деспотично-кріпацький лад («Сон», «Великий Лях»), винні й земляки. Сюди належить і «Посланіє», написане під кінець 1845 р. (14 грудня), що своєю провідною думкою немов завершує цей цикл.

«Посланіє» це синтеза Шевченкових думок про визволення України, жива програма для мертвих, живих і ненароджених земляків в Україні і не в Україні, програма національно-культурна, соціальна і політична, в якій зовсім виразно зазначена мета, політичний ідеал, означені зовсім певні завдання і подані засоби для здійснення ідеалу. Це правдивий національний заповіт Шевченка. Тому «Посланіє» завжди робило й робить могутнє вражіння.

Поет звертається своїм «Посланієм» до земляків, цебто до панів українських, бо пани були тоді одинокою верствою українського народу, яка все ж мала якусь волю думки й ділання. Він звертається до мертвих земляків, цебто до морально мертвих для України, до живих — до сучасного покоління тих, що більш свідомі моральних і національних обов'язків щодо народу та України, до ненароджених, себто до грядучих поколінь народу, отже й до нас та до тих, що по нас прийдуть, звертається геть до всіх земляків в Україні і не в Україні, цебто також і до тих, що живуть на чужині, передусім на Московщині.

Своєю творові надав поет форму послання, давню літературну форму, уживану і в нашій літературі, яка зрештою відома українському народові добре з церкви, де він завсіди чує послання апостольські. Цією особливою формою і пояснюється специфічний стиль поеми.

Своїм посланієм поет бажає приєднати для України, для народньої справи, українських земляків-панів, бо вони найбільше, більше навіть як вороги України, стоять на перепоні до відродження України, до її волі. »Посланіє« дає нам яскравий образ тього, як думає та суспільна українська верства, які вона має моральні та духові хиби. В безмежній любові поета до України і до самих панів-земляків родиться на цьому тлі в душі його це сміливе, рішуче, а при цьому, дружнє поетичне слово, щоб неложними устами не тільки сказати землякам усю правду в очі і тим повернути їх на праву дорогу, але й збудити в них хотіння правди та почуття безумовної її потреби, збудити в них національну та соціяльну свідомість та сумління, показати їм, що вони з »незрящими гречкосіями« одна народня цілість та що в спільності і єдності народній лежить і їх добро, і їх сила, а не в виключності їхніх партикулярних інтересів.

Свою концепцію переводить поет так. Починає »Посланіє« думкою, що днина за дниною (»знову!«) минає, люди працюють аж до втоми, але принаймні знаходять по праці відпочинок. Тільки він не лише в день, але й уночі »мов окаянный« мучиться. Бо хоч плаче-співає »на розпуттях велелюдних«, де повинні б усі це бачити та знати, то таки ніхто не бачить і не знає. А від того, що його плач-молитва, щоб люди »схаменулися«, зовсім даремний, — поет слокою, спочинку не має, а мов засуджений на вічні пекельні муки, вже за життя карається (»Сон«).

Чому ж того ніхто не бачить і не знає — його сліз, його горя? — Чому цей плач поета не робить на людей ніякого вражіння? — Бо це ж навкруги нього не люди, а або недолюдки (в поемі »Три літа« — змії!), у яких сумління так притупилося, такий брак усяких етичних почувань, що вони на плач людський глухі (»оглухли, не чують!«), або це діти юродиві, дурнуваті, яким усе байдуже (»оглухли, байдуже«...), і вони далі все таки »кайданами міняються, правдою торгують і Господа зневажають, людей запрягають в тяжкі ярма, орють лихом, лихом засівають«...

Само собою насувається в поета питання: що з того

вийде? А це питання тим більше турбує його, бо він добре знає, він глибоко переконаний, що лихий буде тому кінець, бо такий несправедливий морально-гнилий суспільний лад, опертий на кріпацтві, не може довго вдержатися. Із засіяного лиха мусить родитись лихо, і жнива будуть страшні...

На цьому тлі змальовує поет дальші свої думки. З жахом перед страшними наслідками притуплення сумління в земляків, браку всяких етичних почувань, кличе він до цих недолюдків, до цих дітей юродивих: «Схаменіться!», і вказує їм на Україну, на той тихий рай, яким Україну нераз малює («Сон»), а з другого боку на ту велику руїну, образи якої скрізь порозкидувані в його творах («Розрита могила», «Чигирин», «Великий Льох», «Невольник»).

Цей образ України повинен збудити не тільки жаль, але й любов до неї. Тому поет жадає, щоб земляки щирим серцем полюбили цей тихий рай, цю велику руїну. А цю любов до України земляки повинні виявити не фразами, не словами, а вчинками. «Розкуйтеся!» — скиньте з себе кайдани! Безперечно, поет мав на увазі політичні кайдани, але визволення з них — це остаточна ціль; передусім треба ж мати на увазі духові кайдани («І вільних розум окував кайданами лихої ночі» — «Гус»), далі — ті кайдани, що ними міняються між собою, що їх один на одного кують. Що таке розуміння правильне, очевидно з дальшого «Братайтеся!» Братаючися з тими, яких досі запрягли в тяжкі ярма, земляки виявили б вищу любов до України. А найвищий ступінь любови до України виявили б вони, коли б шукали для себе правди, сили, волі та братерства в своїй хаті, в своїй країні, в рідному, а не «у чужом у краю», не по-за межами України. Тут поет уже виразно підкреслює противенство між «своєю країною» та «чужим краєм», між Україною з одного боку та Росією з другого, щоб з тим більшим притиском землякам сказати, що на чужині, «у чужому краю», від Московщини чи Росії, для них не може бути ні правди, ні сили, ні волі, ні братерства братнього, а тим більше не може бути там того, чого немає і на небі, не те що на чужому полі, чого немає ніде. Чого ж то і на

небі, і ніде немає? — Батьківщини-України! — Це ясно зараз з дуже рішучого тону: «Нема на світі України, немає другого Дніпра!», тільки з своєю країною, з своєю хатою нерозлучно сполучена і сила, і воля, і правда. Тому за найперше завдання земляків уважає він боротьбу за «свою хату», за Україну, за те, щоб у тій своїй хаті була і своя — не чужа! — правда і сила і воля, цебто боротьбу за державно-політичну незалежність України від чужинців. Тому вважає поет за злочин земляків проти України, коли вони «пруться на чужину» — шукати там України, шукати там добра, «добра святого, волі, волі, братерства братнього». Там того не можна знайти. Із чужого поля на Україну вони нічого не можуть принести, хіба тільки «великих слів велику силу», більш нічого. Там, на чужині — «суєслови, лицеміри», що «люблять на братові шкуру, а не душу» («Кавказ»); вони кричать про братерство, а гризуться мов скажені собаки, кричать про єдину словянську літературу, а не хочуть і заглянуть, що робиться у Словян!... Таке пояснення вислову «великих слів велика сила» дає сам Шевченко в передмові до другого видання Кобзаря. До таких великих, а порожніх слів належить принесена ними з чужого поля думка, що Бог сотворив їх не на те, щоб вони неправді поклонялися. Ці слова будуть порожніми, доки земляки хилитимуться, як і хилились (перед неправдою), доки в чужому ярмі падатимуть та в ім'я братерства, що існує лише в їх уяві, не знатимуть братерства з своїми справжніми братами, з незрячими гречкосіями, доки з них, замість з ними брататися, по-братерськи жити, шкуру будуть дерти. Від тих «великих слів», принесених на Україну з чужого поля, ані Україні, ані землякам самим ніякого добра, ніякої користи не буде, а вийде ще тільки більша шкода. Бо нібито в погоні за святим добром («щоб сонця-правди дозрівать»), земляки не дбають про Україну, а пруться знову «в німецькі землі у чужії».

Треба тут виразно зазначити, що епітет «німецькі» означає тільки «чужії». Сам поет немов зараз пояснює це слово у вислові «в німецькі землі у чужії». Слова «німецький, німець» уживає поет в значенні — чужий, чужи-

нець, а в даному разі — московський («Сон»), бо власне до Москвщини (до Москви та Петербургу) перлися земляки «сонця-правди дозрівать», звідти брали всі науки, всю свою культуру, там шукали доброго добра..., шукали свого щастя («Гоголю»).

Злочин земляків збільшується ще й тим, що вони зовсім не дбають про національно-культурний розвиток України, хочби про ту «мізерію», тес «дідами крадене добро», хоч здирають шкуру з «братів незрящих, гречкосіїв». Це вже такий злочин, що у поета вириваються із наболілих грудей гіркі слова: «Ох, якби то сталось, щоб ви не вертались, щоб там і здихали...», себто на чужині, де вони шукають «доброго добра». Від того була б для України і для її дітей ще й велика користь, якби таких земляків зовсім не було, тим більша, що Україна та її справжні діти «не чули б у Бога вашої хули, і сонце б не гріло смердячого гною на чистій, широкій, на вольній землі, і люди б не знали, що ви за орли і не покивали б на вас головою...»

Далі поет малює страшний образ майбутнього суду, — суду, що прийде, якщо земляки («смердячий гній» на Україні) не схаменуться і не стануть людьми, — образ революції, — і віщує її вже в другому поколінні. Бачимо, як заковані люди розковуються, творять суд. Дніпро і гори, себто Україна, карають («заговорять») земляків-зрадників: кров дітей їхніх «сторіками» тече у синє море. Бачимо, як брат брата цурається і дитина мати, бачимо такі пожари, що дим хмарою заступає сонце, чуємо, як сини проклинають таких своїх батьків за те, що батьки дурили їх, ніби вони на світі на те тільки, щоб панувати.

Поет ставить перед очі земляків мистецький образ народньої (не тільки соціальної) революції, народнього суду над земляками-недолюдками, який прийде, якщо вони не схаменуться, поки ще час, і справді не стануть людьми.

Але поет в своєму безмежному почутті гуманності радий би відвернути від земляків це лихо своїм дружнім посланієм і тому кличе: «Умийтеся! Образ Божий багном не скверніте!», «Не дуріте дітей ваших, що вони на світі на

те тільки, щоб панувати!», бо «усі на сім світі — і царята і старчата — Адамові діти» («Сон»); бо невчене око незрячих гречкосіїв («сліпих братів») загляне їм у саму душу глибоко-глибоко..., «дізнаються небожата, чия на них шкура», і їх засудять. Отак «премудрих немудрі одурять», розкриють усю фальшивість їхньої душі. Бо їх «премудрість» — не правдива мудрість. Правдивої мудрости, своєї мудрости в них нема, бо вони не вчаться так, як треба. Премудрість земляків, це велика сила великих слів, лукаве мудрагельство, просто одурювання себе, дітей і всіх. Це все хиби тої науки в чужому краю. І поет показує її абстрактність («Залізете на небо — і ми — не ми, і я — не я»), зарозумілість («І все те бачив, все те знаю»), нехтування основами християнської етики («нема ні пекла, ані раю, нема й Бога»), затрату самостійности думання («тільки я та куций німець узлуватий, та й більш нічого»), нерозуміння найпримітивніших речей («Щож ти таке?»), повна залежність від чужинця («німця»). А той німець куций, узлуватий — це ніхто інший як Карамзін (порівн. «Великий Льох»; «Карамзіна, бач, прочитали, тай думають, що ось то ми!», а таксж і слова Посланія: «а до того й історію нам нашу розкаже»). Бо це Карамзінова така наука, що козаки це зручені потомки чорних клобуків, торків і берендеїв, які інакше звалися черкасами і козаками, що вони задержалися на неприступних островах Дніпра, а перемішавшись із утікачами-тубільцями, прийняли їх віру і мову, стали обороняти ті краї від татарів і турків, тощо. Того навчаються земляки від Карамзіна, бо самі не зберегли навіть імени своїх славних предків. І тому поет з дуже їдкою іронією називає їх снучатами голими — золотою Тамерлана, або правнуками поганими — «славних прадідів великих».

Так і словянофільство земляків («і в словянофіли так і претесь») перейняте з чужини, з Московщини; це зовсім пуста мода без найменшого змісту («кричать о „единой славянской“ літературі, а не хотять і заглянути, що робиться у славян!» — див. передмову до «Другого Кобзаря»), бо

воно повинно починатися від знання своєї власної народності, своєї рідної мови. Але вони в чужій школі так відчужилися від свого народу, що навіть своєї мови, своєї історії не знають, і виробилися у них »по німецькому показу« такі баламутні на все погляди, що їх вже ніхто не розуміє, ані навіть сам »учитель великий«, цебто москаль, а не те що прості люди. Та ще й підняли про все це великий гвалт, великий крик («А гвалту! А крику!»). «І гармонія, і сила, музика та й годі» — це теж знані тези московських словянофілів про те, що до Петра була в житті державнім, соціяльним і взагалі народнім повна гармонія і сила (якраз цими словами вони користалися), як в найкращому музикальному творі, та що треба до такого стану повернути.

Так теж і на свою власну історію, історію України, склалися в українців зовсім фальшиві погляди на підставі того, що їм — »німець« про це розказав. Вони вважають її за »поему вольного народу«, — в дійсності ж Україна стогне в московському ярмі, у кайданах... Славними, незабутніми Брутами і Коклесами (себто героями, які за визволення свого краю боролися) називають земляки таких людей в українській історії, що кров свою лили зовсім не за рідний край. Земляки думають, що нібито »у нас воля виростала, Дніпром умивалась, у голови гори слала, степом укривалась«, — а в дійсності воля наша не Дніпром, а кровю умивалась, заснула не на горах, а на купах вольних козацьких трупів, »окрадених (з волі) трупах«.

Показавши отак безпідставність поглядів помосковчених земляків на українську історію та на козацьку волю, поет радить їм докладно перечитати знов і знов цей розділ української історії, читати її од слова до слова, нічого не минаючи — »ані титли, ниже тії коми«, все розібрати, — аж тоді знайдуть вони правдиву відповідь на питання: »що ми, чії сини, яких батьків, ким, за що закуті«, тоді й переконуються самі, що ті їх славні »Брути і Коклеси« були »раби, „подножки“, грязь Москви, варшавське сміття«, та що ними нам не можна чванитися, бо вони не вміли оборонити волі України.

Отже нема чим чванитися, бо коли хтось із сучасників поета чваниться, «що братерство (запорозьке) віру заступило, що Синопом, Трапезонтом галушки варило», коли славить Запорожжя за його справді славу боротьбу з турками, то це їм тільки вадить, це якраз проти них свідчить, свідчить про їх нікчемність. Запорожці справді «наїдалися», мали Січ, та тепер потомки їх купують картопельку, яку там, на Січі, «мудрий німець» садить, зовсім байдужі до того, «чиєю кровю ота земля напоєна, що картоплю родить», ба, не лише байдужі, але й самолюби, бо їм тільки те в голові, щоб та картопелька «добра була для городу».

Так само виявляє баламутне незрозуміння історичного факту той, хто чваниться, що, мовляв, «ми колись Польщу завалили». Це правда, але ніхто не заперечить, що упадок Польщі причинився до того, що Московщина і нас легше роздавила.

Отже, коли все добре розібрати, то легко переконатися, що Україна «доборолась... до самого краю», доборолась до своєї руїни. І не винні цьому самі тільки вороги. Вина за це спадає і на дітей України. Вони праведную кров із ребер точать, як п'явки висисають з України всі життєві соки, всі сили фізичні, матеріальні і духові, потрібні для відродження України. Відчужившись від неї, віддаючи синів «в різниці Москалеві», цураючися її, стають перевертнями, продаючись Москалеві «за два шаги», здаючи шкуру з «братів незрящих, гречкосіїв», пристаючи до московської культури, працюючи для чужого «отечества», вони не дбають про рідний край і його культуру, його правду, волю, славу і силу, та ще й як на глум кажуть, що просвітити... хочуть материні очі «сучасними огнями», «повісти за віком», за чужинцями, бо вона, мовляв, «сліпая (темна) каліка».

Не такої, а правдивої освіти їй треба. Ведіть, покажуть дорогу, «щоб стара мати навчалася», покажуть, як дітей тих нових доглядати так, щоб не стали недолюдками, зміями, щоб не точили праведную кров з її ребер. За таку науку, за науку, яку передусім с о б і придбайте, щоб стали ви людьми, щоб розпалася луда на очах ваших неситих,

буде «материна добра плата». Тому учітеся, учітеся так, як треба, щоб у вас була мудрість своя, щоб ви побачили правду, щоб побачили живу славу дідів, їх щиру працю для загального добра України, щоб побачили і неславу батьків лукавих, які для себе тільки дбали. «Учітеся, думайте, читайте!» «І чужому научайтесь» — це потрібне, але й «свого не цурайтесь», бо своє — річ найважливіша.

Отак учітеся, — нехай розкриються перед вашими очима високі могили, нехай скажуть вам мученики: «кого, коли й за що розпинали», а тоді певно стануть також ясно перед вашим очима — ясно, а не як крізь сон («щоб не сонним снилось») — всі неправди, які витерпіла мати Україна. Великі, тяжкі неправди, кривди, муки перетерпіла мати Україна, і вона тепер «заплакана», але як ви з любов'ю обнімете й найменшого брата, то вона усміхнеться, поблагословить дітей своїх «твердими (спрацьованими, певними) руками» на боротьбу за волю і діточок поцілує вольними устами, як тую волю здобудуть. Так, тільки так, «забудеться срамотня, давня година» і оживе добра слава — коли б її не було, то не могла б ожити! — слава України, і «світ ясний, невечірній тихо засіяє»... «Обнімітеся ж, брати мої, молю вас, благаю».

Довго-довго, цілими роками за думою думи вилітали у поета, давили, роздирали його серце, аж знайшли свою викінчену, мистецьку форму, яка каже нам зарахувати «Посланіє» до найкращих творів поета.

Ст. Смаль-Стоцький.

ІСТОРИЧНІ СЮЖЕТИ Й МОТИВИ В ТВОРЧОСТІ ШЕВЧЕНКА.

I.

Історія, а зокрема історія України мала дуже великий вплив на Шевченкову творчість. Увесь історичний світогляд Шевченка побудований був на антитезі славного минулого України та її сучасного тяжкого стану. Поетична думка Шевченка раз-у-раз зверталася до того минулого, що уявлялося йому добою героїчної боротьби за волю й незалежність; спочатку він ідеалізував його, а потім, що далі, все критичніше до нього ставлячись, шукав в історії ключа до зрозуміння причин сучасної недолі. Простежити розвиток історичних поглядів Шевченка в його творах — значить простежити взагалі розвиток його світогляду, його думок про людину та суспільство.

Коли ми до цього завдання приступаємо, перед нами насамперед повстає питання: які були джерела Шевченкових історичних відомостей, його, так би мовити, історичної освіти? Докладне вивчення біографії великого поета вченими новітньої доби геть розвіяло легенду про те, ніби Шевченко був «малограмотною», «неосвіченою» людиною, — от просто собі геніяльний самоук, що нахапався деяких відомостей, але нічого не знає до пуття. Пильне дослідження творів, листування, щоденника Шевченка, споминів сучасників про нього, зясувало зовсім певно, що Шевченко був дуже освіченою людиною, що він мав широкі інтелектуальні інтереси, багато читав, думав, уперто працював над собою і, як справедливо завважив В. Дорошенко, «став великим поетом тільки завдяки своїй упертій праці над собою».

Особливо цікавила Шевченка історія, передусім історія України. Спис книжок Шевченкової бібліотеки, що залишилася по його смерті, показує, що поет, який усе своє життя провів мандрівним бурлакою й десять років прожив

на засланні в неволі, коли нарешті знайшов спокійний куток під стріхою Академії Мистецтв у Петербурзі, — зібрав за пару років чималу та цінну колекцію книжок з українознавства.

Ми бачимо в цій його бібліотеці видання київської Археографічної Комісії: «Памятники», «літописи» Самовидця, Симоновського, Грабянки й Величка та ін.; майже всі видання О. Бодяньського (Московського Історичного Т-ва), «Історію Руссовъ», твори Ригельмана, Міллера, Костомарова, Максимовича, Бодяньського, Куліша, Соловйова, Погодіна; «Указатель источниковъ» О. Лазаревського, збірку українських літописів Білозерського; історію Галичини — Смірнова; збірники історичних пісень та матеріалів Куліша, Лукашевича, Метлинського, Максимовича, низку зовсім спеціальних видань, як ось, наприклад, «Историко-Статистическое описание Харьковской епархіи» 1852 р. (Філарета Гумилевського) та ін. Книги своєї бібліотеки Шевченко не тільки читав, але перечитував по кілька разів, студіював, як про це він сам згадує у своєму щоденнику. Коли додати до цього, що Шевченко добре знав праці Бантиша-Каменського, М. Маркевича й польську історичну літературу, то можна сміливо без усякого перебільшення, сказати, що йому була відома вся найважливіша тогочасна історична література про Україну.

Крім відомостей книжних, використовував Шевченко і живі спомини про недавнє минуле, про козаччину й гайдамаччину, спомини, які він виніс із своєї рідної околиці з дитячих літ: то були оповідання його діда Івана, свідка подій 1768 року, та народні перекази й пісні, які давали йому ясну уяву про те, як сам народ дивився на своє минуле.

Треба також мати на увазі, що Шевченко був у тісній дружбі з Костомаровим, Кулішем, Бодяньським і Максимовичем (вже не кажучи про знайомство з істориком-дилетангом Миколою Маркевичем і таким самим аматором Миколою Білозерським), себто з творцями новочасної української історіографії; вони дарували йому свої твори й видання, вели з ним розмови на історичні теми. Не може бути

ніякого сумніву, що безпосередні живі зносини з цими корифеями української історичної науки не могли не збагачувати історичних відомостей самого Шевченка, особливо коли взяти на увагу його великі здібності, добру пам'ять і спеціальне зацікавлення історією.

Отже, зводячи все сказане до купи, мусимо визнати, що Шевченко стояв на висоті сучасної йому української історичної науки, що його поетичний геній був узброєний дуже добрими засобами для того, щоб втілити найважливіші й найяскравіші моменти та постаті національної історії в мистецькі образи недосяжної краси й сили. Його «Кобзар» став найкращою поетичною інтерпретацією козацького періоду історії України.

Звичайно, на висоті свого знання й розуміння рідної історії став Шевченко не відразу; його історичні погляди вироблялися й розвивалися з поступом часу і в парі з розвитком самої української історіографії, і він не раз навіть випереджував її завдяки своїй геніяльній інтуїції. Шевченко за короткий час перейшов еволюцію від романтичного захоплення «козацькою славою» до тверезої оцінки й критичного осуду минулого, до суворого присуду над деякими історичними діячами й цілими суспільними верствами. Тому, розглядаючи історичні сюжети й мотиви в Шевченковій творчості, доводиться стежити за світоглядом поета в його послідовному розвитку, в якому виразно виступають окремі періоди, властиво два головні: до 1843 року й після

II.

За первісні джерела Шевченкових відомостей з історії України (ще як був він у Петербурзі) були: «Історія Малої Росії» Д. Бантиш-Каменського, який в її 2-му виданні (1830 р.) вже використав «Історію Руссов», а також і безпосередньо сама «Історія Руссов» (ще в рукописі); історична поезія та українська, польська й російська белетристика (Гребінка, Гоголь, Костомаров, Квітка, Чайковський, Гоцинський, Рилєєв та ін.), народня поезія та спомини з дитячих літ. Напевне читав Шевченко «Запорожскую Старину» Срезневського (1832—38) й численну літературу історичних

російських повістей, що в 1820—30-их роках дуже спопуляризували сюжети й мотиви з української історії¹⁾). Усі ці твори, просякнуті романтичним поглядом на минуле, давали яскраве освітлення козацьких часів, малюючи їх як героїчну добу лицарів-козаків, борців за «волю й віру». Коли додати до цього, що сам поет із дитячих літ виніс спомини про народні рухи XVIII ст., як про боротьбу не тільки за соціальну, але й за національну та релігійну свободу, то нам стануть зовсім зрозумілі і загальний погляд Шевченка на минуле України, і звеличування та ідеалізування ним козаччини в перший період його поетичної творчості.

Уже в першому відомому нам творі Шевченка, в баладі «Причинна» (1837), героєм виступає «козаченько», що пішов у похід, і що його не могла діждатися його мила. У поезії «На вічну пам'ять Котляревському» (1838) він прославляє цього поета за те, що він «всю славу козацьку за словом єдиним переніс в убогу хату сироти» (себто самого Шевченка). В наступному 1839 році написана поезія «До Основ'яненка», де знаходимо загальний погляд Шевченка на козаччину. Часи козаччини й гетьманщини — це доба слави й щастя України, яка вже ніколи не вернеться й за якою доводиться, згадуючи, тільки сумувати та плакати. Замість колишньої свободи й слави Україна тепер «обідрана, сиротою по-над Дніпром плаче». Найкращим виявом свободолюбних змагань українського народу була Запорозька Січ. Тепер її нема, і над її руїнами плаче сама природа, сумують люди, і тільки ворог (Москва) зловтішно сміється з занепаду й нещастя України. Зосталася тільки «слава», — запорука майбутнього відродження України; завд ння поета — зберегти цю славу в своїх піснях і передати новим поколінням, щоб вони знали, «чия правда, чия кривда, і чий ми діти». Цей самий мотив патріотичної місії поета зустрічаємо і в «Перебєнді», і в «Заспіві» («Думи мої, думи мої»), немов би поетичній програмі Шевченка.

---

¹⁾ Див. про цю літературу у В. Сиповського «Україна в російському письменстві» ч. I. (1801-1850 pp.), Київ 1928.

Культ «козацької слави» та її носія «козака-козаченька» зустрічаємо майже в усіх поезіях Шевченка 1838—42 рр. Ми бачимо ідеалізацію Запорожжя з його широкою волею й геройськими морськими походами («Іван Підкова», «Гамалія»), звеличування гетьманщини, як форми самостійної української державности, і самих гетьманів, як носіїв національної влади серед вільного народу, як борців за його долю. Нарешті бачимо ідеалізацію гайдамаччини, як вільного народнього руху, та її героїв.

В ідеалізації Запорожжя Шевченко йде цілком за народньою традицією, що знайшла свій яскравий вираз у цілому ряді пісень, переказів та легенд, просякнутих глибоким сумом над зруйнуванням Січі. В ідеалізації гетьманщини виразно чувається відгук книжної традиції та може й почуття кріпака-правобережця, для якого лівобережна Гетьманщина з її вільним козацтвом і не до краю ще закріпощеним селянством уявлялась якимсь вільнішим і щасливішим краєм. Щодо гайдамаччини, то тут, на нашу думку, рішачим моментом було походження Шевченка саме з тієї околиці, що була колискою гайдамацького руху, і де він змалечку чув про цей рух спомини з уст живих сучасників та свідків.

У своєму культі козащини й гетьманщини Шевченко йшов за загальними поглядами своїх сучасників. Гоголь у «Тарасі Бульбі» дав апотеозу Запорожжя; Гребінка в своїх поемах і повістях («Гетьман Свірговський», «Золотаренко», «Чайковський»), Костомарів, Куліш, Метлинський — усі вони звеличували козацьку славу й сумували над її упадком; усі вони старалися наслідувати дух, а то й форму народніх дум та пісень, які вони цінити як історичне джерело не менше, ніж писані документи. Отже свого вніс Шевченко в перші свої писання тільки великий талант: нечувану до тієї краси форми, надзвичайну силу почуття й широту поетичного діапазону. Цього було досить, щоб зайняти перше місце в тодішній українській літературі й «відразу розбудити апатію до рідного слова» серед української освіченої громади (слова О. Чужбинського).

Творів з історичними сюжетами з першої доби творчості Шевченка маємо чотири: «Тарасова ніч» (1839), «Іван Підкова» (1839), «Гайдамаки» (1841) і «Гамалія» (1842). «Іван Підкова» та «Гамалія» малюють нам (за «Історією Руссовъ») морські походи козаків XVI—XVII вв. Дарма, що історія не знає походу на Царгород отамана з іменем Гамалія, а Підкова не вирушав у морські походи: ця неточність не має значення, бо все історичне тло, обстановка, дух козацької громади передані так живо й вірно, що ми неначе бачимо перед своїми очима картини козацьких походів на море — так, як вони в дійсності й відбувалися в перших десятиліттях XVII віку і як їх нам малюють тогочасні писані джерела. Ці поеми — апотеоза козацької слави з доби перед конфліктом козаччини з польською державою.

У поемі «Тарасова ніч» (1839) Шевченко вже зачіпив польсько-українські відносини кінця XVI й початку XVII вв., церковну боротьбу й козацькі повстання. Він малює їх цілком у дусі «Історії Руссовъ» і Бантиша-Каменського, що були йому за головне джерело, часом дослівно переказуючи слова «Історії Руссовъ». Головний момент у поемі — битва ватажка повстанчих козаків Тараса Трясила (історичне ім'я — Тарас Федорович) представлена як блискуча перемога козаків. Як тепер відомо, в дійсності була в 1630 р. битва під Переяславом між козаками та польським коронним військом, але вона зовсім не мала характеру козацької перемоги, як змалював її за своїми джерелами Шевченко. Про цю битву згадує поет у своїй повісті «Близнята», написаній 1855 року вже на засланні, покликаючись на Кониського, себто на «Історію Руссовъ» (за автора якої довгий час уважали архієпископа Юрія Кониського).

Свою концепцію польсько-українських відносин у минулому розвиває Шевченко також у найбільшій своїй історичній поемі, що належить до першого періоду його діяльності, в «Г а й д а м а к а х» (1841), де він розгортає картину кривавого народнього повстання 1768 року на Правобережжі, відомого під назвою Коліївщини. Гайдамаки та їх діяльність уже перед Шевченком були предметом літературного оброблення і в українській, і в російській, а особ-

ливо в польській літературі. Так, наприклад, маємо «Гайдамаку» Л. Боровиковського (уривок із казки) 1830 р., «Саву Чалого» Костомарова 1838 р., «Преданія о Гаркушѣ» Квітки 1841 р.; Рилєєва «Гайдамака» 1825 р., роман О. Сомова «Гайдамакъ» 1826 р. та цілу низку інших творів російською мовою здебільшого українських авторів. Але за тих часів частенько плутали «гайдамаку» просто з «козаком», або «запорожцем», і тому в усіх згаданих писаннях, за винятком Квітки про Гаркушу, не знаходимо своєрідних рис гайдамаччини, як історичного явища XVIII ст. Далеко більше справжнього історичного кольориту знаходимо в польській літературі, особливо у представників «української» школи: два найвидатніші твори про гайдамаччину, поема „Zamek Kanłowski” Гощинського 1828 р. і роман Чайковського „Wernyhora” 1838 р., були відомі Шевченкові й мали вплив на його поему. За безпосередні друковані джерела «Гайдамаків» дослідники визнають „Historje Królestwa Polskiego” Юрія Бандтке (I вид. 1820 р., II — 1835 р.) статтю І. Шульгина про барських конфедератів в «Енциклопед. Словарѣ» А. Плюшара 1836 р., примітки М. Чайковського до його роману „Wernyhora” та «Історія Руссовъ».

Але ці джерела послужили Шевченкові переважно для його «Інтродукції», поетичного вступу до поеми, де він розгорнув історичний образ шляхетської Польщі від XVI ст. до упадку Річі Посполитої, при чому за головну причину цього упадку вважав розвиток шляхетської сваволі, яка дійшла до краю в другій половині XVIII в., вилилася в формі конфедерацій і була основною причиною гайдамацького повстання. Як каже найновіший дослідник, Шевченкова «Інтродукція» була в головних своїх пунктах на височині тогочасної наукової постановки питання» — бо так, як і Шевченко, дивилися на події XVIII в. у Польщі також і сучасні йому чужоземні дослідники, що писали про упадок Річі Посполитої.

Проте, пишучи свої «Гайдамаки», мав Шевченко інший задум та інші завдання, ніж ті, що їх ставила собі попередня й сучасна йому література, малюючи гайдамаччину; в гайдамаччині він бачив не що інше, як стихійний на-

родній рух в обороні елементарних людських прав поневоленого селянства і, хоч форми, в які цей рух вилився, були страшні, криваві, такі, що суперечили почуттю гуманності, але це мало свої історичні причини; провідники ж повстання були, на думку Шевченка, надхнені високими мотивами, а їх трагічна й мученицька доля (Гонта) ще більш освячує їх пам'ять. І ось поет задумав цілу епопею, яка мала дати містецьку синтезу свободолюбних змагань українського народу в XVIII ст. За джерела для цієї синтези послужив поетові багатющий запас народніх споминів: пісень, переказів, легенд, живих спогадів сучасників. За часів Шевченка їх вважали за історичне джерело, рівнорядне й рівноцінне з писаними документами, і тому зовсім природно, що Шевченко обіруч із цього запасу черпав, тим більше, що й сам поділяв народні погляди на гайдамаччину та на її діячів.

Але, ідеалізуючи гайдамаків, Шевченко зовсім не ідеалізував їх кривавих учинків, а навпаки, осуджував їх і вболівав над ними. В самій поемі «Гайдамаки» в розділі «Гупалівщина», він уболіває над ворожнечею братніх народів — українського й польського, вважає гайдамацьку різанину за «лихо гірше пекла» й винуватить у цьому лихові «ксьондзів, єзуїтів»; в «Епілозі» він розповідає, що самі слухачі «од страху, од жалю німіли», коли його дід оповідав про криваві гайдамацькі подвиги, і нарешті в прозовій «Передмові» в кінці поеми виразно каже, що в його самого «серце бо-лить», коли він про ці страхіття розказує, але вважає це за необхідне: «нехай бачать сини і внуки, що батьки їх помилялись, нехай братаються знову з своїми ворогами», і виразно підкреслює, що ці «вороги» — братні словянські народи.

У своїй поемі «Прогулянка з приємністю та й не без моралі», написаній 16 літ пізніше (1857 р.), Шевченко називає різанину, яку вчинив Залізняк у Лисянці, «подією, негідною пам'яті людини». Але на виправдання своїх земляків зазначає, що такі події трапляються й серед якої хочете європейської нації, та згадує Сицилійську вечірню й Варфоломіївську ніч; одне, в чім українці, на думку Шевченка, відрізнялись од інших народів, це те, що в них такі криваві

події «були ділом усієї нації й ніколи не відбувалися з примхи якогось одного пройдисвіта, як от Катерина Медічі». Можна сказати, що в Шевченка щодо гайдамаків боролось два почуття: з одного боку він добре розумів жахливість гайдамацьких способів боротьби та осуджував ці способи; з другого ж боку в його очах гайдамаки були месники за народні кривди, і він не міг скрити своєї до них симпатії.

III.

У 1843 році в історичному світогляді Шевченка, в його думках про українську історію наступає певний перелом. Весною того року поїхав Шевченко на Україну, вперше після свого визволення з кріпацтва, 13 років після того, як поміщик Енгельгардт вивіз його з Київщини, як свого покоевого «козачка». Вперше в своїм житті побачив Шевченко лівобережну Україну, ту вимріяну ним Гетьманщину, що її оспівував у своїй поезії. Подорож ця дала йому силу вражень. Насамперед уразило його тяжке становище селянства поневоленого не чужими, а таки власними панами, синами й внуками козацької старшини. Вразила Шевченка денаціоналізація українського панства, його байдужість до власної історії, до памяток свого славного минулого. І в серці поета повстало обурення проти цих «славних прадідів великих — правнуків поганих», проти «панів лукавих», що занапустили й занедбували козацьку славу. Контраст між таким ще свіжим недавнім минулим та сучасною «мізерією» вразив його до глибини душі. Але в історії України не раз бувало, що серед байдужої більшості суспільства знаходилася меншість, що зберігала кращі традиції минулого й давала почин до відродження. Так було й за часів Шевченка: там же таки на Лівобережжі познайомився він із кращими представниками українського панства — такими, як батько й дочка Репніни, Ол. Капніст, граф Я. де-Бальмен, В. Закревський та інші. Де з ким із них завязалася в його приязнь на все життя. Це вже були не лояльні українці типу Гребінки чи Кухаренка, що з ними був знайомий Шевченко з Петербургу, але люди, що стояли в опозиції до уряду, мріяли про республіку, вважали кріпацтво за соціальне зло, а при том

не байдужі були й до «козацької слави». Як вірно завважив Драгоманов¹⁾, од цих освічених, гуманних і поступових людей почув Шевченко чимало думок, що поширили його політичний та національний світогляд. Дальші подорожі на Україну, а особливо перебування в Києві, знайомство з Кирило-Методіївськими братчиками та з польською революційною літературою ще більше скріпили переворот у думках Шев-

Під цими всіма вражіннями та впливами, передумавши й переболівши все, що тепер бачив на рідній землі, позбувся Шевченко свого колишнього романтичного погляду на Україну. Коли вже й у ранніх поезіях Шевченко вболівав над тим що українці втратили вміння «панувати» в своєму краї, що «над дітьми козацькими логанці панують», то тепер уся Україна уявлялася йому в трагічному образі одної велетенської «розритої могили», її степи «запродані жидові, німоті», її сини «у неволі, на чужій роботі», поробилися перевертнями. Де ж причина цього всього лиха? Причина — в пануванні Москви, якій так необачно віддав Україну Богдан Хмельницький. І з цього часу в душі поета ще більше укріпилася думка, що Москва — смертельний ворог України: це вона одурила вільних козаків і запрягла їх у своє ярмо; це вона здеморалізувала козацьку старшину, це вона запровадила кріпацьку неволю, царський деспотизм і поліційно-бюрократичні порядки на нашій землі. Власне з цього погляду вірш «Розрита могила», написаний восени 1843 р., можна вважати за провідний і програмовий. З цього часу ненависть до московського царату й боротьба з ним стають заповітом поетового життя, — він так і вмере з прокляттями на устах царському деспотизмові, який віддав український народ на поталу рабству, злидням та духовій темноті. У своїх антимосковських та антицарських настроях випередив Шевченко всіх Кирило-Методіївських братчиків. Найбільш різкі виступи «Книг битія українського народу», що їх склав Костомарів, проти царів (особливо проти Катерини II), так схожі на писання Шевченка з 1843-45 років, що деякі дослідники тої думки, що автором цих «Книг» був сам Шевченко.

Але не лише Москва винна в недолі українського народу: винні самі українці, ті, що держали колись у своїх руках провід, мали владу й силу; винні честолюбці й усобики-гетьмани, винна старшина, яка задля власної користи продавала інтереси рідного краю й нарешті поневолила свій власний народ. У святім обуренні на тих, що зрадили й зраджують свій народ, Шевченкова муза стає грізним обличчям не тільки сучасних панів-гнобителів, але й їхніх предків за їх історичні гріхи. Вже не романтичні зідхання над могилами й руїнами, але грізні єрем'яди проти недолугих, егоїстичних провідників народу звучать у його надхненних поезіях-пророкуваннях. У Шевченка складається концепція історії України, яку можна передати приблизно в таких словах: український народ, з природи схильний до мирної праці, але глибоко свободолюбний, мав за свій суспільний ідеал вільну працю на вільній землі. Цей свій ідеал здійснив він у козаччині, в козацькій устрої, вільній і демократичній, з вільно вибираними гетьманами на чолі («У неділеньку святую» — вибір Наливайка, т. III) ¹⁾. Історична спілка з Польщею не закаламучувала цього спокійного й вільного співжиття; лише релігійна нетолеранція римо-католицького духовенства та зажерливість магнатів «порізли й розвели» українців і поляків, і з того часу почалася усобиця («ми браталися з ляхами, аж поки третій Сигизмунд з проклятими його ксьондзами не розєднали нас» (поезія «Буває в неволі іноді згадаю», т. III). Толерантним, свободолюбним полякам українці готові подати знову руку й серце та «оновити тихий рай» («Ляхам» 1847 т. III). Але необачний гетьман Богдан Хмельницький й дав себе одурити спілкою з Москвою, і звідси почалося все лихо України. В цілому ряді поезій Шевченка («Розрита могила», «Великий льох», «Стоїть в селі Суботіві...», «Чигирин», «Якби то ти, Богдане паний», «Осії глава XIV») зустрічаємо гіркі докори Хмельницькому

¹⁾ За джерело послужив тут Шевченкові опис вибору Юрія Хмельницького в «Історії Руссовъ» та відома дума про смерть Богдана Хмельницького.

за злуку України з Москвою. Сучасна неволя українського народу, денационалізація його освічених верств, занедбання самих його історичних пам'яток — усе це було наслідком фатальної спілки з Москвою. Здається, Шевченко був тої думки, що Хмельницький пішов на ту спілку не з злої волі, а скоріше впав жертвою своєї політичної короткозорости. Шевченко називає його «нерозумним», «п'яним», а все таки визнає його «славним» («Прогулянка» та лист до М. Лазаревського з 8. XII 56 р.). Іноді в його помітно навіть спочуття до Хмельницького («бідний» в уривку «За що ви любите Богдана?»). Але, гостро осуджуючи Хмельницького за злуку з Москвою, Шевченко далекий був од того, щоб взагалі не визнавати великих заслуг цього гетьмана. Про це свідчить те, що в той самий час Шевченко нарисовував картину, де звеличав гетьмана-побідника й коротку добу української національно-державної незалежності. Це «Дари Богданові і українському народові» — момент, «як то по славних перемогах Хмельницького — із Царгорода, із Варшави і Москви прибули посли з великими дарами єднати Богдана і народ український, уже вольний і сильний». Цікаво в усякім разі, що Шевченко не написав ні одного вірша з доби Хмельницького, ні про одну з його перемог, що про них так широко і з таким захопленням розписувалась стара й сучасна йому історіографія. Видко, що він ними не захоплювався. Тільки один невеликий вірш присвятив він — не перемозі, а катастрофі під Берестечком, і цей вірш овіяний глибоким смутком і безнадією («Ой, чого ти почорніло»). Імя Богдана в нім і не згадується. До часів Хмельницького відноситься ще уривок нескінченої російської драми Шевченка «Никита Гайдай» (1841), де герой їде послом од гетьмана до «Володислава, доброго короля і друга благородного Хмельницького», та збирається переконати на соймі магнатів, щоб вони відмовилися від своєї попередньої політики гноблення українського народу. Згадки про страчання Наливайка, Остряниці та Богуна й сама характеристика короля Володислава стилізовані цілком у дусі «Історії Руссовъ», і взагалі цілий уривок — типовий для першого періоду творчости Шевченка.

У своїм негативнім погляді на Хмельницького пішов Шевченко врозріз із усіма своїми українськими джерелами, з своєю улюбленою «Історією Руссовъ», з своїми приятелями-істориками Костомаровим та Максимовичем. Не захитала цього його погляду й монографія Костомарова «Богданъ Хмельницькій», що появилася у 1857 році, і яку Шевченко зараз же прочитав, але прочитавши, назвав Хмельницького «геніяльним бунтарем» — і тільки («Журнал», 22. IX. 1857). Взагалі треба сказати, що, читаючи пильно історичну літературу та приятелюючи з найавторитетнішими українськими істориками свого часу, Шевченко мав свою власну думку, свої власні погляди, які не завжди східилися з думками та поглядами його вчених приятелів. Він, як ми вже зазначили, своєю геніяльною інтуїцією іноді навіть випереджував погляди, що до їх згодом доходила українська історіографія. Драгоманов мав рацію, кжучи, що «мужик Шевченко стояв попереду своїх вчених приятелів, київських славянофілів, — і гарячою громадською думкою, й таким же українством». Так було з його осудом старшинської верстви й цілого ряду гетьманів, те, до чого пізніше прийшла українська історіографія в особі Ол. Лазаревського та його школи. Цей осуд був новиною серед тодішнього українського громадянства й зробив велике вражіння: М. Білозерський, за словами В. Тарновського (батька), оповідає, що коли Шевченко в 1845-46 роках читав своє «Послання» в гурті освічених земляків у Києві, то «місця, де говорилося про козацьких гетьманів, зробили на присутніх потрясаюче вражіння: з цього моменту захоплення ясновельможними та зображення їх, як героїв-лицарів, було зруйноване... Слова Шевченка стягли їх з постаментів і поставили на відповідне місце».

Однак, осуджуючи недолугих гетьманів і старшин-зрадників, отих «Галаганів і Кочубеїв-Ногаїв», Шевченко на завжди зберіг у своїй душі пошану й навіть пієтет до Гетьманщини, як до колишньої форми української державности («Титарівна», 1848)¹).

¹) До часів Гетьманщини в її розцвіті (за Хмельниць-

Залишився Шевченко до кінця свого віку вірним і своєму загальному поглядів на козаків, як на найкращий історичний тип українця, як на оборонців ідеалів свободи та рівності (пор. «Буває в неволі іноді згадаю», 1850, в т. III), і зображення козака, як ідеальної в очах народу постаті, до кінця належало до улюблених мотивів його поезії («Ой, крикнули сірі гуси», «Не хочу я женитися», «Нащо мені женитися», «Москалева Криниця»). Його не зачіпила зміна поглядів Куліша на козаччину, зміна, що вже була помітна в кінці 50-их років і відбилася в «Чорній Раді» та навіть у «Запискахъ о Южной Руси»¹⁾.

Хоча Шевченко й осуджував взагалі гетьманів, але до тих, що, на його думку, стояли на висоті свого завдання, боролися за рідний край і за його свободу, він ставився з високою пошаною. До таких належали: Дорошенко, Мазепа й Полуботок. Дорошкові та його добі присвячена поезія «Заступила чорна хмара та білу хмару» (1848, т. III), де, як це завважив проф. В. Антонович, «часи руїни змальовано так живо, що подібну живу уяву про неї можна скласти собі хіба що прочитавши велику монографію Костомарова». Сам Дорошенко представлений тут, як справжній патріот і борець за Україну, а його сумний кінець у московській неволі викликає в поета щирий жаль і співчуття. Цікаво, що

кого або за його найближчих наступників) належить і одиникий драматичний твір Шевченка «Назар Стодоля» (1843). Дія відбувається під Чигирином. Сюжет неісторичний, але його історично-побутове тло змальоване дуже виразно, і вся піеса пересякнута духом широкого розмаху козацького життя й козацької свободи. Характери змальовано в дусі козацької романтики першого періоду творчості Шевченка.

¹⁾ Правда, іноді й у Шевченка проривалася ронія над занадто палкими звеличниками козаччини (такою іронією здаються нам слова в «Посланії» про тих, що вважали історію України «поемою вольного народу» і пишались, що, мовляв, «у нас воля виростала» і т. д.), а в «Сні» 1847 року (т. III) прориваються думки про безцільність козацької боротьби «за віру»: «котилися й наші козачі дурні голови за правду, за віру Христову, упивались і чужої, і своєї крові, а получчали?».

такого погляду на Дорошенка наш поет не міг зустріти ніде в доступних йому джерелах, навіть в улюбленій ним «Історії Руссовъ». Це також доказ великої інтуїції Шевченка в історії. Правда, є один вірш у Шевченка, де він докоряє — треба думати — Дорошенкові за те, що той «запродав у ярмо християн» туркові й посилав козаків битися з своїми братами («За байраком байрак», 1847, т. III); але гетьман тут по імені не названий, і можна тільки догадуватися, що це Дорошенко.

Так само і щодо Мазепи не пішов Шевченко за поглядами офіційних представників української історіографії. Часам Мазепи присвятив він поезію «Іржавець». Хоч нема тут спеціальної характеристики Мазепи і хоч в основі твору лежить лише один епізод — утеча запорожців під протекцію хана, але весь зміст Мазепиної боротьби з Петром, а особливо московський терор після полтавської катастрофи змальовано так яскраво, з такою могутньою експресією, що й про «Іржавець» можна сказати, повторюючи слова Антоновича, що, прочитавши цю поезію, ми можемо уявити собі добу шведчини не згірше, як прочитавши велику монографію Костомарова про Мазепу. Так само яскраво змальовано руїну Батурина в містерії «Великий Льох» (оповідання «другої душі» та «Три ворони»). Згадує цю руїну поет і в своїй повісті «Близнята». Ми знаємо з біографії Шевченка, що він прихильно ставився до Мазепи¹⁾. Знову треба ствердити, що в оцінці історичної ролі Мазепи випередив Шевченко своїх учених приятелів-істориків: Костомарова, Куліша та Максимовича, бо признання свого па-

---

¹⁾ Перебуваючи в Яготині у Репніних, Шевченко збирався писати лібретто до опери «Мазепа», яку мав скомпонувати П. Селецький. Але справа розбилася через те, що Шевченко хотів представити Мазепу, як «поборника свободи в боротьбі з деспотизмом Петра», а Селецький дивився на Мазепу, як на «зрадника», і Шевченко через це трохи не посварився з ним. Нарисувавши ескіз на сюжет із життя Мазепи, Шевченко, пояснюючи нарисоване присутнім, вкладав в уста гетьмана слова про те, що «москалі ведуть усіх нас до згуби» (свідоцтво Гр. Честахівського).

тріотизму Мазепа діждався від українських істориків аж наприкінці XIX віку.

Зате цілком у душі історичної традиції, закріпленої «Історією Руссовъ» і загально прийнятої за часів Шевченка, поставився він до наказного гетьмана Павла Полуботка. В поемі «Сон» і в містерії «Великий Льох» він виводить Полуботка, як мученика за Україну, що його цар Петро «в темній темниці голодом замучив у кайданах». У листі до Я. Кухаренка 1843 року Шевченко згадує Петропавловську фортецю, «де конав Павло Полуботок».

Ще одна історична постать викликала у Шевченка симпатії й змальована ним прихильно — це хвастівський полковник Семен Палій. Йому присвячено поезію «Чернець» (написану 1848 р. в Орській фортеці), оперту в своїй фактичній частині на невірній звістці, наче Палій закінчив свої дні ченцем у Межигірському монастирі. Керуючись несвідомим, може, але вірним поетичним інстинктом, малює Шевченко Палія не за часів його бурхливої військової та політичної діяльності, яка зрештою поставила його в конфлікт з Мазепою й привела в табор Петра¹⁾, але в моменті його «прощання з світом»: за старим запорозьким звичаєм Палій перед тим, як пішов у ченці, прощається з світом, востаннє віддаючи дань його марним утіхам; а потім ми бачимо його в самотній келії, в думках над минулим та в молитвах за Україну. С. О. Єфремов дуже влучно спостеріг, що настрої ченця-Палія в очах Шевченка наче символізували його власні настрої на засланні, власні думки та бажання, викликаючи в його уяві «омріяний і для себе самого образ людини „лихом недобитої“, з молодими бажаннями та поривами — наперекір усьому. в неволі перезжитому».

«Чернець» малює нам не так образ історичного Палія, як загальний типовий образ козака-запорожця наприкінці його життєвого шляху. Ту саму картину «прощання з світом» репродукує Шевченко кілька років пізніше в по-

---

¹⁾ Шевченко знав народні пісні про Палія, а одну з них сам записав (див. стор. 285 в т. V).

вісті «Близнята», але пристосувавши її не до Палія, а до запорожця Яреми Кички. Запорожець і Запорожжя взагалі були улюбленими історичними мотивами в поезіях Шевченка. Поруч із козаком і козаicinoю займають вони в ній центральне місце. «Шевченко, — каже проф. Антонович — як не можна краще зрозумів і зясував дух Запорожжя», і це стояло в повній згоді з народнім поглядом на Запорожжя, бо «в Запорожжі вбачав народ здійснення ідеального громадського ладу». Шевченко з любов'ю малює запорожця, як людину непогамованої волі й могутніх пристрастей («У тієї Катерини», т. II), з високо розвиненим почуттям своєї гідності («Назар Стодоля», т. III). В його очах, як і в очах народа, запорожець — це людина, що переросла звичайну мірку: «Що то за люди були тії запорожці! Не було й не буде таких людей!» («Москалева Криниця»). Перебування на Запорожжі й участь в його боротьбі за свободу — це обов'язок кожного козака; саме Запорожжя — це лицарська школа для молодого козака, це місце, де можна здобути лицарську славу. На цих мотивах побудовано ряд більших (поема «Сліпий», в пізнішій редакції «Невольник») і менших поезій Шевченка («Не хочу я женитися», «Нащо мені женитися», «Ой, крикнули сірі гуси»), а вирази симпатій до запорожців і сум над зруйнуванням Січі розкидані геть по всьому «Кобзарі». Шевченко з щирим співчуттям ставився до спроб відновити запорозьку козачину на Кубані, звязуючи цю справу з імям Антона Головатого. Він готовий був навіть персоніфікувати в його особі цю відроджену козачину (в поемі «До Основ'яненка» — під вражінням споминів самого Квітки про Головатого¹). Свою прихильність до Головатого зазначив Шевченко, згадуючи про нього в «Гайдамаках», «Москалевій Криниці» та в повісті «Близнята»²).

У звязку з мотивом поневолення України Москвою зустрічаємо в поезії Шевченка постаті російських царів —

¹) Пор. І статтю П. Зайцева про «Посланіє до Основ'яненка».

²) Головатого Ш-ко малював і хотів видати його портрет літографією (див. лист до Я. Кухаренка — стор. 25 т. X).

Петра I і Катерини II, тих, що найбільше лиха заподіяли українському народові. Вірно розуміючи їх історичну роль на Україні, ненавидів Шевченко їх обох до глибини душі та не щадив для них різких слів осуду, знов таки йдучи врозріз з поглядами своїх приятелів-істориків Костомарова (що лиш в «Книгах битія» осудив Катерину, та й то чи не під впливом Шевченка), Куліша та Максимовича. Цареві Петрові присвячені цілі уступи або згадки у «Сні», «Великому Льохові», «Іржавці», «Осії глава XIV». Про ненависть поетову до Петра («цар поганий», «цар проклятий, лукавий», «аспид неситий, кат») знаємо і з споминів М. Мікешина. Катерину II згадує Шевченко у «Гайдамаках», у «Сні» 1844 р., «Великому Льохові», «Москалевій Криниці» й т. інш. («лютий ворог України», «голодна вовчиця»). Сподвижникові царя, катові Батурина — Меншикову присвячено дві згадки в повістях Шевченка: одна в «Капітанші» про те, як Меншиков вимагав у гетьмана Скоропадського маєтності, друга в «Близнятах» про руїну Батурина. Обидві запозичено з «Історії Руссов».

Добре начитаний в історії України, не раз згадує Шевченко в своїх творах ту або іншу історичну постать або певну подію, в звязку з якимсь значнішим фактом або котримсь із своїх героїв. У повісті «Княгиня», згадуючи про Козелецьку й Чорну Раду 1663 р., пригадує він Сомка й Бруховецького, але не оцінює їх. Самойловича згадує в звязку з Дорошенком і називає його «дурним». Зате, описуючи в повісті «Музика» Густинський монастир, що збудував Самойлович, зве його «безталанним», натякаючи, очевидно, на його сумний кінець. Гетьмана Скоропадського згадує (в повісті «Прогулянка»), як великого знавця й вигадчика борщів, та, як вище ми згадували, в звязку з його конфліктом з Меншиковим (у «Капітанші»). Видко, що причиною неприхильности поета до цього гетьмана була угода щодо Москви політика Скоропадського. Дуже часті в його поезіях, а особливо в повістях згадки про недавнє минуле України та його діячів: про «пікінерів», «Очаківську зиму», й перший набір до московського війська на Україні

(«Москалева Криниця»), про Сковороду, про відомого проповідника Івана Леванду, про «славного козака-вельможу» Трощинського, про Івана Котляревського, про козацькі полки 1812 року (все це в повісті «Близнята») та інше.

Що для Шевченка історія України не була предметом тільки академічного інтересу, що він її глибоко відчував і, можна сказати, переживав, про це свідчить також і те, що кожна історична місцевість, кожна зв'язана з якоюсь подією або історичною особою пам'ятка, яку він зустрічав підчас своїх мандрівок, викликала в ньому живі спомини і знаходила рефлекси в його творах. Ці відгуки густо розсіяні і в поезіях, і в прозових писаннях поета та в його листуванні. Ще в листі до Я. Кухаренка з 26. XI 1844 року пише Шевченко: «був я уторік на Україні, був у Межигорського Спаса, і на Хортиці, скрізь був і все плакав: «сплюндрували нашу Україну катової віри німота з москалями...» (див. т. X, 33 стор.). Особливо густо розкидані історично-топографічні згадки в повістях, в яких Шевченко описував свої мандрівки 1845–46 років. Іноді це паралелі до деяких поезій; видно, що ці подорожні враження дуже хвилювали його думку та уяву. Так, наприклад, опис відомої панорами України з історичними ремінісценціями (у «Сні» 1847 р.) знаходимо пізніше і в «Близнятах». Історичні пам'ятки Козельця, Переяслава, Полтави, Прилуки, Лубень, Волині викликали в нього згадки про зв'язані з цими пам'ятками події та особи, і ці згадки густо розсіяні на сторінках повістей.

Треба підкреслити, що Шевченка спеціально цікавила українська історіографія козацької доби, особливо т. зв. «козацькі літописи»: Самовидця, Грабянки, Величка та «Історія Руссовъ». Усіх їх він знав докладно, читав їх і перечитував, мав у своїй бібліотеці, використовував для своїх писань. Недостача місця не дає нам змоги докладніше зупинитись на тому, коли, як і в чому позначився цей інтерес Шевченка до «козацьких літописів».

Уся увага Шевченка була звернена на козацький період нашої історії, хоч в останніх 2—3 роках життя поетового його думка була більше звернена в перед, у будучність, в якій він хотів бачити кращу долю України, а не

на її минуле, в якому він уже значно розчарувався. Сюжетів і мотивів з інших, окрім козацьких, періодів нашої історії в поезії та взагалі в писаннях Шевченка сливе немає. Це й не диво: за його часів княжий період нашої історії історіографи трактували, як спільний з «руською» історією, а литовський ще зовсім не був розроблений. До княжої доби належать лиш переклад уривків із «Слова о полку Ігоря» та хіба ще IV-й розділ із «Царів» про Володимира й Рогволода (т. V). Є ще в «Прогулянці» та в «Журналі» згадки про князя Святослава.

Не багато цих мотивів і з історії в сесвітньої, хоч те, що є, належить до найсильніших творів Шевченка. Наш поет взагалі цікавився історією й читав багато. Ми знаємо, що він за молодих літ, перебуваючи в Академії, прочитав багато монументальних історичних творів, напр. Мішо «Історію хрестових походів», Дж. Гілліса «Історію Греції», а щоб прочитати Гіббона «Історію занепаду й упадку Римської Імперії» у французькому перекладі, почав спеціально вчитися французької мови; читав твори польського історика Лелевеля. Цікавила його й історична белетристика, особливо романи Вальтера Скота, які він знав майже всі. Читав книгу Бартелемі «Подорож Анахарсіса», що дала йому широкий образ античної культури. Читав Плутарха. Знав прекрасно «Біографії найвидатніших малярів, різьбярів та архітекторів» італійця Вазарі. З сюжетів та мотивів всесвітньої історії в творчості Шевченка треба згадати насамперед біблійні. Ми знаємо, що Шевченко дуже вчитувався у Біблію, і Драгоманов дуже влучно завважив, що ніщо не мало такої сили над системою думок Шевченка, як Біблія та «Історія Руссовъ». Вплив останньої ми вже бачили в творах Шевченка на сюжети з української історії. Вплив Біблії позначився не тільки в перекладі псалмів та наслідуванні пророків, але й у поезіях «Саул» і «Царі» (про царя Давида). В них Шевченко дає вислів своїм ворожим почуттям до царів взагалі, як до деспотів і насильників, хоча саме такого погляду в Біблії й немає. Таким самим тираном, уже в дусі християнської традиції, виставляє він царя Ірода в поезії «Во Іудеї, во дні оні».

На євангельський сюжет із своєрідною, неканонічною трактовкою написано поему «Марія», але широко намальоване історично-побутове тло цієї поеми свідчить про те, що Шевченко пильно вивчив не лише канонічну, а й апокрифічну біблійну літературу та палестинологію. Хоча сам Шевченко каже про свою поему «Неофіти», що вона «н і б и т о із римської історії», а проте і в цьому до певної міри криптографічному творі поет чудово передає дух первісного християнства та виявив неабияке знання римської культури. Друга велика поема на загально-історичний сюжет — це «Іван Гус», в якій змальованс долю сміливого борця за свободу віри й сумління проти папства. Недурно якраз цей сюжет і ця постать привабили увагу нашого поета: папство займало увагу Шевченка, як символ релігійної нетерпимости й суспільної реакції, а боротьба Гуса й гуситів проти чужої, німецько-римської церковної влади, була в очах Шевченка особливо яскравою паралелею до релігійної боротьби на Україні в XVI—XVIII віках. У poemі «Гус» виявив Шевченко й свої симпатії до братнього словянського народу, поділяючи їх із своїми приятелями Бодяньським, Костомаровим та взагалі своїми сучасниками. Ми знаємо, як уважно стежив Шевченко за успіхами національного відродження чехів, в якому бачив приклад для українців. «Іван Гус» — це поетичний вияв Шевченкового ідеального словянофільства, заснованого на ідеї повної рівности й братерства в сіх словянських народів, що одушевляло Кирило-Мефодіївських братчиків у Києві. Пишучи свою поему, Шевченко уважно перечитував усю доступну йому літературу про Гуса та його добу і дав виїмкової сили та кольоритности картину Констанцького Собору й величавий образ Гуса, як борця за народ і мученика за ідею. Можна сказати, що ця Шевченкова поема — найвидатніший поетичний твір, присвячений у всесвітній літературі славному чехові.

Ремінісценції та згадки з всесвітньої історії — про Варфоломіївську ніч (двічі в «Гайдамаках» і в повісті «Проголянка»), про Сицилійську вечірню, про Данте, як культурно-історичну постать, про англійського короля Карла Стю-

арта, численні мотиви з античної історії — всі в творах Шевченка вжиті як алегорії, пояснення, чи просто символізації подій з української історії, як співзвучні їм або аналогічні явища. В центрі всієї уваги й усіх помислів поета стояла Україна та її доля, і тільки їй присвятив він свій геній. Тільки те, що так чи інакше входило в круг його думок у звязку з Україною, могло стати предметом його поетичної інтерпретації.

В. Дорошенко.

Література. 1. ПРО ІСТОРИЧНУ ОСВІТУ ШЕВЧЕНКА: А. Ніковський. Бібліотека Шевченка. „Книгарь“, Київ 1917, ч. 3. — І Айзеншток. Книгозбірня Шевченка. „Червоний Шлях“, Харків 1923; кн. 8. — М. Драгоманов. Шевченко, українофіли й соціалізм. „Громада“, Женева 1879, ч. 4: Окреме видання, Львів 1906: 2-е видання, Київ 1924. — В. Дорошенко. Шевченкова освіта, Львів 1914. — В. Щурат. Шевченко і поляки, основи взаємних звязків. „Записки Наукового Тов. ім. Шевченка“, т. 119-120, Львів 1917 і окремо. P. Zaicew. Szewczenko a Polacy. Warszawa 1934. — Примітки П. Зайцева до повісті „Художник“, т. VI наш. вид. — Коментарі до III та IV томів Творів Шевченка вид. УАН. — 2. ПРО ІСТОРИЧНІ ПОЕЗІЇ ШЕВЧЕНКА. Окрім загальних праць: Н. Петрова Очерки истории украинской литературы XIX стол., Київ 1884. — Н. Дашкевича Отзывъ о сочиненіи Н. Петрова, Петербург 1888, та Ом. Огоновського Історія літературы руской, ч. II, відд. 2 Львів 1889. — В. Антоновичъ. Произведения Шевченка, содержаніе которыхъ составляютъ историческія событія. „Чтенія Историч. О-ва Нестора-Лѣтописца“ т. II, Київ 1881. Передруковано в „Творах В. Антоновича“, т. I, Київ 1932; український переклад у „Правді“, т. II, Львів, 1889. — В. Щурат, Шевченків „Іван Підкова“. „Літературні начерки“, Львів 1913. — Д. Николишин. Історичні поеми Шевченка, Коломия 1914; 2-е вид. 1921. — І. Шпитковський. „Гайдамаки“ Шевченка як пам'ятка Коліївщини. Збірник пам'яті Т. Шевченка, Київ 1915. — М. Мочульський. До генези і повстання „Інтродукції“ до „Гайдамаків“, „Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка“, т. 133, Львів 1922. — Ів. Брик. „Іван Гус“, *ibidem*, тт. 119-120 і 126-127, Львів 1917 і 1918. — Л. Кошова. Шевченко та „Історія Русовъ“. Збірник „Шевченко“, Р. I, Харків 1928. — Б. Навроцький. „Гайдамаки“ Т. Шевченка, Київ 1928. — Ст. Смаль-Стоцький. Т. Шевченко. Інтерпретації, Варшава 1934.

З М І С Т :

ПЕРЕДМОВА	3
ТРИ ЛІТА :	
Три літа	7
Розрита могила	10
Чигирин	12
Сова	15
Дівичії ночі	23
Сон	25
Хустина	42
Чого мені тяжко, чого мені нудно?	45
М. С. Щепкину	46
Гоголю	47
Не завидуй багатому	48
Не женися на багатій	49
Сліпий	50
Великий Льох	70
Стоїть в селі Суботові...	86
Наймичка	88
Кавказ	103
І мертвим і живим і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнее послання	110
Холодний Яр	118

Давидові псалми	122
Маленькій Маряні	131
Минають дні, минають ночі	132
Як умру, то поховайте	133

ДРУГИЙ КОБЗАР :

Передмова до Другого Кобзаря	136
Лілея	140
Русалка	143
Осика	145

В КАЗЕМАТІ :

Згадайте, братія моя	166
Ой, одна я, одна	167
За байраком байрак	168
Мені однаково	169
„Не кидай матері!”	171
„Чого ти ходиш на могилу?”...	173
Ой три шляхи широкії	175
М. Костомарову	176
Садок вишневий коло хати,	177
Рано вранці новобранці	178
В неволі тяжко	179
Понад полем іде	180
Чи ми ще зійдемося знову	181
Не спалося, а ніч — як море...	182

ВАРІАНТИ ТА ПРИМІТКИ ДО ТЕКСТУ :

Упорядкував П. Зайцев за технічною до- помогою Ів. Дубицького	185
--	-----

ПОЯСНЯЛЬНІ СТАТТІ :

П. Зайцев: Текст поезій Шевченка від 1843 р. до заслання	252
Е. Маланюк: Три літа	257
Ст. Смаль-Стоцький: „Сон”	264
Ст. Смаль-Стоцький: „Великий Льох”	270
Ст. Смаль-Стоцький: „Посланіє”	278
Д. Дорошенко: Історичні сюжети й мотиви в творчості Шевченка	288

З уваги на тенденції до наближення і співпраці християнських Церков, видавництво пропустило з цього тому поему „Єретик”.

І Л Ю С Т Р А Ц І І

Автопортрет Шевченка з 1844 р.	
Знімка сторінки автографу „Сон” (рр. 433—457)	36
Автограф вірша „Мені однаково”	170
Портрет М. С. Щепкина.	200
Хата батьків Т. Шевченка 1843 р.	202
Жебрак на кладовищі. Офорт-акватинта 1859 р.	205
Богданова церква в Суботіві. Аквареля 1845-46 рр.	209
Вдовина хата. Олівець 1843 р.	213
Знімка з рукопису П. Куліша рр. 56—69 поеми „Наймичка”	217
Кінець поеми „Наймичка” в редакції П. Куліша — знімка з його рукопису	221

Повне видання творів ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

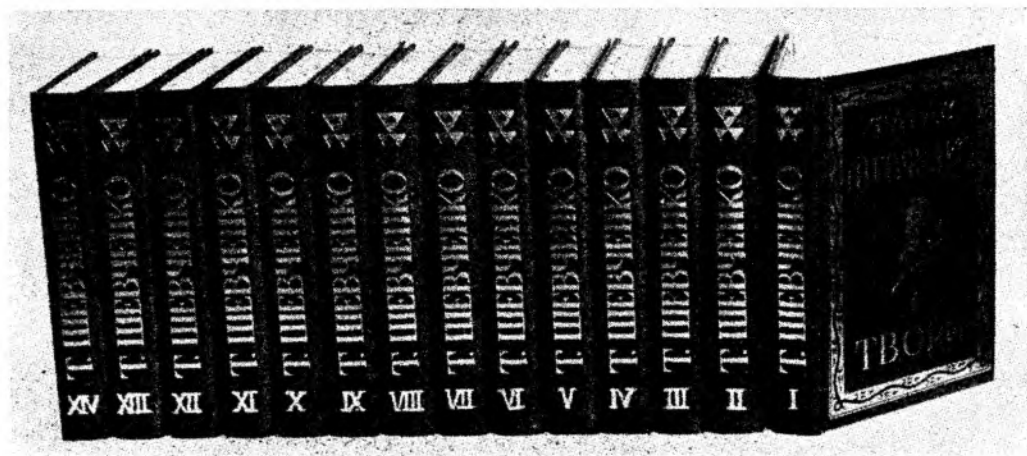
- Т. I   Поезії до року 1843
- Т. II   Поезії за ..... 1843—1847 рр.
Т. III   ”   1847—1857 рр.
Т. IV   ”   1857—1861 рр.
Т. V   Назар Стодоля. Різні твори.
Т. VI   Повісті: Художник. Наймичка. Варнак.
Т. VII   ”   Княгиня. Музика. Нещасний.
   Капітанша.
Т. VIII   ”   Близнята. Мандрівка.
Т. IX   Журнал.
Т. X   Листи.
   Редактор тт. I—X — П. ЗАЙЦЕВ.
Т. XI   Т. Шевченко, як маляр (160 репродукцій
   малюнків).
   Автор розвідки — Д. АНТОНОВИЧ.
Т. XII   Т. Шевченко в чужих мовах. Переклади
   Шевченка на інші мови.
Т. XIII   Збірник статей про Т. Шевченка та його
   творчість.
Т. XIV   Бібліографія творів Т. Шевченка та праць
   про нього.
   В. ДОРОШЕНКО.

Автори поясняльних статей і дослідчих праць, друкованих у цьому Повному Виданні Творів Т. Шевченка:
Антонович Д., Білецький Л., Брик І., Дорошенко В., Дорошенко Д., Дубицький І., Зайцев П., Кордуба М., Лепкий Б., Лотоцький О., Луців Л., Маланюк Є., Сірополко С., Січинський В., Смаль-Стоцький Р., Смаль-Стоцький С.
і Чюкевський Д.

ВИДАВНИЦТВО МИКОЛИ ДЕНИСЮКА

MYKOLA DENYSIUK PUBLISHING COMPANY
2228 W. Chicago Ave., Chicago 22, Illinois

Т В О Р И Т А Р А С А Ш Е В Ч Е Н К А

ЮВІЛЕЙНЕ ВИДАННЯ В 14 ТОМАХ

И ТИШБИЧКО ❖